

प्रथम परिच्छेद

शोध परिचय

१.१ शोधशीर्षक

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक दामनपालुङ क्षेत्रका लोकगीतको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण रहेको छ ।

१.२ शोधपत्रको प्रयोजन

प्रस्तुत शोधपत्र विश्वविद्यालय क्याम्पस मानविकी तथा समाजिकशास्त्र सङ्काय, नेपाली केन्द्रीय विभागअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि तयार पारिएको हो ।

१.३ विषय परिचय

लोकगीत लोकजीवनको ऐना हो । यो जनसाधारणका हृदयको भावोद्गार हो । जनसाधारणले भोगेका जीवन र जगतको अनुभव र अनुभूति यसमा पाइन्छ । पूर्वीय वाङ्मयमा 'लोक' शब्दको प्रयोग वैदिक काल वा सो भन्दा पनि पूर्वदेखि नै हुँदै आएको छ । यो शब्द संस्कृतको 'लोकृ दर्शने' धातुमा 'घञ्' प्रत्यय जोडेर बनेको हो । 'लोक' शब्दको अर्थ हुन्छ देख्ने अर्थात् 'देखिने वाला' । यसरी ती समस्त जनसमुदाय जो यस कार्यलाई गर्दछन् अर्थात् देखिने दुनियाँ, संसार नै लोक हो । गीतसङ्गीत मानव समुदायको अभिन्न अङ्ग हो । यसरी लोकगीत लोकजीवनको ढुङ्ढुकी हो ।

लोकगीत मानवसभ्यताको सुरुवातसँगै श्रुतिपरम्परामा हुर्कदै आएको अर्थात् नेपाली जनजिब्रोमा भुण्डिएको एक मनोरञ्जनात्मक साहित्य हो । लोकसाहित्यअन्तर्गत उखानटुक्का, लोकगीत, लोकगाथा, लोकनाट्य, गाउँखानेकथा र लोककविता पर्दछन् । यी विधाहरूकै जेठो विधाका रूपमा परिचित लोकगीतमा भरौं शब्दहरूको मनगो प्रयोग हुनाका साथै यसमा लोकजीवनका विभिन्न पाटो सङ्गालिएर आएका हुन्छन् ।

लोकगीतको इतिहास हेर्ने हो भने मानव सभ्यताको इतिहाससँग गाँसिएको छ । यसको इतिहास खोज्दै जाँदा वैदिक युगभन्दा पनि अगाडि पुग्नुपर्ने हुन्छ, जहाँबाट भर्खरै मानवीय अस्तित्वको उषाकाल प्रारम्भ भएको थियो ।

समग्रमा लोकगीत लोकजीवनको सुख-दुःखको अनुभूतिलाई प्रभावकारी रूपमा अभिव्यक्त गर्ने एक सशक्त माध्यम हो । यसको विषयवस्तु यथार्थ धरातलदेखि काल्पनिक धरातलतर्फ उन्मुख हुनाले यसले मानव हृदयलाई मनोरञ्जन दिनका अतिरिक्त कौतुहलता पैदा गराइदिन्छ, भने यसले समाजको विविध नीति तथा सन्देश समेत अभिव्यक्त गर्दछ ।

१.४. समस्याकथन

लोकगीत लोकजीवनको एक महत्त्वपूर्ण पाटो हो । यसले समाजको विविध पक्षको चित्रण गर्दछ । मानिसको जीवनमा सधैं समान परिस्थितिमा रहँदैन । कहिले हाँसो त कहिले रोदन मानव जीवनको विशेषता नै हो । अतः मानिसले आ-आफ्नै परिवेशमा रहेर श्रुति परम्परामा हुर्काउँदै ल्याएको लोकसाहित्यको जेठो विधा लोकगीतको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको छ ।

मकवानपुर जिल्लाको उत्तरी क्षेत्र दामनपालुङ लोकसाहित्यमा निकै समृद्ध भएर पनि यहाँका विद्वत् वर्गबाट यस क्षेत्रमा कलम कम चलाइनु अनि यस क्षेत्रमा कहीं कतैबाट शोधखोज एवम् अध्ययन-अनुसन्धान हुन नसक्नु नै एउटा प्रमुख समस्या हो । लोकसाहित्यको प्रचलन र परम्परा मकवानपुर जिल्लाको उत्तरी क्षेत्र दामनपालुङ छ सय वर्ष पुरानो इतिहास बोकेको भए तापनि यस क्षेत्रका बारेमा विशेष रूपमा खोजमुलक अनुसन्धान गर्ने कार्य यस अघि समग्रमा हुनसकेको छैन । यस परिस्थितिमा प्रस्तुत अध्ययनका निम्ति निम्नलिखित समस्याहरू रहेका छन् :

- (१) मकवानपुर जिल्लाको उत्तरी क्षेत्र दामनपालुङमा के-कस्ता लोकगीतहरू प्रचलनमा छन् ?
- (२) दामनपालुङ क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरूलाई कसरी वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ?

- (३) मकवानपुर जिल्लाको उत्तरी क्षेत्र दामनपालुडमा प्रचलित लोकगीतलाई केका आधारमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ ?
- (४) दामनपालुड क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतका वैशिष्ट्य के छन् ? र तिनले त्यहाँको जनजीवनमा कस्तो भूमिका निर्वाह गरेका छन् ?

१.५ शोधकार्यका उद्देश्यहरू

मकवानपुर जिल्लाको उत्तरी क्षेत्र दामनपालुडमा लोकसाहित्य अन्तर्गतको लोकगीत लोकजीवनको अभिन्न अङ्ग बनेको पाइन्छ । यहाँ प्रचलित लोकसाहित्यका लोकप्रिय विधा लोकगीतका बारेमा चर्चा-परिचर्चा गर्ने उल्लेखनीय कार्य अझै कतैबाट नभएको वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा प्रस्तुत शोधकार्यका निम्नलिखित उद्देश्यहरू रहेका छन् :

- (१) मकवानपुर जिल्लाको उत्तरी क्षेत्र दामनपालुडमा प्रचलित लोकगीतलाई लिपिबद्ध गरी सङ्कलन गर्नु,
- (२) दामनपालुडमा प्रचलित लोकगीतलाई वर्गीकरण गर्नु,
- (३) दामनपालुड क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरूको विश्लेषण गर्न ,
- (४) दामनपालुड क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतले नेपाली लोकसाहित्यमा पुऱ्याएको योगदानको निरूपण गर्नु ।

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा

समस्या कथनमा देखाएभैं नेपाली लोकगीतको विकासमा मकवानपुर जिल्लाको उत्तरी क्षेत्र दामनपालुडमा प्रचलित लोकगीतका बारेमा खासै अध्ययन तथा खोजकार्य अद्यापि हुन सकेको छैन तापनि छिटफुट रूपमा विभिन्न स्थानीय पत्रपत्रिकाहरूमा स्थानीय सर्जकहरूको कविता, मुक्तक, गीत, लेख, गजल, कथा, नाटक, उखान-टुक्का, गाउँखाने कथा आदि प्रकाशित भएका छन् । यी बाहेक स्थानीय क्षेत्रसँग सम्बन्धित समालोचनात्मक एवम् परिचयात्मक एक-दुई लेख तथा भनाइहरू प्रकाशित नभएका होइनन् । यस बाहेक स्थानीय सञ्चारका माध्यम एफ.एम. रेडियो स्टेनशनबाट लोकसाहित्यिक कार्यक्रममा पस्किएका सामग्रीहरू, साहित्य

अनुरागीहरूको फुटकर लेख-रचना, शिक्षण संस्थासंग आवद्ध शिक्षाप्रेमीहरूको फुटकर अभिव्यक्ति, गाउँ समाजका वयोवृद्धाहरूको प्रत्यक्ष भेटवार्ताबाट श्रवणपश्चात टिपिएका टिप्पणी, स्थानीय सरकारी कार्यालय तथा गैरसरकारी सङ्घसंस्थाद्वारा टिपिएका टिपोटहरूलाई नै यस क्षेत्रको पूर्वकार्यका रूपमा लिन सकिन्छ । जसलाई यसप्रकार देखाउन सकिन्छ :

- (१) रामचन्द्र आचार्य 'फुर्सती' ले "पालुङ्ग समग्र चिनारी", **कल्याण स्मारिका**, अङ्क तेस्रो, वर्ष २०५७, पृ. ६८ मा पालुङ्गको चिनारी दिने काम गरेका छन् ।
- (२) मधुकर विक्रम श्रेष्ठले "पालुङमा पृथ्वीनारायण शाहले छाडेका एक द्रव्य", **कल्याण स्मारिका**, अङ्क तेस्रो, वर्ष २०५७, पृ. ६७ लेखमा पालुङसम्बन्धी ऐतिहासिक चिनारी दिएका छन् ।
- (३) संयोगकुमार ढकालले "मेरो पियारो पालुङ", **कल्याण स्मारिका**, अङ्क तेस्रो, वर्ष २०५७, पृ. १७ मा रचित लोककवितामा पालुङ कै प्राकृतिक वर्णन पाइन्छ ।
- (४) सहभागितामा आधारित आधारभूत सर्वेक्षण प्रतिवेदन दामनपालुङ गाउँ विकास समिति (२०६५) को प्रतिवेदनमा दामनपालुङको समग्र विश्लेषण गरिएको छ ।
- (५) दामनपालुङ क्षेत्रबाट प्रकाशित हुने साप्ताहिक, मासिक, द्वैमासिक साहित्यिक पत्रपत्रिकाहरूमा दामन साहित्यिक लघु पत्रिका (२०५७), अजीव द्वैमासिक हवाई पत्रिका (२०५९), पाःल्वँ साहित्यिक द्वैमासिक पत्रिका (२०६०), सौगात सिर्जनात्मक मासिक पत्रिका (२०५९), आरम्भ साहित्यिक द्वैमासिक पत्रिका (२०५९), समता साहित्यिक द्वैमासिक पत्रिका (२०५९), आकाशदेवी उजागर द्वैमासिक पत्रिका (२०५९), आकर्षण साप्ताहिक अखबार (२०६१) र भित्ते पत्रिकाहरूमा कोट थुम्की (२०५२), युवा सन्देश (२०५२), पराक्रम (२०५३/०५४), हाम्रो जमघट (२०५५/०५६), उजेली (२०५३/०५४),

थाहा

(२०५५/०५६), हिब (२०५४/०५५), कोपिला (२०५६), साथी (२०६१/०६२), सिर्जना (२०६४/०६५), र बाल विभास (२०६३/०६४) रहेका छन् । जहाँ दामनपालुङको लोकसाहित्यमा केन्द्रित रही यहाँको मौलिक सिर्जना पस्कने काम भएका छन् ।

- (६) कुमार नेगी (पालुङे चरो) का गजल सङ्ग्रह **सृजनाका हातहरू**, राम बर्तौला (आँसु) का कविता संग्रह **बुद्ध पुनः एक पटक जन्म लेऊ** (२०५७), **नेपाली गाउँ खाने कथा संग्रह** (२०५६), **नौलो सामान्य ज्ञान** (२०६१), बैकुण्ठ ढकालको **समर्पन** उपन्यास र लघु कथा सङ्ग्रह **मान्छेको मूल्य**, सूर्यमाया श्रेष्ठको कविता सङ्ग्रह **व्यथा** आदि यस क्षेत्रका साहित्यिक कृतिहरूले यहाँको लोकसाहित्यको पक्षलाई उजागर गर्न सहयोग पुऱ्याएका छन् ।
- (७) दामनपालुङ क्षेत्रमा अवस्थित **सामुदायिक रेडियो पालुङ** (१०७.२) र **प्रतिध्वनि एफ.एम.** (९७) बाट यहाँको स्थानीय लोकसंस्कृतिलाई परिचित गराउने काम भएका छन् ।
- (८) नेपाली स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको शोधपत्र लेख्ने क्रममा निमेष निखिलको 'मकवानपुर जिल्लाको लोककविताको अध्ययन', मोदनाथ पोखेलको 'मकवानपुर जिल्लाको लोक कथाको अध्ययन' र कुलप्रसाद सापकोटाको 'नेपाली साहित्यको विकासमा मकवानपुर जिल्लाको योगदान' शीर्षकमा नेपाली लोकसाहित्यसम्बन्धी शोधपत्र तयार गरी पेश गरेका छन् । ती शोधपत्रहरूले र स्थानीय क्षेत्र दामनपालुङका लोकसाहित्यकर्मीहरूको निरन्तर प्रयासमा लेखिएका लेख-रचनाहरूले आज यस क्षेत्रमा लोपोन्मुख अवस्थामा रहेका लोकसाहित्यका विविध विधाहरूको सङ्गालो तयार पार्ने क्रममा सहयोग र निर्देशन दिनुका साथै प्रेरणा समेत प्रदान गरेका छन् ।

१.७ शोधकार्यको औचित्य

नेपाली भाषालाई समृद्ध बनाउन सघाउने नेपाली लोकसाहित्यका विभिन्न विधाहरू रहेका छन् । नेपाल आफैँमा बहुभाषी, बहुजाति, बहुधार्मिक र

बहुसांस्कृतिक राष्ट्र भएर पनि लेख्य रूपमा कुनै पनि साहित्यको विधिवत् सङ्कलन नभइदिनु, सङ्कलित सामग्रीको खास प्रयोजन नभइदिनु, सरकारी तवरबाट अध्यावधिक गर्ने कार्यमा उदासिनता देखिनु, सबै खाले लोकसांस्कृतिक पक्षलाई जगेर्नाको लागि सहयोग अप्राप्त हुनु, भई गरेका कार्यमा सम्बन्धित पक्ष उदासिनता देखिनु, विद्वत् वर्गको खोज-अनुसन्धानमा शिथिलता आउनु आदि कारणबाट नेपालीहरूका आफ्नै मौलिक पन हराउँदै, नासिँदै गइरहेको परिप्रेक्ष्यमा नेपाली लोकसाहित्यको अनुपम विधा लोकगीतको खोज अनुसन्धान कार्य गर्न खोज्नु आफैँमा चुनौतीको विषय हो । मकवानपुर जिल्लाको उत्तरी क्षेत्र दामनपालुङ्गमा आधिकारिक रूपमा लोकगीतसम्बन्धी शोधकार्य नभएको वर्तमान अवस्थालाई मध्यनजर गर्दा प्रस्तुत शोधकार्य स्वतः औचित्यपूर्ण छ । यस शोधकार्यले मकवापुर जिल्लाको लघु उपत्यकाको रीतिस्थिति, लोकविश्वास, रूढिपरम्परा, सामाजिक परम्परा, आर्थिक अवस्था आदिको चित्रण गर्नेछ ।

यसरी अलिखित रूपमा जनश्रुतिमा सीमित रहेका लोकगीतका विभिन्न हाँगाहरू सङ्कलन गरी वर्गीकरणका साथ लिपिबद्ध हुनु विशेष महत्त्वको कुरा हो । यस कार्यले लोकगीतको अध्ययनमा अभिरुचि जगाउनुका साथै लोकसाहित्य अनुरागीहरू सबैलाई अध्ययनको सामग्री प्रदान गर्ने र यस क्षेत्रका साहित्यकारहरूमा सिर्जनात्मक प्रेरणा वृद्धि गरी नवीन सिर्जनाका लागि हौसला बढाइनेछ भने नेपाली लोकसाहित्यको अध्ययन-अनुसन्धानमा दरिलो ढँटा थप्ने काम गर्ने हुँदा यस शोधपत्रको औचित्य अझ बढ्न गएको देखिन्छ ।

१.८ शोधकार्यको सीमाङ्कन

लोकगीत नेपाली लोकजीवनको प्राचीन सम्पदा हो । नेपाली लोकसाहित्यका विधाहरू विविध छन् । जसले यसको क्षेत्र व्यापक छ भन्ने कुराको पुष्टि गर्दछ । क्षेत्रीय रूपमा यसले व्यापक स्थान ओगटेको भए पनि प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षकअनुसार नै मकवानपुर जिल्लालाई प्रमुख आधार बनाएर विशेषतः यस जिल्लाको उत्तरी क्षेत्रमा अवस्थित दामनपालुङ्गमा

प्रचलित नेपाली लोकसाहित्यको लोकप्रिय विधा लोकगीतको सङ्कलन र वर्गीकरणसहित अध्ययन गरिएको छ । यस क्रममा लोकसाहित्यको विधागत वर्गीकरण गर्ने क्रममा यस क्षेत्रमा प्रचलित लोकसाहित्यिक विधाहरूको संक्षिप्त परिचय समेत दिइएको छ । यसका साथै प्रस्तुत शोधपत्रमा तामाङ र नेवारी लोकगीतको समेत नमुना पस्किने काम भएको छ ।

१.९ शोधविधि

प्रस्तुत शोधपत्रलाई मूर्तरूप दिनका लागि विभिन्न किसिमका सैद्धान्तिक एवम् प्रायोगिक विधिहरू अवलम्बन गरिएको छ । विशेष गरी शोधपत्रमा आवश्यक सामग्री सङ्कलनका क्रममा क्षेत्रीयअनुसन्धान विधिका साथै लोकसाहित्यका सार्वभौम मान्यतालाई स्थापित गर्न र सैद्धान्तिक कुराको खोज गर्न पुस्तकालयीय विधिको पनि प्रयोग गरिएको छ । यसका साथै लोकसाहित्यका सम्बन्धित विशेषज्ञसँग आवश्यकतानुसार अन्तर्वार्ता लिनुका साथै प्रत्यक्ष रूपमा क्षेत्रीय अवलोकन-भ्रमण गरी सैद्धान्तिक र प्रायोगिक पक्षलाई तालमेल गराउने प्रयास गरिएको छ । यस क्रममा रेकर्डर र क्यामराका माध्यमबाट समेत शब्द र तस्वीर उतारी सामग्री सङ्कलन गरिएको छ ।

त्यसका अतिरिक्त अन्य स्रोतका आधारमा लोकसाहित्यका बारेमा लेखिएका विभिन्न पुस्तक तथा पत्र-पत्रिकाहरूमा प्रकाशित लेख-रचनाहरूको अध्ययनबाट पनि यस शोधपत्रलेखनका लागि चाहिने आवश्यक सामग्री सङ्कलन गरिएको छ ।

१.१० शोधपत्रको रूपरेखा

शोधकार्यका निमित्त लिइएको समस्या र त्यससँग सम्बद्ध विषयहरूलाई (उद्देश्यहरूलाई) दृष्टिगत गरी प्रस्तुत शोधपत्रको रूपरेखालाई विस्तृत रूपमा अध्ययन विभाजन गरिएका छन् । अतः मोटामोटी रूपमा प्रस्तुत शोधपत्रको रूपरेखा यस प्रकार रहेको छ :

प्रथम परिच्छेद : शोधपत्रको परिचय

- द्वितीय परिच्छेद : दामनपालुङको भौगोलिक, ऐतिहासिक सांस्कृतिक, शैक्षिक तथा साहित्यिक परिचय
- तृतीय परिच्छेद : लोकगीतको सैद्धान्तिक परिचय
- चतुर्थ परिच्छेद : दामनपालुङमा प्रचलित नेपाली लोकसाहित्यको सङ्कलन र वर्गीकरण
- पञ्चम परिच्छेद : दामनपालुङ क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको विश्लेषण र मूल्याङ्कन
- षष्ठी परिच्छेद : उपसंहार ।

परिशिष्ट एकमा मकवानपुर जिल्लाको नक्सा, परिशिष्ट दुईमा दामनपालुङको नक्सा, परिशिष्ट तीनमा विभिन्न अवसरमा खिचिएको दामनपालुङको दृश्यचित्र, परिशिष्ट चारमा स्थानीय शब्दको स्तरीय रूप छ भने अन्त्यमा सन्दर्भग्रन्थसूची राखेर शोधपत्रलाई पूर्णता प्रदान गरिएको छ ।

द्वितीय परिच्छेद

दामनपालुडको संक्षिप्त परिचय

मनोरम एवम् अटल हिमशृङ्खलाको दक्षिणी काखमा अवस्थित हाम्रो देश नेपाल प्राकृतिक सौन्दर्यतामा अद्वितीय छ । यस देशलाई सानो देश, भूपरिवेष्टित देश, तेस्रो ध्रुवको देश, बुद्धको देश, सगरमाथाको देश तथा विविधताको देशको नामले पनि चिनिन्छ ।

एसिया महादेशको ०.३ प्रतिशत भू-भाग र विश्वको ०.०३ प्रतिशत भू-भाग ओगटेको यस देशको कूल क्षेत्रफल १,४७,१८१ वर्ग कि.मि. छ । यस देशलाई वि.सं. २०१८ साल वैशाख १ गतेका दिन १४ अञ्चल र ७५ जिल्लामा विभाजन गरियो भने वि.सं. २०२९ सालमा चार विकास क्षेत्रमा र वि.सं. २०३७ सालमा पाँच विकास क्षेत्रमा विभाजन गरियो । १४ अञ्चलमध्ये नारायणी अञ्चलभित्र पर्ने ५ जिल्लाहरूमध्ये मकवानपुर पनि एक हो । मकवानपुर मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रमा पर्दछ भने दामनपालुड मकवानपुर जिल्लाको उत्तरी क्षेत्रमा अवस्थित रहेको छ । दामनपालुडले कुल क्षेत्रफलको ६०.९६ वर्ग कि.मि. ओगटेको छ ।

देशको राजधानी काठमाडौँ र जिल्ला सदरमुकाम हेटौँडादेखि ६५ कि.मि. को मध्यभागमा पर्ने प्राकृतिक मनोरमताभित्र अवस्थित रहेको यस दामनपालुड उपत्यका मानव बस्तीका हिसाबले अत्यन्तै लोकप्रिय स्थलका रूपमा चिनिन पुगेको छ भने जैविक विविधताले सम्पन्न, लोकसांस्कृतिक पक्षमा धनी, पृथक सामाजिक संरचना, उर्वरभूमि, विभिन्न जातजाति, अनेक चालचलन रीतिथिति, धार्मिक पुण्यभूमि, शिक्षाको उद्गमस्थल आदिका रूपमा सुपरिचित दामनपालुड क्षेत्र यिनै अनेकताभित्र एकताको सूत्रमा आबद्ध रही आएको देखिन्छ । यस क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको सङ्कलन तथा वर्गीकरण गर्नुपूर्व यहाँको संक्षिप्त परिचय निम्न उपशीर्षकमा प्रस्तुत गरिएको छ :

२.१. दामनपालुङको भौगोलिक परिचय

समुन्द्र सतहदेखि करिब १७०० मिटरदेखि २६०० मिटरसम्मको उचाइमा अवस्थित चारैतिरको रमणीय गाउँ-बस्तीले सजिएको ठण्डा हावापानी एवम् उब्जाउयोग्य जमीन नेवार, तामाङ, ब्राम्हण र क्षेत्रीय, जातिको बाहुल्य बसोवास भएको दामनपालुङ भन्नेवित्तिकै पालुङ गाउँ विकास समिति र दामन गाउँ विकास समितिको भूभागलाई चिनिन्छ । महाभारत पर्वतको उत्तरी काखमा $८५^{\circ}.०७''$ (उत्तर-दक्षिण) र $२७^{\circ}.३७''$ (पूर्व-पश्चिम) को स्थितिमा अवस्थित त्रिभुवन राजपथ हेटौँडा-काठमाडौँ खण्डको मध्य भागमा रहेको पहाडी बस्ती पालुङ हो । पौराणिक युगमा ऋक्ष वाण पर्वत भनेर चिनिने यो ठाउँलाई सातसय पालुङको नामबाट पनि चिनिन्छ ।^१

२.१.१ भौगोलिक सिमाना

दामनपालुङको सिमाना पूर्वमा मार्खु र बज्रबाराही गा.वि.स., दक्षिणमा भीमफेदी र नामटार गा.वि.स., पश्चिममा आग्रा र गोगने गा.वि.स. तथा उत्तरमा टिस्टुङ, गा.वि.स. पर्दछन् । उत्तर-दक्षिणभन्दा पूर्व-पश्चिम अलि फैलिएको देखिने यस उपत्यकाको पूर्वमा टिस्टुङ भञ्ज्याङ, पश्चिममा काली खोला (घर्ती खोला) भञ्ज्याङ, उत्तरमा कुइभीर भञ्ज्याङ र दक्षिणमा (शिव) सीमभञ्ज्याङ भए जस्तै यसको चारैतिर केशरी थुम्की, कुइभीर थुम्की, कोट थुम्की, नाङ्गे थुम्की र नली थाम थुम्की आदिले घेरिएको छ ।

२.१.२ नदीनाला

सीम (शिव) भञ्ज्याङबाट उत्पत्ति भै दामनको पूर्वतर्फ बग्दै इन्द्रसरोवरमा समाहित हुन पुग्ने सीमखोला हो भने सीम (शिव) भञ्ज्याङकै उत्तर भिरालो (महाभारतको उत्तरी पाखो) मा स्थित ऋषेश्वर महादेव स्थानबाट उत्पत्ति भै उत्तर बाहिनी रूपमा रहेको खैँटे खोला (हिमगंगा) अथवा नारायणी नदी शङ्खमूल (नारदतीर्थ) को तल्लापट्टि पालुङ खोलामा

^१ रामचन्द्र आचार्य 'फुर्सती', "पालुङ समग्र चिनारी", कल्याण स्मारिका, (दामन : जनकल्याण मा.वि., २०५७), पृ. ६८ ।

मिल्न आइपुगछ । कालीखोला भञ्ज्याडबाट उत्पत्ति भै घर्तीखोलाको नामबाट पूर्व बाहिनी हुँदै शङ्खमूल त्रिवेणीमा आइपुगछ भने भाङ्खोरियाबाट उत्पत्ति भै दक्षिण बगेको पुट्खेल खोला (रेविका) र पातालेश्वर (भद्रकूट पर्वत) बाट उत्पत्ति भै बगेको पालेको खोला (रेतोवती) को संगमलाई भद्रतीर्थ भन्ने गरिन्छ । हिमवत् खण्डमा भद्रतीर्थ र पाण्डुकेश्वरको वर्णन पाइन्छ । भद्रतीर्थबाट महादेव खोला (शिवगंगा) नामकरण भै पाण्डुकेश्वर परिसरबाट दक्षिण बग्दै शङ्खमूल त्रिवेणी (नारद तीर्थ) मा मिसिन आइपुगछ ।

केशरी थुम्कोको काखबाट उत्पत्ति भई घाटदेवी पाथीभरा (अन्नपूर्णेश्वरी) मत्स्यनारायण हुँदै पूर्व बगेको पालुङ खोला (मत्स्यगंगा) शङ्खमूल त्रिवेणी (नारदतीर्थ मा घर्तीखोला र महादेव खोला मिसिन्छ र अलि तल खैटे खोलो (घट्टे खोलो) मिसिएपछि पालुङ खोलाको नामबाट इन्द्रायणी परिसरलाई दाहिने छोडेर त्रिभुवन राजपथको ओखर बजार पुल तल्लोपट्टि किटेनी खोला समेत मिसिएर पूर्व बग्दै इन्द्र सरोवरमा जम्मा हुन जाने मुख्य जलस्रोत नै यही खोला हो ।

२.१.३ गाउँबस्ती

भिरालो पखेरामा रहेको गाउँ बस्तीमध्ये पूर्व भिरालो परेको पहारिलोतर उब्जाउ योग्य रसिलो बस्तीहरूमध्ये घर्तीखोला, फेदीगाउँ, ठूलोखोरिया, देउराली, दक्षिण पाखोमा अवस्थित रमणीय बस्तीहरूमध्ये सोल्टु, वँदेली, अङ्गारे, चलीगाउँ, भाङ्खोरिया, खानीगाउँ, टाहाखेल, दलित गाउँ हुन् भने उत्तर पानीढलो हिउँदमा अलि सेपिलो मानिने बस्तीहरूमध्ये डाँडागाउँ, गैरीगाउँ, शिखरकोट, किटेनी र नयाँगाउँ रहेको छ । फाँटबजार, पालुङसहर (नेवार गाउँ) ओखर बजार यस उपत्यकाको सम्म भागमा रहेका बस्तीहरू हुन् । थानाबजार, कैलाश नगर, राम नगर, शिखरकोट, घर्तीखोला आसपासका साना बस्तीहरूमा हाल क्रमशः आबादी बढ्दै गएको छ ।

२.१.४ डाँडाकाँडा

दक्षिण सीमाना नै महाभारत पर्वत रहेको हुँदा प्रशस्त डाँडाकाँडाले घेरिएर रहेको यस उपत्यकाको प्राकृतिक स्वरूप पनि निककै रमणीय रहेको छ । बैसीबाट उकालिँदै गएका प्रत्येक डाँडाहरूमा सुन्दर बस्ती र उब्जाउ

योग्य जमीनको उपलब्धता हुनु, पानीको स्रोत एवं सबै डाँडाहरूमा पहारिलो सूर्यको किरणले गर्दा सबै पाखाहरू हरियाली बनेका देखिन्छन् । यी डाँडा थुम्काहरूमध्ये सिम (शिव) भञ्ज्याङको उचाइ २५८४ मिटर जिल्ला कै अग्लो डाँडो मानिए पनि कोट थुम्की यसकै हाराहारीमा रहेको अर्को डाँडो हो । यस उपत्यकाको केही प्रमाणिक उचाइमा शङ्मूल शवदाह स्थल १७६१ मीटर, खाडी गाउँ (त्रिभुवन राजपथ) १८१० मिटर, शिखरकोट (कटुवाल थुम्को) २०३१ मिटर, सोल्टु, २१२८ मिटर, केशरी थुम्को २५०९ मिटर रहेको छ र डाँडाहरूको प्रायः टुप्पा-टुप्पामा समेत पानीको मुहान उपलब्ध हुनु यहाँको विशेषता मानिन्छ ।

२.१.५ जग्गा र प्रमुख खेती

साँढे फराकिला पाखा बारीहरू नभए पनि ओभाएका बारीहरू प्रायः कान्लाबारी तथा खेतहरू छन् । उल्लेख्य ठूलो फाँट बैसी नभए पनि यहाँका केही फाँटहरूमा ठूलो बैसी फाँट, चालिसे फाँट, कुखे फाँट, सोल्टु, घर्तीखोला, भुल्के र मान्खु प्रमुख छन् । यहाँको जमिन अधिक उब्जाउयोग्य तथा धेरथोर सिँचाइ उपलब्ध भएको ठाउँमा धान लगाइन्छ भने पाखोतिर मकै खेती गरिन्छ ।

हाल आएर तरकारी व्यवसायप्रति आकर्षण बढेको देखिन्छ । खासगरी आलु, काउली, बन्दा, मुला, केराउ, प्याज, गोलभेंडा, खुर्सानी, लसुन, सागजस्ता तरकारी उत्पादनमा अग्रणी रहेको छ । यहाँ उत्पादित तरकारी भारतको सिलगुडी फारवेजगञ्जलगायत अधिराज्यको काठमाडौँ, हेटौँडा, बुटवल, भैरहवा, नारायणगढ, विरगञ्ज, पोखरा र विराटनगरसम्म पुऱ्याइने गरिएको छ । आजकल धान गहुँको खेती न्यून हुँदै गएको र वार्षिक चार बालीसम्म तरकारी उत्पादन भइरहेको छ । फलफूल खेतीतर्फ नास्पाती, आरु, कागती, आरुबखडा, ओखर आदि लगाएको पाइन्छ ।

२.१.६ हावापानी तथा वनजङ्गल

यहाँ प्रायः ठण्डा समशीतोष्ण हावापानी पाइन्छ । यहाँको औषत तापक्रम जाडोमा अधिकतम् २६° से., न्यूनतम् -८° से. सम्म भर्छ भने

गर्मीमा अधिकतम् ३०° से. र न्यूनतम् १०° से. सम्म रहन्छ । जाडो समयमा डाँडाकाँडालगायत बैसीमा समेत हिउँ पर्दछ । हेमन्त शिशिर ऋतुमा ज्यादा तुषारो पर्ने हुँदा अत्याधिक जाडो हुन्छ । जाडो याममा खुल्ला ठाउँको खोबिल्टाहरूमा तुषारो जम्ने गर्दछ । श्रावण-भाद्रमा अधिक पानी पर्दछ । यहाँको वनजङ्गलहरूमा खर्सु, बाँज, दुधिलो, धसिङ्गरे, गुराँस, उतीस, मुसुरे कटुस, गोब्रे सल्ला आदि प्रमुख रहेका छन् भने जङ्गल प्रायः सदाबहार रहने गर्दछ । सामुदायिक वनका रूपमा रहेका यी वनहरूबाट स्थानीय बासिन्दाले काठ, दाउरा, घाँस र सोतर आपूर्ति गर्दछन् भने भ्याऊ, चिराइतो, पाखनवेद, ठूलो औषधि, जटामसी, मजिटो, गड्तोल, वनलसुन, वनमूला, बोभो, टिमुर, तेजपाता, सतुवा, वनतरुल, बाँको, टुकेफूल, इन्द्रेणी, बीस फायल, सिस्नो, वीष, खिरौला, कौलो, बज्रदन्ती, चुथ्रो, सुनाखरी, अल्लो, लोक्ता, जेठी मधु, लौठसल्ला, नारायण भ्याऊ, बुकीफूल, कुरिलो, नागबेली, गुजुरो गानो, जयफूल, निमकाठ आदि जडीबुटी समेत यस क्षेत्रमा पाइन्छ ।

यस क्षेत्रभित्रका वनजङ्गलहरूमध्ये काली बन्जार सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह, भैरवकाली सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह, वागेश्वरी सा.व.उ.स., ऋषेश्वर सा.व.उ.स., कालीदेवी सा.व.उ.स. र सिद्धकाली सा.व.उ.स. रहेका छन् भने अरू बाँकी वनजङ्गलहरूमा पनि समिति गठन भै व्यवस्थित किसिमले वन संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने प्रयास भैरहेको छ ।

२.२ ऐतिहासिक तथा धार्मिक परिचय

२.२.१ नामकरण

वि.सं. २००७ सालतिर त्रिभुवन राजपथको निर्माणका क्रममा बाटो खन्दै हालको दामन भन्ने स्थानमा भारतीय कामदार आइपुग्दा ती भारतीय नागरिकलाई यस ठाउँमा निक्कै शितलता र आरामको अनुभूति भएकाले उनीहरूको भाषामा यस ठाउँलाई 'दामन' भनिएको र यो क्षेत्रको विशेषता पनि ठ्याक्कै मिल्दो शितलता र आरामदायी भएकोले यस ठाउँको नाम पनि दामन रहन गएको हो भन्ने भनाइ यहाँका स्थानीय बासिन्दाहरू बताउँछन् । २००७ सालपूर्व यस ठाउँलाई यहाँका आदिवासी तामाङहरूले 'दावन' भन्ने

गरिन्थ्यो । यस क्षेत्रको आसपासमा तामाङ जातिको बाहुल्यता बढी भएको हुँदा दामन नाम रहनुका पछाडि तामाङ भाषाको प्रभावलाई पनि विर्सन सकिन्न । तामाङ भाषामा 'दा' को अर्थ पोखरी र 'वन' को अर्थ क्षेत्र हुन्छ । हुन पनि यस क्षेत्रको आसपासमा ठूलूला नागपोखरी थियो भन्ने कुराको प्रमाण दक्षिणी काखमा अवस्थित खोल्सा र खोबिल्टाहरूले पुष्टि गर्छ । ती पोखरीहरू विलय हुनुका पछाडि २००७ पूर्व र त्यसपछाडि यस क्षेत्रमा आएको अविरल वर्षा अनि बाढी र पहिरोलाई कारकका रूपमा लिन सकिन्छ । यस ठाउँको नाम दामन रहनुका पछाडि दावन शब्द उच्चारणका क्रममा अपभ्रंस भई पछि दामन नाम रहन गएको हो भन्ने मत यहाँका बुद्धिजीविहरू राख्छन् ।

पालुङ नाम रहन गएको ढुङ्गाको दृष्य

यसै गरी पालुङको नामकरण नेवारी भाषामा 'पा' भनेको ठूलो र 'ल्व', 'ह्लो' माने ढुङ्गा हुन्छ । यहाँको तःछें टोलमा रहेको साढे तेह्र हात

लामो र साढे चार हात चौडा ठूलो ढुङ्गाको आधारमा नै यस ठाउँको नाम “पाल्वाँ” बाट अपभ्रंस हुँदै पालुङ रहन गएको हो भन्ने भनाइ पाइन्छ । आजभन्दा करिब ६ सय वर्षअगाडि मल्ल राजाको पालामा लुकेर टक मारेको आरोपमा पाटनबाट भागेर (निष्काशित भएर) आएका श्रेष्ठहरूले यहाँ बस्ती बसाएका हुन् भन्ने भनाइ प्रचलित रहेको छ । त्यसो त यस भेगमा श्रेष्ठ, प्रधान, गोपाली र वलामी थर भएका नेवारहरूको बस्ती छ । पालों (ठूलो ढुङ्गो) का बारेमा यस्तो पनि भनिन्छ, मल्ल राजाहरूको पालामा त्यो ठूलो ढुङ्गो पाटनका केही कालिगढहरूले यहाँदेखि पश्चिम आग्रा चिसापानीबाट पाटन लैजान भनी केही व्यक्तिहरूले नोल लगाई बोकेर ल्याएका थिए । अहिले सो ढुङ्गो रहेको ठाउँमा बिसाई खाजासाजा खाई थकाइ मारेपछि बोक्न खोज्दा पचासौँ जनाले पनि त्यस ढुङ्गोलाई उठाउन (उचाल्न) सकेनन् र यहीं छोडे र त्यो ढुङ्गोलाई हाल फलामे डण्डीहरूको बार लगाइ सुरक्षित गरिएको छ ।

यसै सन्दर्भमा अर्को परिभाषा यस्तो पनि पाइन्छ- नेवारी भाषामा ‘पा’ को अर्थ ढिस्को वा डाँडो तथा ‘लुँ’ को अर्थ सुवर्ण पनि हुन्छ र यहाँको डाँडाकाँडा सबै सुवर्णमय उब्जाउयोग्य जमीन र मनोरम बस्तीले सजिएका छन् भन्ने अर्थमा पनि ‘पालुँ’ बाट यस ठाउँको नाम पालुङ रहन गएको तर्क पनि अधि सार्दछन् । समाजशास्त्रीयहरूको घोटल्याइँबाट प्रकट गरिएको अर्को तर्कअनुसार यस जिल्लाको कतिपय ठाउँको नाम ‘ड’ वर्णमा ढुङ्गिने गरी प्रयोग गरिएको पाइन्छ । जस्तै- खैराड, राक्सीराड, घैराड, वाक्सीराड, स्यान्सीराड, सुपिड, पान्द्राड, कान्द्राड, आमभञ्ज्याड, टिस्टुड, मैत्राड र चित्लाड भने जस्तै पालुङ पनि हो भन्न सकिन्छ ।

तामाङहरूको बस्ती बाहुल्य भएको यस मकवानपुर जिल्लाको यो भेगमा पनि तामाङहरूको बस्ती बाक्लै रहेको छ । यसो हुँदा पालुङको नामकरणमा तामाङ संस्कृतिको प्रभाव पनि बिसर्न नहुने पक्ष हुन आउँछ । जसअनुसार भोट बर्मेली (तामाङ) भाषामा ‘पा’ को अर्थ हुन्छ देश र ‘लुङ’ को अर्थ डाँडाकाँडा हुने हुँदा जुन ठाउँ डाँडाकाँडाले युक्त भएर रमणीय

रूपमा रहेको सानो उपराज्य भैं भएकोले यसलाई 'पालुड' नामाकरण गरिएको तथ्य पनि मननीय पक्ष हो भन्न सकिन्छ ।

माथिका कारणहरूमध्ये जुनसुकै कारणले नामकरण भए पनि दामनपालुड उपत्यका पौराणिक, ऐतिहासिक एवं वर्तमान सामाजिक महत्त्वका दृष्टिले समेत जिल्लाका बस्तीहरूमध्ये अग्रस्थानमा गणना गर्न सकिने बस्ती हो भन्न सकिन्छ ।

पौराणिक युगदेखि महत्त्वपूर्ण तीर्थस्थल एवं धार्मिक मठमन्दिरहरू रहेको यस उपत्यकाको परिचय हिमवत् खण्ड, नेपाल महात्म्य, श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको जीवनी, मेची-महाकालीजस्ता ग्रन्थहरूमा उल्लेख भएको छ । यस बाहेक यहाँका कतिपय ठाउँ र मन्दिरहरूसँग गाँसिएको जनश्रुति र किम्बदन्तीहरू पनि छन् ।

चिनीया यात्री हुएन साँगको वर्णनसँग गाँसिएको ठूलीबेसी फाँट होस् अथवा पाथीभरा (अन्नपूर्णेश्वरी) सँग मिसिएको लक्ष्मीपूजा प्रचलनहोस्, नारद ऋषिलाई वरदान दिने महादेव हुन् वा संग्राम खोलामा देवदानवको युद्धबाट रगत बगेको प्रसंगबाट उक्त खोलाको पानी पिउन निषेध गरिएको चलन होस् राज्यको सीमा सुरक्षाको व्यवस्था गर्ने किल्ला वा गढीको रूपमा रहेको कोटथुम्की होस् वा शिकारी कुकुरले खेदेका अवस्थामा मृगलोप भएको पातालेश्वर गुफा होस् केही न केही रहस्य बुझिने प्रसंगहरू यहाँ प्रचलित जनश्रुतिहरू हुन् ।

यस बाहेक पाल्होंको आसपासमा शोभा भगवती मन्दिर, गणेश मन्दिर, भैरव र नाटेश्वरलगायत पाण्डुकेश्वरलाई केन्द्र मानेर वरिपरि समेत मिलाई ४ नारायण, ४ गणेश, अनि पातलेश्वर, सेती गणेश, काला भैरव, चतुर्मुखी महादेव, इन्द्रायणी माई, भ्रमकेश्वर, पातलेश्वर, मङ्गलेश्वर, गुप्तेश्वर, पशुपति, श्रीकृष्ण मन्दिर आदि देवस्थलका रूपमा चिनिन्छन् । यसका साथै पाल्देनडुक्पा न्ह्यामग्याल र ऋषेश्वर गुम्बालगायत नारद तीर्थ, भद्रतीर्थ, शङ्खमूलजस्ता तीर्थस्थलहरूको रूपमा चिन्ने दामनपालुड परम पावन क्षेत्र बन्न पुगेको देखिन्छ ।

२.३ दामनपालुङको सांस्कृतिक परिचय

मकवानपुर जिल्ला मङ्गोल र आर्य दुवैथरीका मानिसको बसोवास रहेको जिल्ला हो । यो जिल्लामा आदिवासी जनजाति तामाङहरूको सङ्ख्या नेपाल भरिमा नै बढी बसोवास रहेको छ । यस जिल्लामा मात्रै ४७.३५ प्रतिशत जनसङ्ख्या बसोवास गर्दै आएका छन् । जिल्लाको उत्तरी क्षेत्र दामनपालुङमा पनि क्षेत्री पछिको दोस्रो बाहुल्यता बसोवास तामाङहरूकै रहेको छ । क्षेत्रीहरूको कुल घरधुरी सङ्ख्या २८३७ मध्ये १,१०० घरपरिवार रहेका छन् भने तामाङहरूको कुल घरधुरी सङ्ख्याको १,००० घरपरिवार यस भेगमा बसोवास गर्दै आएका छन् । क्षेत्री र तामाङ अतिरिक्त नेवार, ब्राह्मण, देउला, मगर, गुरुङ, वि.क., जोगी (भारती), परियार, ठकुरी, चेपाङ, पन्त, सार्की, भुजेल आदि जातिहरूको बसोवास यस क्षेत्रमा रहेको छ । आफ्नो पुर्ख्यौली संस्कृतिलाई धरोहरका रूपमा सङ्गाल्दै आएका यहाँका तामाङ, नेवारलगायतका अन्य समुदायको आ-आफ्नै कला संस्कृति, लोकजीवनका व्यवहारमा स्थापित छन् । केही हदसम्म छिमेकी जिल्ला र छिमेकी देशहरूको प्रभाव पनि यहाँका बासिन्दाहरूमा पर्न थालेको देखिन्छ ।

२.३.१ तामाङ संस्कृतिको परिचय

यस क्षेत्रमा बसोवास गर्ने आदिवासी तामाङहरूको आफ्नै सांस्कारिक परम्परा रही आएको छ । बालक जन्मेपछि गर्ने विधि अन्य जातिकोभन्दा फरक छ । तामाङ जातिमा शिशु जन्मेको तीन दिनमा पहिलोपटक चोख्याउने र नौ दिनमा पुनः दोस्रो पटक चोख्याउने परम्परा छ । शिशु, शिशु जन्मेको घर, जन्म दिने आमा र गोत्रपरिवारलाई शुद्धीकरण गर्ने अथवा चोख्याउने चलन छ । यसै दिनमा शिशुको नाम पनि राखिदिने चलन छ । यो कार्य पुरोहितद्वारा सम्पन्न गरिन्छ । नाम राख्दा प्रायः जन्मेको दिन र बारवाट राख्ने गरिन्छ । यसै गरी शिशुले जब ५/६ महिना प्रवेश गर्छ, त्यतिखेर पास्नी गर्ने चलन रहेको छ । यो संस्कारमा छोरालाई ६ महिनामा र छोरीलाई ५ महिनामा घरको अग्रजद्वारा नयाँ कपडा लगाई टीकाटालोसँगै भात खाइदिने चलन छ । बच्चा ३, ५ वा ७ वर्षका हुँदा छेवर 'टेप्चे'

गरिदिने प्रचलन छ । यस संस्कारमा जन्मको केश फाल्ने (खौरने) तथा नयाँ केश नयाँ व्यक्तित्व हुर्किने अवसरका रूपमा हेरिन्छ । यो काम मामाबाट सम्पन्न गरिदिने चलन छ । यो जातिमा अर्को परम्परा भनेको विवाह हो ।

तामाङ जातिमा मामाचेली र फूपूचेली (ऋचयकक ऋयगकण्ण) विवाह गर्न मिल्ने प्रचलन छ । प्रायः उमेर पुगेका केटा र केटीबीचमा प्रेम विवाह चल्छ । यस्तो विवाहलाई घरपरिवारले पूर्ण स्वीकृति प्रदान गरिने हुँदा यस्तो विवाह उनीहरूमा स्वीकार्य देखिन्छ । प्रायः जात्रामात्रा र मेलापर्वहरूमा गीत गाउँदै मायाप्रीति गाँसेर विवाह गर्ने प्रचलन पनि छ । पहिला मायाप्रीति बसेकाहरू जात्रामा भागी विहे गर्ने परम्परा जीवितै छ । विहे गर्दा नारी-पुरुषबीचको उमेर हेरिँदैन । क्षेत्री बाहुनको जन्मेदेखि मृत्युसम्मको संस्कारमा पुरोहितको जुन भूमिका रहन्छ, तामाङ जातिमा पनि त्यस्तै भूमिका रहेको हुन्छ । यहाँका तामाङहरूले मान्ने चाडपर्वका रूपमा ल्होछार, माघेसङ्क्रान्ति, साउने सङ्क्रान्ति, एकादशी, दशैं, तिहार, तीज आदि पर्व धुमधामसँग मनाउँछन् ।

तामाङ जातिमा अन्त्येष्टी संस्कार पनि अरू जातिकोभन्दा फरक ढङ्गले सम्पन्न गरिन्छ । मृत्युपूर्व लामा र बोम्पो अर्थात् भाँक्रीले विरामी उपचार गरिन्छ, भने मृत्युपश्चात् सर्वप्रथम मृतात्माको शान्ति र मृत शरीरको उचित दाहसंस्कारका लागि सर्वप्रथम पूजापाठको आयोजना गरिन्छ । मृतकको आत्मालाई अलग गर्न पुरोहितले 'फवा' नामक संस्कार गरिन्छ । लासलाई सफा गरी नयाँ कपडामा राख्ने र तान्त्रिक विद्या लिएकाहरूलाई ध्यान आसनमा पलेटी कसाएर ठाडै राखिन्छ र बोम्पो वा भाँक्रीले मृतात्माका लागि पूजापाठ गर्ने चलन छ । मृतकको वरिपरि बत्ती र खाने पिउने सामग्री राखिन्छ । दाहसंस्कार लामाले उचित साइत जुराएर बौद्ध धर्मग्रन्थअनुसार पाठ वाचन गरी चिहान डाँडामा लगी समाधिस्थ गर्ने चलन छ ।

मृतकको सम्झनामा परिवार र छिमेकीले लासलाई दाहसंस्कार नगरुञ्जेल खाना र नुन बार्ने चलन छ । यो सँगै मृतात्माको चीरशान्तिका लागि १३ दिनपश्चात् वा तेह्रै दिनमा घेवा सम्पन्न गर्ने चलन छ । यो तीन दिनसम्म पुरोहितले पूजापाठ गर्ने, घरपरिवार चोख्याउने, दाजुभाइ, कुलकुटुम्बा र ईष्टमित्र जतिछन सबैलाई भोज खाउने चलन छ । यसरी

घेवा सम्पन्न भइसके पछि ४९ दिनमा मृतआत्माको चीरशान्ति होस् भनेर गुम्बा अथवा घरमा पुरोहित बोलाएर अन्तिम कार्य सम्पन्न गरिन्छ । यस्ता संस्कारबाट तामाङ जातिभित्र आफ्नै संस्कार जीवन्त छ भन्न सकिन्छ । यहाँ बसोवास गर्ने तामाङ जातिका प्रमुख थरहरूमा थिङ, बल, मोक्तान, पाखिन, स्याङ्तान, योज्जन, नेगी, भोम्जन, गोले, जिम्बा, रूम्बा, स्याङपो, सिन्तान, थोकर, दोङ, भ्लोन आदि रहेका छन् ।

यसै गरी आर्यहरू प्रमुख चाडपर्वका रूपमा दशैं, तिहार, तीज, माघेसङ्क्रान्ति, आमाको मुख हेर्ने औंशी, बाबुको मुख हेर्ने औंशीजस्ता स्थानीय पर्वहरू मनाउँछन् । अन्य स्थानका आर्यहरूमा र दामनपालुङ क्षेत्रका आर्यहरूको संस्कारमा खासै भिन्नता देखिन्छ ।

२.३.२ नेवारी संस्कृतिको परिचय

यस क्षेत्रका आदिवासी नेवार समुदायको पनि बाहुल्यता कम छैन । यहाँको कुल घरधुरी सङ्ख्याको ३५३ घरपरिवार यिनै समुदायभित्रका रहेका छन् । काठमाडौँबाट बसाइँ सरी यस क्षेत्रमा आइपुगेका भन्ने इतिहास बोकेका नेवार जातिको आफ्नै भाषा व्यवहारमा प्रयोग गर्दछन् । यिनीहरू कार्तिक शुक्ल प्रतिपदाको दिनमा नेपाल सम्वत् प्रारम्भ भएको दिन मानेर नेवारी समुदायमा म्हुः पूजा गरिन्छ भने विभिन्न समुदायमा बाजागाजाको साथमा शुभकामना आदनप्रदान गर्ने प्रचलन रहेको छ । मङ्सिर महिनाको शुक्ल पूर्णिमालाई ठूलो पर्वका रूपमा मनाउँछन् । उनीहरू यो पूर्णिमालाई योमरी पुन्ही पनि भन्ने गर्दछन् । जेठ-असारमा क्षमा पूजा (प्रकृति पूजा) गरेर भोज खाने चलन छ । श्रावण महिनाको कृष्ण चतुर्दशीका दिन गठेमङ्गल पर्व मनाइन्छ । श्रावणकै शुक्ल पूर्णिमाका दिनमा जनैपूर्णिमा पर्व मनाइन्छ । यस दिनमा नौ थरीका गेडागुडी मिसाएर पकाएको खानेकुरा खाने चलन छ । यसलाई क्वाँटी खाने पर्वका रूपमा पनि हेरिन्छ । यसबाहेक गाईजात्रा, हिलेजात्राका साथै स्थानीय स्तरमा प्रचलित पर्व विशेष धुमधामपूर्वक मान्ने गरिन्छ ।

२.३.३ साभा संस्कृतिको परिचय

संयुक्त रूपमा यस क्षेत्रका बासिन्दाहरूले वैशाख १ गतेका दिन स्थानीय क्षेत्रमा रहेको देवदेवीको मन्दिरमा गई पूजाआजा गर्ने तथा पिकनिक गई मनाउने गर्दछन् । साथमा शुभकामना आदानप्रदान गर्ने कार्यक्रम हुन्छ । वैशाख कृष्ण औंसीका दिन मातृसम्मान दिवसका रूपमा आमाको मुख हेर्ने पर्व मनाइन्छन् । वैशाख शुक्ल पूर्णिमाका (बुद्धजयन्ती) दिन ऋषेश्वर गुम्बा र पालुङ-२ मा रहेको पाल्देनडुक्पा न्ह्यामग्याल गुम्बा परिसरमा ठूलो मेला लाग्छ । श्रावण शुक्ल पञ्चमीका दिन हरेकले घरको मूल ढोकामा नागको फोटो टाँसेर नागकै पूजाआजा गरी यो पर्व मनाउँछन् । जनैपूर्णिमाका दिन तागाधारीहरूले जनै धागो फेर्ने काम हुन्छ । अन्य जातिमा पनि दिदीबहिनीहरूले आफ्ना दाजुभाइलाई राखी बाँधी दिएर दीर्घायुको कामना गर्दछन् । भाद्र कृष्ण अष्टमीका दिन दामन शिखरकोटमा रहेको कृष्ण मन्दिरमा ठूलो मेला लाग्दछ । भोलिपल्ट कृष्णको रथयात्रा गरी जात्रा पनि चलाइन्छ । भाद्र महिनाको कुशे औंशीका दिन बुबा नहुनेहरूले भने पालुङकै पाण्डुकेश्वर पशुपति मन्दिरमा स्नान र दान गरेर पितृ सम्मान पर्व मनाउँछन् । त्यसैगरी भाद्र शुक्ल तृतीयको दिन हरितालिका तीजको अवसरमा महिलाहरू व्रत बसी स्थानीय पाण्डुकेश्वर, पातलेश्वर, मङ्गलेश्वर, गुप्तेश्वर, पशुपति, चार नारायण, भ्रमकेश्वर तथा त्रिवेणी घाटमा ठूलो मेलाको साथमा यो पर्व सम्पन्न हुन्छ । त्यसै गरी हरितालिका तीजको पर्सिपल्ट सप्तऋषिको पूजासहित पञ्चमीमा नुहाउने परम्परा रहेको छ ।

असोज महिनामा दशैं पर्व पर्ने हुँदा यो महिनालाई दशैं महिनाका नामले पनि सम्बोधन गरिन्छ । महिनाको सुरुको दिन १ गते विश्वकर्मा पूजा गर्ने चलन छ । घटस्थापनादेखि कोजाग्रत पूर्णिमासम्म भव्य रूपमा दशैं पर्व मान्ने गरिन्छ । यस समयमा स्थानीय क्षेत्रमा अवस्थित देवी तथा भगवतीहरूको मन्दिरमा विशेष पूजाआजा गरेर मान्ने चलन छ । कार्तिक महिनाको कृष्ण पक्षको त्रयोदशीदेखि शुक्ल पक्षको तृतीयसम्म तिहार पर्व मान्ने गरिन्छ । कार्तिक महिनामा पर्ने हरिबोधनी एकादशीका दिन स्थानीय महादेवको मन्दिरमा पूजाआजा लगाउनुका साथै ऋषेश्वर महादेवको मन्दिरमा

ठूलो मेला लाग्ने गर्दछ । मङ्सिर महिनाको शुक्ल पूर्णिमामा भने यहाँका समुदायले गोठ पूजा गरी मनाइन्छ । यही दिन इन्द्रायणी माईको चौरमा र भ्रमकेश्वर महादेवको चौरमा ठूलो जात्रासहित मेला लाग्ने गर्दछ । यी जात्राहरू हरेक तीन वर्षको एक पटक लाग्ने गर्दछ । पुस, माघ, फागुन र चैत महिनामा पर्ने राष्ट्रिय पर्वहरूलाई स्थानीय तरिकाबाटै धुमधामसँग मनाउने प्रचलन रही आएको छ ।

२.४ शैक्षिक तथा विविध परिचय

दामनपालुङ क्षेत्रको शैक्षिक विकास क्रमलाई नियाल्दा गुरुकुल शिक्षाबाट नै प्रारम्भ भएको तथ्यहरू फेला पर्छ । वि.सं. १९८४ तिरदेखि अनौपचारिक रूपमा शिक्षाको प्रवेश भए तापनि औपचारिक रूपमा भने वि.सं. २०१४ सालमा स्थापित हालको सरस्वती नि.मा.वि. बाट थालनी भएको कुरा इतिहासमा भेटिन्छ । वि.सं. २०२५ सालमा ज.क.उ.मा.वि को स्थापना भए पछि नै माध्यमिक शिक्षाको अवसर सबै वर्गले पाएका हुन् । हाल यस क्षेत्रमा सरकारी विद्यालय १८ र निजी ५ गरी जम्मा २३ वटा विद्यालय रहेका छन् ।

दामनपालुङ क्षेत्रभित्र दामन र पालुङ गरी दुई गा.वि.स. पर्दछन् । १८ वडाको कुल घर धुरी सङ्ख्या २८३७ रहेको छ । दुवै गा.वि.स.को कुल जनसङ्ख्या १५,५६७ जनामध्ये पुरुष ७,८२८ र महिला ७७३९ जना रहेको छ । यसरी जनसङ्ख्याको औषत परिवार सङ्ख्या ५.१ जना रहेको देखिन्छ । जम्मा जनसङ्ख्यामध्ये २१७५ महिला र ९५५ पुरुष गरी जम्मा ३१३० जना निरक्षर र बाँकी साक्षर रहेका छन् । हाल यस क्षेत्रमा सेवारत सङ्घसंस्थाहरू ६७ रहेका छन् । सञ्चारका साधनमा विद्युतीय २ र छापा २ रहेका छन् । यहाँको मुख्य पेशा कृषि नै हो । यहाँका लगभग ९३ प्रतिशतभन्दा बढी जनसङ्ख्या कृषिमा आधारित छन् । सहायक पेशाका रूपमा सिकर्मी, डकर्मी, सिलाई, चालक, फलामको भाँडावर्तन बनाउने आदि पर्दछन् । यहाँका बासिन्दाहरू खानेपानीको स्रोतका रूपमा धारा, कुवा,

खोला र पँधेरोका पानी प्रयोग गर्दछन् । गा.वि.स.को अधिकांश क्षेत्रमा बिजुली बत्तीको सुविधा रहेको छ ।

यस क्षेत्रमा क्रियाशील स्थानीय क्लव, साहित्यिक संघसस्था, राजनैतिक दल, नागरिक समाज, शैक्षिक संस्था आदिले यस क्षेत्रको विकासमा सहयोग पुऱ्याउँदै आएका छन् ।

यी सबै पक्षलाई दृष्टिगत गरी यहाँको मौलिक पना, प्राकृतिक सम्पदा, लोकसंस्कृति, हावापानी, जैविक विविधता, उर्वर भूमि, नदीनाला, वनजङ्गल, तीर्थस्थल आदिको पहिचान गरी यहाँको माटो सुहाउँदो विकास गर्न सकेमा अझ यस क्षेत्रको उन्नति र विकास हुनेमा कुनै शङ्का रहन्न ।

२.५ लोकसाहित्यको संक्षिप्त परिचय

मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रको नारायणी अञ्चलमा पर्ने मकवानपुर लिल्लाको लघु उपत्यकाको नामले सुपरिचित दामनपालुङ लोकसाहित्यको दृष्टिले निककै सम्पन्न छ । यहाँको लोकजीवनमा प्रचलित संस्कृति र सामाजिक रहनसहन, विभिन्न संस्कार र चाडपर्वहरू तथा मानवीय सुख-दुःख र हाँसो-आँसु एवम् हर्ष र पीडाका अनुभूतिहरूले भावुक बनाउँदा मान्छेहरू आफ्ना अन्तर्मनका अभिव्यक्तिहरूलाई व्यक्त गरेर मन बहलाउने काम गर्दछन् । यहाँका बालबालिका, युवायुवती र बूढाबूढीहरू समेत समय-समयमा लोकगीत, लोककथा, लोकगाथा, लोकनाटक, उखान, र गाउँखाने कथाका माध्यमद्वारा मनोरञ्जन लिने र गाउँसमाजमा व्याप्त रूढी परम्परा तथा कुरीति व्यथितिप्रति तीव्र व्यङ्ग्य प्रहार गरी समाजलाई अग्रगति दिन सफल देखिन्छ । दामनपालुङको लोकसाहित्यमा त्यहाँका स्थानीय जातजाति, भाषा, संस्कार, धर्म, लौकिक जीवनका यथार्थ पक्ष भेटाउन सकिन्छ । आफ्नै माटोको सुगन्ध बोक्न सफल यहाँको लोकसाहित्यले यहीको जनजीवनका भोगाइहरूलाई आत्मासात गरिएको छ । लोकसाहित्यले यहाँको दुःख-सुख, हर्ष-विष्मात्, मिलन-विछोड, हाँसो-आँसु, कथाव्यथा तथा चिन्तन र चेतनालाई एकै साथ कारुणिक ढङ्गले अभिव्यक्त गरेको छ । यहाँको लोकसाहित्यमा

स्थानीय रङ्गरोगनको साथमा यहाँको अभाव, पीडा, पछ्यौटेपन, अज्ञानता, कठिनाइजस्ता लोकजीवनका दारुण कहानी सरलीकृत भाषामा पोखेको छ ।

यस क्षेत्रका दाजुभाइ तथा दिदीबहिनीहरू काम गर्न देशको राजधानीलगायत विश्वका कुना-काप्जासम्म पसिनाको खोलो बगाउन पुगेका छन् । यहाँको लोकसाहित्यमा यिनै दाजुभाइ तथा दिदीबहिनीहरूको जीवनमा कामको बोझबाट उब्जिएका मार्मिक भावना, अपहेलना, शोषण-दमन र दुःख-पीडाका कारोणिक वेदना यस क्षेत्रका लोकविधामा पस्किएका छन् । जुन यसप्रकार रहेको छ :

२.५.१ लोकगीत

लोकसाहित्यकै जेष्ठ विधाका रूपमा चिनिने लोकगीत दामनपालुडकै चिनारी बन्न पुगेको छ । यिनै गीतबाट यस क्षेत्रको परिचय साङ्गीतिक रूपमा दिइरहेका छन् । रेडियो नेपाल र एफ.एम. रेडियोबाट प्रशारित लोकभाकाहरूलाई टपक्क टिपी थपक्क गलामार्फत गुञ्जाउने यहाँका लोकपारखीहरूले अझ यो विधालाई मौलाउन सघाएकै छ । यी सुनिएका काठे भाकाहरूबाट गाउने लोकगीतमा अभिधात्मक अर्थमै सीमित छन् भने कतिपय लाक्षाणिक र व्यङ्ग्यात्मक अर्थ पनि बोक्न सफल भएका छन् । यहाँ प्रचलित नेपाली लोकगीतका केही नमुना यस प्रकार रहेको छ :

कोदो पाक्यो मकै पाक्यो गाउँको मुखियालाई
जाँ गए नि सुख छैन कर्म दुखियालाई

साथी सङ्गी पढेर नै जोड्यो घरबार
कालो अक्षर आफूलाई त भैसी बराबर

अमिलो मोइले दिदीबहिनी दुईले लिए छ माया बेकारमा ५३
के गरौँ हरि रुन्छ धरिधरि लिएछ माया बेकारमा ५३

जता गएपनि रोइरोइ हिँड्नु पर्ने धिक्कार मेरो यो कर्म ५३
भनौँ भने कस्तो वचन लाको जस्तो धिक्कार मेरो यो कर्म ५३

तीज आयो आयो रे पाइन मैले जाने ठाउँ
पराइ भयो माइती राजै (रोइरोइ मन बुझौँ)२

दामनपालुड आउँछरे भनेर
भीरको बाटो सम्मै छ खनेर
दामन घुम्न जाऊँ
दामन मै बसेर चोखो माया लाऊँ

लोकसाहित्यका दृष्टिले दामनपालुङको पहिचान दिलाउने स्थानीयतासँग गाँसिएको लोकगीत यहाँ प्रस्तुत छ :

दामनपालुङ टिष्टुङ गाउँ
 स्वर्गको वगैँचा पर्यटकीय ठाउँ
 दामनपालुङ टिष्टुङ गाउँ
 वेमौसमी तरकारी आलु हुने ठाउँ
 अंगारेको फेदीमा मादेऊ थान
 घट्टेचौर बीचमा स्कुल छन्
 ओखर गाउँको छेउमा बैरोडको पुल
 इन्द्रायणी माथि शंखमूल
 खाने र बस्ने ठाउँ छ
 दृश्य हेर्ने गाउँ छ
 सिमथलीबाट सिमभञ्ज्याङ
 हिउँपानी चिसो तातो सेल
 रङ्ग भिडियो क्यामरा
 हिउँ खेले सम्भना बाँचुञ्जेल

२.५.२ लोककथा

मकवानपुर जिल्लाको पहाडी उपत्यका दामनपालुङ आसपासका क्षेत्रमा शिक्षाको उज्यालो घामबाट वञ्चित यहाँका दाजुभाइ तथा दिदीबहिनीहरू घाँस-दाउरा लिन जङ्गल आउँदा जाँदा बाटो कटाउन, बेलुका फुर्सदिलो समयमा दिनभरिको थकाइ मेटाउन, मनोरञ्जन लिन, धर्मकर्म अनि नैतिक हितोपदेश परिवारमा बाँड्न स्थानीय लोककथाहरू सुन्ने सुनाउने चलन जीवितै छ । विशेष गरी कृषि, पशुपंक्षी, राजकुमार, राजकुमारी, दैत्यदानव, भूतप्रेत, धामीभाक्री, सुनकेसरा रानी, बाघभालु, टुहरा-टुहुरी, लोभी र कञ्जुस, टुनामुना आदिसँग सम्बन्धित चमत्कारपूर्ण लोककथा भन्ने र सुन्ने गर्दछन् । यी लोककथाहरूमा समसामयिक घटना, सामाजिक भेदभाव, अन्धविश्वास, आर्थिक विपन्नता, गरीबीको चित्रण, शैक्षिक तथा राजनीतिक चेतनाका कुरा प्रतिबिम्बित भएर आएको पाइन्छ । यस क्षेत्रमा प्रचलित लोककथाको उदाहरण पस्किएको छ :

फूलमती

एकादेशको गोपाली गाउँ नाम रहेको ठाउँमा थोरै मानिसहरू बसोबास गर्दथे । त्यहाँका मानिसहरू खेतीपाती गरी जीवन निर्वाह गर्दै आएका थिए । यस क्रममा वरिपरिका ठूलो जङ्गल छेउबाट बिहानीपख

घरबाट बाहिर घाँस दाउरा गर्न निस्केकी फूलमती नामकी महिलालाई बाघले आक्रमण गरी त्यही मारिदिएपछि गाउँका सबै डरले त्रसित भई घरबाहिर निस्कन नसकेको अवस्थामा त्यही दिन रायमाभी थरका अनिराम र काशीराम नाम गरेका दुई शिकारी दाजुभाइ शिकार खेल्दै त्यस ठाउँमा आइपुग्दा गाउँका सबैले फूलमती बाघद्वारा मारिएको भन्ने खबर सुनाए पछि ती दुई दाजुभाइले बाघ मार्न धराप थापे र राती नै फूलमती खाने बाघ धरापमा पार्न सफल यी दाजुभाइलाई गाउँहरू सबै मिलेर पुरस्कार स्वरूप खेतवारी दिई त्यहाँ नै बस्न लगाए । यसरी शिकारी रायमाभी दाजुभाइको बसाइ पछि यस क्षेत्रमा बसोवास गर्ने गोपाली समुदायको जङ्गली जनावरबाट हुनसक्ने आक्रमणबाट निर्धक्क भई सबै मिलेर बस्न थाले । कथा खतम् सुन्नेलाई सुनको माला, भन्नेलाई फूलको माला, यो कथा बैकुण्ठ जाला भन्ने बेला मुखमा टुप्लुक्क आइजाला ।

२.५.३ लोकगाथा

परम्परादेखि लोकमानसको कण्ठमा बाँचेको जीवित रहेको, कथात्मकतासमेत विद्यमान समाजको अमूल्य निधि हो लोकगाथा । ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, आर्थिक एवम् धार्मिक पक्षलाई उजागर गर्ने लोकगाथा दामनपालुङ क्षेत्रमा प्रायः संस्कारसँग सम्बन्धित छन् । यी गाथाहरूमध्ये दशैं तिहारमा गाइने सोरठी, तीजमा गाइने सँगिनी, धामीभाक्रीले गाउने तान्त्रिक गाथा बढीजसो प्रचलनमा रहेको छ । उदाहरणका लागि तीजमा गाइने सँगिनी गाउँदा दामनपालुङका नारीहरू स्थानीय पाण्डुकेश्वर मन्दिर परिसरमा जम्मा भई प्रायः सबै जनाले गाउने गर्छन्, जस्तै :

माइतीको माया मारे बरिलाई
 खैटे खोला जन्मेको थला
 डोका र नाम्ला असली दम्ला
 छोरीको जन्म हारेको कर्म
 ए मेरी आमै, नहोस् कसैलाई
 माइतीले माया मारे बरिलै ।

२.५.४ लोकनाटक

मानव सभ्यताको इतिहासलाई वर्तमान समयमा पनि छर्लङ्ग पार्ने विधा हो लोकनाटक । दामनपालुङ क्षेत्रमा लोकगीतको तुलनामा लोकनाटक सम्पन्न विधा नभए पनि ऐतिहासिक धरातलमा यसको महत्त्व बढी छ । यहाँ प्रचलित लोकनाटकहरूमा लाखे, बाह्रवर्षे नाच, गाईजात्रा, हिलेजात्रा तथा पर्व विशेष लोकनाटकहरूलाई नै प्रमुख मान्न सकिन्छ । यस बाहेक पनि ऐतिहासिक, पौराणिक र सामाजिक जीवनमा आधारित लोकनाटक पनि प्रचलनमा छन् । स्थानीय भ्रमको दिने यस्ता लोकनाटकले आपसी सम्बन्ध सुधार, विकृति, विसङ्गतिको विरोध, विपन्नताको उन्मुक्ति, सुखदुःखको चित्रण, भ्रातृत्वको सम्बन्ध सुधार, आर्थिक अवनतिको तीव्र विरोध गरी सिङ्गे समाजलाई उन्नतिको मार्गतर्फ डोर्‍याउन यो विधा सफल छ ।

२.५.५ गाउँखाने कथा

नेपाली लोकसाहित्यको मनोरञ्जन तथा बौद्धिक कुशलता प्रदर्शन गर्ने सशक्त विधा हो गाउँखाने कथा । दामनपालुङ क्षेत्रमा उहिलेदेखि अहिलेसम्म पनि गाउँखाने कथा भन्ने, सुन्ने र सुनाउने गरिन्छ । मानिसहरू थाकेका बेला, पीडा भएको बेला, खुशी भएको बेला, हाँसी मज्जाको रूपमा कुरै कुराको अड्को थाप्ने र गाँठो फुकाउने प्रश्नोत्तर शैलीमा सोध्ने र प्रतिउत्तर दिन नसके गाउँ दिई गाँठो फुकाउने कार्यले बौद्धिक पक्ष सुधार गर्न बसिबिँयाले गर्ने दरिलो माध्यम बनेको छ । सृष्टिको उषाकालदेखि गाउँ समाजमा प्रचलित गाउँखाने कथा समाजको संस्कृति, अर्थ, प्रकृति, ज्ञानविज्ञान, लौकिक पक्षसँग सम्बन्धित भएर आएका छन् । यस्ता गाउँखाने कथाले छोटो वाक्यमै प्रतिकात्मक घुमाउरो अर्थ वहन गरी साहित्यलाई ओजपूर्ण बनाउने काम गर्दछ, जस्तै :

- लामकाने बाखाको भामकाने कान, एक हातले नसके दुई हातले तान् = मुला ।
- न हात छ, न खुट्टा छ, तर बुइचढी वनपाखा गर्छ = डोको ।

- हुन्छ साह्रै डर लाग्ने, पकाई खाँदा मीठो, जिउभरि मसिना काँडा भन नाउँ छिटो = सिस्नो ।
- जतिसुकै वर्षात होस् चलोस् आँधीवेरी, शिरको टोपी खसेपनि आइ बस्छ, फेरि = हिउँ ।
- लम्बाई चौडाई नाप्न जान्छ, हिँड्न जान्दैन, पाएसम्म पान खान्छ, अरू खाँदैन = जुका ।
- कलिलो मै निमोठेर राख्छन् सुकाएर, खाँचो टर्छ, राखेदेखि घाममा सुकाएर = गुन्द्रुक ।
- ओठ छैन, जुझा छ, लुगा लगाउँछ, मान्छे होइन = मकैको घोगा ।
- कुन चरोको पखेटा हुँदैन ? = बन्चरो ।
- घुमाउने घर एक मुठी खर के हो ? = छाता ।

२.५.६ उखान-टुक्का

उखान कुनै पनि जाति वा समाजमा भाषिक समुदायको अमूल्य रत्न हो, साभ्ना सम्पत्ति हो । दामनपालुड बासीको जनजिब्रोको टुप्पामा भुण्डिएको उखानले यहाँको यथार्थ सामाजिक परिवेशलाई चित्रण गर्न सफल छ । जस्तै : काम कुरो एकातिर कुम्लो बोकी ठिमीतिर । यस्तै टुक्काले मूलतः लक्ष्यार्थ जाहेर गर्दछ । भाषालाई गतिशील र रोचक बनाउने विलक्षण अर्थ निहित रहन्छ । जस्तै- रमिता हेर्नु ।

यसरी उखानले लोकजीवन र लोकसंस्कृतिलाई छर्लङ्ग पारिदिन्छ । यसले सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, शैक्षिक र ऐतिहासिक आदि कुराहरू प्रवेश गराई सरस, सरल र सहज अनि सजीव, संक्षिप्त ढङ्गबाट व्यङ्ग्यात्मक भटारो प्रहार गरी समाजलाई विउँत्याउने काम गर्दछ । दामनपालुडमा प्रचलित केही उखान अनी टुक्का तल पस्किएको छ -

- मर्ने बेलामा हरियो काँक्रो ।
- पाप धुरीबाट कराउँछ ।
- कुकुरको पुच्छर बाह्र वर्ष ढुङ्गोमा राखे पनि बाङ्गाको बाङ्गै ।

- खाए खा नखाए घिच ।
- छोरी कुटेर व्वारी तर्साउने ।
- नमच्चिने पिडको सय भड्का ।
- कुकुरलाई घिउ पच्दैन ।
- जो होचो उसकै मुखमा घोचो ।
- एक कानले सुन्ने अर्को कानले उडाउने ।
- जताजता गुलियो उतैउतै भुलियो ।
- माया मार्ने धन र काटी खाने छोरो कसैको हुँदैन ।
- खोज्दा नपाइने हिरा ।
- ढुङ्गो खोज्दा देउता मिल्नु ।
- घरको बाघ वनको स्याल ।
- गुणले गुण खान्छ, नुनले नुन खान्छ ।
- रिस खा आफू बुद्धि खा अरू ।
- आफू भलो जगत भलो ।
- निल्लु न ओकल्नु ।
- देखाउने दाँत र चपाउने दाँत फरक हुन्छ ।
- पापधुरीबाट कराउँछ ।
- एक कानले सुन्ने अर्को कानले उडाउने ।
- पानी माथिको ओभानो ।
- दिन फिर्नु ।
- दिन विग्रनु ।
- तोरे लौरे ।
- जिल खानु ।
- आलु खानु ।
- दाइँ गर्नु ।
- रौँ तात्नु ।
- नुनको सोभो ।
- गिद्धे दृष्टि ।
- होस् उड्नु ।
- दही चिउरे ।

२.६ निष्कर्ष

सङ्क्षेपमा के भन्न सकिन्छ, भने लोकसाहित्यको क्षेत्रमा दामनपालुङ समृद्ध भइकन पनि हालसम्म यस विषयमा गहन खोजमुलक अनुसन्धान कमै मात्र हुनु दुःखद पक्ष हो । प्राकृतिक छटाले सिँगारिएको यस क्षेत्रमा लोकजीवनका ऐतिहासिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक, राजनैतिक र आर्थिक गतिविधिलाई उदाङ्गो पार्दै समाजिक परिवेश अनुकूल परिवर्तनको मार्ग कोर्ने यी लोकसाहित्यिक विधाहरूले यहाँको वनपाखा, नदीनाला, कुनाकन्दरा, छहरापहरा, पर्वतमाला, डाँडाकाँडा आदिको प्रतीक बनेर स्थानीय माटोको सुगन्धसँगै यहाँका भीरपाखा, पखेरा, कन्दरा, पहाड, पर्वतका खोंचहरूमा बाह्रैमास लोकभाका गुञ्जनुले लोकसाहित्यको अनुपम विधा लोकगीतका लागि उर्वर भूमिका रूपमा दामनपालुङ परिचित हुन पुगेको छ । अझ आउँदा दिनहरूमा यस क्षेत्रको लोकसाहित्यलाई राष्ट्रियस्तरमा उजागर गर्न नवपिँढीहरूले अथक मिहिनेत गरी यस विषयमा गहन खोज अनुसन्धान गर्न यस शोधकार्यले मुख्य मार्ग कोरिदिएको छ ।

तृतीय परिच्छेद

लोकगीतको सैद्धान्तिक परिचय

३.१ लोक शब्दको अर्थ

लोकसाहित्य शब्द 'लोक' र 'साहित्य' दुई शब्द मिलेर बनेको छ । 'लोक' शब्द संस्कृतको 'लोकदर्शने' धातुमा 'धञ्' प्रत्यय लाएर निष्पन्न हुन्छ । यस धातुको अर्थ हो देख्नु ।^२ लोक शब्द प्राचीनकालदेखि नै व्यवहारमा आएको देखिन्छ । र अथर्व वेद दुवैमा दुई प्रकारको मानिएको छ, एक पार्थिव लोक र दोस्रो दिव्य लोक ।^३ 'लोक' संस्कृत शब्द हो र वैदिक कालमा 'लोक' भनेर दिव्य र पार्थिव दुवैलाई लिइएको बुझिन्छ । बिस्तारै-बिस्तारै पौराणिककालमा आएर यो शब्दले भारत वर्षका समस्त जनसमुदाय (आर्य-अनार्य) लाई बुझाउन थाल्यो । अहिले आएर यो शब्दको अर्थ विशेष रूपमा बुझिन थालेको छ, त्यो हो संवेदन र अनुभूतिशील जनसमुदाय ।^४ अङ्ग्रेजीको फोक (Folk) शब्दको समनार्थी शब्दका रूपमा प्रयोग हुने लोक शब्द प्राचीनदेखि अर्वाचीनसम्म उत्तिकै लोकप्रिय बन्न पुगेको छ । केही विद्वान्हरूले 'लोक' शब्दको सट्टामा 'जन' वा 'ग्राम' शब्दको पनि प्रयोग गरेका छन् तर लोक शब्दले जुन व्यापकता प्राप्त गरेको छ त्यो 'ग्राम' वा 'जन' शब्दले प्राप्त गर्न नसकेको देखिन्छ ।

३.२. लोकसाहित्यको परिचय

लोकसाहित्य हाम्रो ग्रामीण जनजीवनको दर्पण हो । यस दर्पणमा अनपठ जनताको भावनाको सुख-दुःख र हाँसो-रोदनको बिम्ब प्रतिबिम्बित भएको पाइन्छ । लोकसाहित्यमा नागर साहित्यमा अर्थात् लिखित साहित्यमा भैं भाव र विचारको प्रकाशन सचेत रूपमा कलात्मक ढङ्गबाट परिष्कारका साथ भएको पाइँदैन । लोकसाहित्यमा कुनै काँटछाँट, मलजलविना पनि

^२ विद्या चौहान, **लोकसाहित्य**, (कानपुर : सरस्वती प्रकाशन, ई.सं. १९८६), पृ. १० ।

^३ सरोजनी रोहमती, **अवधिका लोकसाहित्य**, (दिल्ली : नेसनल पब्लिसिङ्ग हाउस, ई.सं. १९७१), पृ. १२ ।

^४ धर्मराज थापा, **गण्डकीका सुसेली**, (काठमाडौँ : ने.रा.प्र.प्र., २०३०), पृ. १३ ।

सहज रूपमा परिष्कार र परिमार्जित ढङ्गबाट भाव र विचारको प्रकाशन भइरहेको पाइन्छ ।

कुनै पनि देशको राष्ट्रिय, ऐतिहासिक, साहित्यिक, सामाजिक, धार्मिक एवम् आर्थिक जीवनको बिम्ब त्यस देशको लोकसाहित्यमा झल्किएको पाइन्छ । यसैले लोकसाहित्यलाई लोकजीवनका दर्पणका रूपमा लिने गरिन्छ । लोकसाहित्यले लोकजीवनलाई हुबहु र यथार्थ रूपमा उतार्ने हुँदा यस्तो लोकसाहित्य आफ्नो सरल र सहज रूपमा नै आकर्षक, कच्ची अवस्थामा नै मधुर र हीन स्थितिमै उच्च र महान् हुन्छ । कुनै पनि देशको सभ्यता र संस्कृतिको उत्थान र पतनसँगै साहित्यका विविध विधाको उत्थान र पतन हुन्छ । समयको कालक्रमसँगै त्यसका केही अंशहरू लोप हुन्छन् तर लोकसाहित्य भने कहिल्यै मर्दैन । निरन्तर जीवित रहने लोकसाहित्य लिखित साहित्य भन्ने सचेत कलाशिल्पी र प्रस्तुतिबाट टाढा हुन्छ । लोकसाहित्य वनमा फुल्ने सुन्दर फूलस्तै प्राकृतिक आभाद्वारा आभासित भएको हुन्छ । नेपाली लोकसाहित्यको विवेचनामा लोकले सजिलै बुझ्न र अनुभव गर्न सक्ने भाषा र भावनामा निर्मित मानव मुटुको स्पन्दनबाट निस्केको मीठो आकर्षणमय मौखिक साहित्य नै लोकसाहित्य नै लोकसाहित्य भनिएको हो ।^४

३.३ लोकसाहित्यको विविध विधा

लोकजीवनका हरेक पाटाहरूलाई समेट्न लोकसाहित्य विविध विधाहरूबाट अभिव्यक्ति भएको पाइन्छ । लोकसाहित्य एउटा फराकिलो विधा हो । यसलाई विधागत रूपमा वर्गीकरण गर्ने काम सरल नभएर पनि मोटामोटी रूपमा लोकसाहित्यका विधाहरूलाई यसरी वर्गीकरण गर्ने काम सरल नभए पनि मोटामोटी रूपमा लोकसाहित्यका विधाहरूलाई यसरी वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :

३.३.१ लोकगीत

^४ धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदी, नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना, (काठमाडौं : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, त्रि.वि., २०४०), पृ. ३ ।

यो लोकसाहित्यको सबैभन्दा लोकप्रिय र प्रमुख विधा हो । यो अन्य लोकसाहित्यिक विधाको तुलनामा सम्पन्न विधाका रूपमा रहेको छ । ग्रामीण जीवनका दुःख-सुख, हर्ष-विस्मातलाई सरल र सहज ढङ्गबाट प्रस्तुत गरिने लोकगीत लोकसाहित्यको अत्यन्त गहिरो समुन्द्र हो । यसको विस्तृत वर्णन त्यस्तै अध्यायको ३.२ को मा गरिएको छ ।

३.३.२ लोककथा

लोकसाहित्यिक विधामा लोकगीतपछिको लोकप्रिय र व्यापक रूपमा प्रचलित विधा लोककथा हो । यो लोकसाहित्यको गद्य तथा आख्यानात्मक भेद हो । लोककथाबाट नैतिक उपदेशका साथै भरपूर मनोरञ्जन पनि प्राप्त गर्न सकिन्छ । लोकजीवनको अनुभूतिलाई लोककथाले प्रभावकारी ढङ्गमा अभिव्यक्त गर्दछ । लोकगीतभन्दा एकलै गुणगुनाउन नमिल्ने लोककथाका लागि वक्ता र स्रोताको आवश्यकता पर्दछ । दिउँसो कथाभन्दा सन्तानहरू लाटा-गाँडा हुन्छन् भन्ने लोकविश्वासका कारण राति कथा भन्ने गरिन्छ । “एकादेशमा” बाट सुरु हुने लोककथा “...सुन्नेलाई सुनको माला भन्नेलाई फूलको माला...” मा टुङ्गिन्छ ।

३.३.३ लोकगाथा

लोकगाथा कथात्मक वर्णनले भरिएका गीत रहेका हुन्छन् । कुनै ऐतिहासिक, धार्मिक प्रसङ्ग वा वीर, महान् चरित्रको क्रियाकलापमा आधारित गाथाहरू अलिखित इतिहासका रूपमा रहेका छन् । लोकगीतका तुलनामा प्रबन्धात्मक भन्न मिल्ने लोकगाथा हामीकहाँ धेरैजसो वीरगाथा र देवगाथाका रूपमा प्रचलित छन् ।

३.३.४ लोकनाटक

गीत, सङ्गीत र नृत्यको त्रिवेणीका रूपमा रहेको लोकनाटकमा श्रव्य र दृश्य दुवै रूपको समागम हुने हुँदा यो अत्यन्त आकर्षक विधाका रूपमा रहेको छ । यसको आयोजना विशेष किसिमबाट हुने हुँदा यो अन्य विधाको तुलनामा खर्चिलो र भङ्गटिलो हुन्छ ।

३.३.५ गाउँखाने कथा

लोकजीवनको ज्ञान र अनुभवमा कल्पनासमेत घोलेर सृजना गरिएको एक किसिमको घुमाउरो र चुङ्किलो वाक्यांश ने गाउँखाने कथा हो । यसले मानिसको बौद्धिक परीक्षण र मान्छेलाई अलमल्याउने कला यसमा रहेको हुन्छ ।

३.३.६ उखान-टुक्का

उखान र टुक्कालाई संगसंगै सम्बोधन गर्ने प्रचलन भए तापनि वास्तवमा यी दुई भिन्न विधाका रूपमा रहेका छन् । वाक्यकै एक अङ्कका रूपमा प्रयोग हुने टुक्का स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग गरिँदा अर्थ स्पष्ट हुँदैन ।

३.४ लोकगीतको परिचय

जुन समयबाट मानवले धर्ती खेप्न सुरु गर्‍यो त्यसै समयदेखि लोकगीतले मानव हृदयमा बास गर्न थाल्यो अर्थात् मानवले जबदेखि भाषालाई अभिव्यक्तिको माध्यमका रूपमा प्रयोग गर्न थाल्यो त्यसैबेलादेखि नै मानवले आफ्ना भावना र अनुभूतिलाई शब्द र लयका कोमल तरङ्गरूमा तरङ्गित गर्दै लोकगीतका रूपमा अभिव्यक्त गर्न थाल्यो । लोकगीतको सुरुवात कसरी र कहाँबाट भयो भन्ने कुरो प्रमाण नपाइए पनि लोकगीतको अस्तित्व खोज्दै जाँदा वैदिक युगभन्दा पनि अगाडि पुग्नुपर्ने हुन्छ, जहाँबाट भर्खरै मानवीय अस्तित्वको उषाकाल प्रारम्भ भएको थियो ।

पूर्वीय जगत्मा लिखित रूपमा गीति परम्पराको सुरुवात ऋगवेदबाट भएको मानिन्छ तर सामवेदलाई पहिलो स्तुतिपरक गीतहरूको आदिम स्रोत मान्नुपर्दछ । अर्थात् मौखिक रूपमा लोकगीतहरू वैदिक युगभन्दा अगाडि नै सुरु भइसकेका थिए भन्न सकिन्छ । यसरी नेपाली लोकगीत यस्तो अवस्था पार गर्दै आजको अवस्थामा आइपुगेको हो । नेपाली साहित्यका मूर्धन्य विद्वान् डा. वासुदेव त्रिपाठीका विचारमा हाम्रो साहित्य टुप्पैमा पलाएको होइन वैदिक साहित्यपछि हामी शून्यमा रहेनाँ- लोकसाहित्य त्यही

वैदिक परम्पराको अविच्छिन्नताको प्रतीक हो ।^६ जेहोस् लोकगीत हाम्रा पुर्खाको धरोहरका रूपमा हामीकहाँ रहेको छ ।

श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहले आफ्ना महान् उपदेशहरूको सङ्ग्रह दिव्योपदेशमा “बूढा मरे भाषा सरे”^७ भन्ने जुन उद्गार व्यक्त गरिबक्सेको छ, लोकगीतमा पनि त्यही कुरा लागू हुन्छ । अर्थात् भाषाजस्तै लोकगीत पनि एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा सार्दै जान्छ ।

यसरी वैदिककाल वा त्यसभन्दा पनि अघिदेखि नै अविच्छिन्न रूपमा प्रवाहित हुँदै आएको लोकसाहित्य समुन्द्रमा पानीको फोकाजस्तै अनगिन्ती आरोह-अवरोह भोग्दै आइरहेको छ ।

लोकसाहित्यका विविध विधाहरूमध्ये लोकगीत एउटा विधा हो । अन्य लोकसाहित्यको विधाको तुलनामा यो विधा बढी चर्चित र बढी लोकप्रिय विधाका रूपमा रहेको छ । सामान्यतया लोकमा प्रचलित गीत अथवा लोकद्वारा रचिएका गीत नै लोकगीत हुन्, जसमा हाम्रा ग्रामीण लोकजीवनका सुख-दुःख, हाँसो-रोदन, हर्ष-विस्मात्जस्ता सम्पूर्ण पक्ष समेटिएको हुन्छ । एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा सहज र स्वतःस्फूर्त रूपमा हस्तान्तरित हुँदै आएका यस्ता लोकगीतहरू मौखिक रूपमै जनसाधारणका ढुकढुकीमा जीवित रहेका हुन्छन् । यस्ता लोकगीतहरू हाम्रा आधुनिक सभ्यता र संस्कृतिभन्दा पर ग्रामीण सभ्यता र संस्कृतिमा नै अत्यन्त उर्वर रहेका हुन्छन् ।

सहरको आडम्बरभन्दा पर, वैभावको चमक-दमकभन्दा निक्कै टाढा, गाउँको शान्त सरल वातावरणमा, हरियो लहलहराइरहेको खेतमा, ठूलो रूखको शितल छाहरीमा, नदी तटको शीतल भूमिमा लोकगीतको रचना हुन्छ । भरनाको स्वच्छता, फूलको सुन्दरता, रूखको उदारता, नदीको प्रवाह, वर्षाको सजलता, वसन्तको सौरभ, सूर्यको प्रकाश र कोइलीको मिठासमा लोकगीतको अस्तित्व बाँचेको हुन्छ । अर्थात् लोकगीत प्राकृतिक

^६ वासुदेव त्रिपाठी, **सिंहावलोकन**, (ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०२७), पृ. ३ ।

^७ नयराज पन्त, **श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश**, (काठमाडौँ : जगदम्बा प्रकाशन, २०२४), पृ. २ ।

तत्वको सहचार्यबाट निर्मित हुन्छ । त्यसैले यसमा सम्पूर्ण प्राकृतिक मधुरता समावेश भएको हुन्छ ।

लोकगीतलाई परिभाषित गर्ने क्रममा विभिन्न विद्वान्हरूले आफ्नो अध्ययन-अनुभवका आधारमा विभिन्न धारणा प्रस्तुत गरेका छन् । तीमध्येका केही विद्वान्हरूका धारणालाई यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ ।

एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हस्तान्तरण हुँदै आएको परम्परागत गीत वा सङ्गीत लोकगीत हो । यसको उत्पत्ति अनिश्चित हुन्छ ।^६ लोकगीत परम्पराद्वारा सुरक्षित भएर एक मान्छेबाट अर्को मान्छेमा र एकपुस्तादेखि अर्को पुस्तासम्म सँदै जान्छ ।^७ फोकलोरको शब्दकोशअनुसार लोकगीत सङ्गीत र कविताको त्यो मिश्रित रूप हो जसको निर्माण लिखित रूपमा नभएर परम्परागत रूपमा भएको हुन्छ । सहरी संस्कृतिबाट नभै ग्रामीण सभ्यता र संस्कृतिबाट निर्माण भएको लोकगीतले कुनै पनि राष्ट्रको पुरानो सभ्यता र संस्कृतिलाई सुरक्षित गरेको हुन्छ । यसले आधुनिक सभ्यताको निर्माणमा धरातलीय काम पनि गरेको हुन्छ ।^८

नेपाली लोकगीतका अध्येताहरूले लोकगीतलाई विविध प्रकारले परिभाषित गर्ने कोसिस गरेका छन् । लक्ष्मण लोहनीका अनुसार वसन्तको हरियालीमा, चैते हुरीमा, जेठको खडेरीमा, दिनभरिको थकाइमा, डम्फु, मादल, भयाली, करताल, खैँजडी, मुजुरा, मुर्चुङ्गा, बाँसुरीको रन्कोमा, रोदीघरबाट एक डाँडालाई पट्ट पारी कलकलाइरहेका खोलानालाको अविरल धुनमा सहेलिनै गाएका सुरिला मधुरकण्ठ, च्याङ्बा, साहिँला, साहिँलीका हृदय फुटेर आएका चोखा सङ्गीतमय उद्गारलाई हामी लोकगीतका नामले पुकार्दछौं ।^९ कालीभक्त पन्तका अनुसार लोकगीत त्यो हो, जुन गीत कसैका दवाव, धन, बक्सिस र लोभसमेतमा नपरी स्वयम् दुःखीत, उत्पीडित, आक्रान्त उद्विग्न सभ्रान्त त्रस्त, जागृत, प्रफुल्लित, हर्षित, संयुक्त र

^६ कलिङ्ग डबल बुक डिक्सनरी उन्ड इन्साइक्लोपेडिया, पृ. २०४ ।

^७ इन्साइक्लोपेडिया ब्रिटानिका, खण्ड ९, संस्करण १४, पृ. ४४८ ।

^{१०} डिक्सनरी अफ फकलोर, खण्ड २, १८, ५०, पृ. १०, ३, २ ।

^{११} लक्ष्मण लोहनी, रोदीघर, (काठमाडौं : रत्न पुस्तक, भण्डार, २०१३), पृ. १७ ।

वियुक्तसमेत जो कोही जाति व्यक्ति, लिङ्ग, समाज, जिल्ला र गाउँसमेतका नरनारीले कुनै पुस्ताले कुनै पुस्तकको बन्धनमा नपरी बनाएको हो।^{१२} टङ्क के.सी. का अनुसार मातृभाषाको नाताको सुख-दुःखको अनुभव, दया, माया र प्रेमभाव अभिव्यक्ति गर्ने काव्यशैली लोकगीत हो। रचना हुनुको सट्टा स्वतः जनहृदयबाट स्फुरित भावना तथा आफ्नै ताल, लयमा खोला-चौतारी र डाँडा-पाखामा गुञ्जिने समाजको ऐना लोकगीत हो।^{१३} सत्यमोहन विचारमा लोकगीत भनेको त्यो सङ्गीत वा गीत हो, जुन कि मानव समाजमा मातृभाषाको नाताले मानिसहरूमा नैसर्गिक रूपले सुख-दुःखको अनुभवमा दया र माया, प्रेमभाव अभिव्यक्त हुने बेलामा स्वयमेव उद्गारका रूपमा लयदार तरजमा काव्यमय शैलीभैँ निस्कन्छ।^{१४} धर्मराज थापाका अनुसार लोक अनुभूति नै लोकगीत हो—जसले हृदयका उद्गारहरू स्पष्ट र यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गर्दछ।

‘सुख-दुःखमा अलापिएका अभिव्यक्तिहरू लोकमा गाइएका हुँदा यसको संज्ञा लोकगीत’ भयो।^{१५} लोकगीतका अनुसन्धता भारतीय विद्वान् डा. कुन्दनलाल उप्रेतीका विचारमा लोकसंस्कृति लोकविश्वास एवम् लोक परम्पराको रक्षा गर्दै लोकजीवनमा आफ्नो रागात्मक प्रवृत्तिको तत्स्फूर्त लयात्मक अभिव्यक्ति जुन तरिकाद्वारा गरिन्छ, त्यो नै लोकगीत हो।

यसरी हेर्दा मौखिक रूपमा पुस्तौँ पुस्तादेखि हस्तान्तरित हुँदै आएको जनमानसको दुःख-सुख, आँसु-हाँसो, रोदन-मुस्कान र हर्ष-विस्मातको लयात्मक कृत्रिमतारहित, सुन्दर र समाजको हुबहु, अभिव्यक्ति नै लोकगीत हो। लोकगीतले कुनै पनि स्थानको देशको, समाजको सांस्कृतिक, प्राकृतिक, आर्थिक, भौगोलिक स्वरूपलाई प्रतिबिम्बित गरिराखेको हुन्छ। लोकगीतलाई सरसर्ती अध्ययन गर्दा हामी यसलाई अलिखित इतिहासको संज्ञा दिन सक्छौँ। हामीले हाम्रा लोकगीतहरूलाई अवलोकन गर्ने हो भने यसमा अतितका

^{१२} कालीभक्त पन्त, **हाम्रो सांस्कृतिक इतिहास**, (स्याङ्जा : स्वयं, २०२५), पृ. १७।

^{१३} टङ्क के.सी., **हाम्रो लोकसङ्गीत र संस्कृति**, (काठमाडौँ : स्वयं, २०४८), पृ. ४।

^{१४} थापा, **पूर्ववत्**, पादटिप्पणी संख्या ३, पृ. १३।

^{१५} कुन्दनलाल उप्रेती, **लोकसाहित्य के प्रतिमान**, दोस्रो संस्करण, (अलिगढ : भारत प्रकाशन मन्दिर, ई.सं. १९८०), पृ. ४६।

गौरवगाथाहरू, वर्तमानका भोगाइहरू र भविष्यमा अपनाउनुपर्ने सावधानीहरू प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

हामी जस्तो जीवन जिउँछौं, जस्तो सोचाइ राख्छौं त्यस्तै आफ्नोपनमा लोकगीत बाँचको हुन्छ । पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकालीसम्म गगनचुम्बी हिमालमा कठ्याङ्ग्रिदो जाडोदेखि तराईको उष्ण गर्मीसम्म जताततै लोकगीत अत्यन्त सबल रूपमा रहेको छ । अझ देशको सीमालाई नाघेर दार्जिलिङ, आसाम र बर्मासम्म पनि नेपाली दाजुभाइ-दिदीबहिनीहरूलाई नेपालीत्वको मर्म बुझाउन यो सक्षम छ । के बालक, के किशोर, के वृद्ध सबैका लागि सधैंका लागि लोकगीत साथी बनेर आएको छ । डाँडा-काँडा, देउराली-भञ्ज्याङ, गाउँ-बेंसी, चौतारा-खेतबारी, सम्पूर्ण समाज र यस वरपरका परिवेशलाई घन्काएर आफूप्रति सम्पूर्ण समाजलाई आकर्षण गर्न सक्षम यस्ता लोकगीतहरूमा हाम्रो जीवन भोगाइलाई सूक्ष्मातिसूक्ष्म विश्लेषण गरिएको हुन्छ ।

आधुनिक सञ्चारका सुविधाबाट टाढा रहेका ग्रामीण भेकमा अहिले पनि यो अत्यन्त लोकप्रिय विधा बनेर रहेको छ । मानवजाति समयको परिवर्तनसँगै परिवर्तन हुँदै आए पनि सुख-दुःख, मानवजीवनका भोगाइहरू आज पनि उही रूपमा रहेका छन् । त्यसैले लोकगीतलाई हामी लोकसाहित्यको तन्नेरी विधाका रूपमा लिन सक्छौं ।

यसरी हाम्रो लोकजीवन र लोकसंस्कृतिको अभिन्न अङ्ग बनेर आएको लोकगीतले विभिन्न भाका र लयरूपी सियोद्वारा हाम्रो समाजलाई एकताको मालामा उनेर राखेको छ ।

३.५ लोकगीतको विशेषता

नेपाली लोकगीतको सूक्ष्मातिसूक्ष्म अध्ययन गर्दै जाने हो भने यसका आफ्नै मौलिक इतिहास र विशेषताहरू भेटिन्छन् । कतिपय कुरामा अन्य भाषाका लोकगीतहरूसँग समानार्थीजस्ता देखिने नेपाली लोकगीतहरू हाम्रा सांस्कृतिक धरोहरका रूपमा हाम्रो ग्रामीण लोकजीवनको ढुकढुकीका रूपमा रहेका छन् । अङ्ग्रेजीको फोक (यपि) सँग समानार्थी रूपमा प्रचलित हुने

नेपाली लोकगीतमा हाम्रो लोकजीवनको यथार्थ चित्रण, समाजको समसामयिक घटनादेखि लिएर ऐतिहासिक, पौराणिक, सामाजिक घटनाका साथै प्राकृतिक सुन्दरताको समेत हुबहु र अत्यन्त सुन्दर चित्रण गरिएको पाइन्छ। लोकगीतका विशेषताहरू बूँदागत रूपमा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

३.५.१ अपौरुषेय

वेदले जसरी हाम्रा ऋषिमुनिहरूका आदिम चिन्तन र विचारहरूका आदिम चिन्तन र विचारहरूको संरक्षण गरेको छ, त्यसरी नै लोकगीतले सम्पूर्ण मानवजातिकै आदिम भावना र प्रवृत्तिहरूलाई संरक्षण गरेको छ। वेदलाई भैं लोकगीतलाई पनि अपौरुषेय मानिन्छ। वेद कुनै व्यक्तिको रचना नभइ सन्तद्रष्टा ऋषिहरूले ध्यान गर्दा देखेका मन्त्र हुन्, जुन पहिले मौखिक रूपमा हस्तान्तरित हुँदै आएको र पछि कालान्तरमा गएर लिपिबद्ध हुन पुगेको मानिन्छ। कुनै पुरुषको रचना नभएकाले यसलाई अपौरुषेय मानिन्छ भने लोकगीत व्यक्तिद्वारा नै रचित भैकन पनि रचनाकार अज्ञात रहने र मौखिक परम्परामा नै हुकँदै र संरक्षित हुँदै आएको र अरूको रचनाहरू अरूको जस्तो नठानी प्रत्येकले आफ्नै जस्तै अत्यन्त प्रेम र श्रद्धाका साथ गाउँने हुँदा यसलाई पनि अपौरुषेय मानिन्छ।

३.५.२ श्रुति परम्परा

देश, काल र सीमाको बन्धन नहुने लोकगीत श्रुति परम्परामै अडिएको छ। यही परम्पराबाट नै यो एउटा समूहबाट अर्को समूहमा, एउटा पुर्खाबाट अर्को पुर्खामा हस्तान्तरण भएर जान्छ। यो निरन्तरता परापूर्वकालदेखि अहिलेसम्म कायमै रहेको छ। गहिरिएर अध्ययन गर्ने हो भने लोकगीतमा हाम्रा जीवनका सम्पूर्ण पक्षको चित्रण अति सजीव र दार्शनिक ढङ्गबाट गरिएको हुन्छ तर यसमा प्रस्तुतिकरणको जुन सरलता हुन्छ, त्यसले गर्दा लोकगीत सुन्ने कसैले पनि त्यसमा रहेको बौद्धिकतातर्फ ध्यान दिँदैन र हार्दिकताले नै लोकगीतलाई अघि बढाइरहेको महसूस गर्न पुग्छ। त्यसैले हामी निर्धक्क भनिदिन्छौं— लोकगीतको सम्बन्ध बुद्धिसँग होइन हृदयसँग हुन्छ।

३.५.३ लयात्मकता

लोकसाहित्यको विविध विधामध्ये अत्यन्त लोकप्रिय बन्न पुगेको लोकगीत लयात्मक हुन्छ । यसले गर्दा अन्य विधाको तुलनामा लोकगीत श्रुतिमधुर र सम्झन सकिने हुन्छ । त्यसैले मानव हृदयलाई लोकगीतले अत्यन्त छिटो छुन्छ । लोकगीत हाम्रो ग्रामीण अपठित समाजका हाम्रा अग्रज दाजुभाइ-दिदीबहिनीहरूको देन हो । यसमा सजग रूपमा छन्द, अलङ्कार, वक्रोक्ति आदिको प्रयोग गरिएको हुँदैन तर यस्ता छन्द वक्रोक्ति, अलङ्कार आदि स्वतःस्फूर्त रूपमा लोकगीतभरि नै व्याप्त हुन्छ ।

३.५.४ प्राकृतिकता

लोकगीत कृत्रिम नभएर प्राकृत हुन्छ । हाम्रो लिखित साहित्यमा जुन किसिमको कृत्रिमता हुन्छ, जुन शब्दाडम्बर रहेको हुन्छ, थोरै कुरा भन्न धेरै प्रकारका शब्दहरूको प्रयोग गर्ने प्रवृत्ति रहेको हुन्छ । लोकगीत त्यस्तो आडम्बरबाट कोसौं टाढा रहेको हुन्छ । यसरी हेर्दा लिखित साहित्य हाम्रा सहरिया नर्सरीमा विनासिजन फूलेको, फूल बाध्य पारिएको या फूलाइएको बेमौसमी फूल हो भने लोकसाहित्य हाम्रा डाँडाभरि स्वतःस्फूर्त रूपमा कुनै मलजलविना फूलने सुन्दर लालीगुराँस हो ।

३.५.५ सरलता

लोकगीतका महत्त्वपूर्ण विशेषताहरूमध्ये सरलता पनि एक हो । लोकगीत व्यक्तिद्वारा रचित भए पनि यसमा सम्पूर्ण समाजका मानिसको सुख-दुःख प्रतिविम्बित हुने हुँदा यसमा रचनाको मात्र महत्त्व हुन्छ, रचनाकारको होइन । सुख-दुःखलाई अत्यन्त सजीव र मार्मिक ढङ्गबाट प्रस्तुत गरिने यस्ता लोकगीतहरूमा मार्मिकता नै मार्मिकता भरिएको हुन्छ । लोकगीत श्रुतिमधुर र सम्झन सकिने हुन्छ । त्यसैले यसलाई सम्झन वा कण्ठ गर्न कुनै गाह्रो महसूस हुँदैन, तर लिखित साहित्यमा पाइने क्लिष्टताका कारण यो अत्यन्त परिश्रमका साथ सम्झनुपर्ने हुन्छ ।

३.५.६ स्थानीयताको छाप

हाम्रै ग्रामीन जनजीवनमा प्रचलित बोलीलाई टपक्कै टिप्ने लोकगीतहरूमा स्थानीयताको छाप परेको हुन्छ । त्यसैले एक ठाउँमा बस्नेले गाएको लोकगीत अर्को ठाउँमा बस्नेले गाउँदा त्यहाँको भाषिकाको कारण त्यसमा केही भिन्नता पाइन्छ, तर लिखित साहित्यमा विभिन्न तद्भव र तत्सम शब्दहरूको प्रयोग गर्दै परिष्कृत र परिमार्जित ढङ्गमा लेखिने हुँदा यसमा लोकगीतमा भैँ स्थानीयताको छाप पर्न पाउँदैन ।

३.५.७ पुनरावृत्ति

लोकगीतका महत्त्वपूर्ण विशेषताहरूमध्ये पुनरावृत्तिलाई पनि लिन सकिन्छ । लोकगीतमा विभिन्न शब्द वा पूरै वाक्यको पनि पुनरावृत्ति भएको हुन्छ । यस्ता पुनरावृत्तिले कतै लोकगीतलाई लयात्मक र आकर्षक बनाएको हुन्छ त कतै कुनै कुरालाई जोड दिँदा यस्तो पुनरावृत्ति हुन्छ । एउटै कुरा दुई वा धेरै पटक पुनरावृत्ति हुँदा पनि यसले भन्ने वा सुन्ने कसैलाई पनि भर्को लाग्दैन । बरु त्यसले गीतलाई सुनिरहूँ जस्तो बनाइदिन्छ । त्यस्तै लोकगीतमा विभिन्न थैगो वा भाकाको फरक-फरक प्रयोग हुन्छ । एउटै गीतलाई भिन्न-भिन्न भाकामा गाउँदा फरक गीत सुनेभैँ प्रतीत हुने हुँदा यस्तो भाकाको लोकगीतमा महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ ।

३.६ नेपाली लोकगीतको अध्ययन-परम्परा

जब मासिसले आफ्ना मनका भावनाहरूलाई भाषाका माध्यमबाट अभिव्यक्त गर्न थाल्यो, त्यसैबेलादेखि नै लोकगीत पनि सृजना भएका हुन् भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । वैदिक युगदेखि नै लोकजीवनका ढुकढुकीका रूपमा रहेका यस्ता लोकगीतहरू मौखिक रूपमा एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हस्तान्तरित हुँदै आएका भेटिन्छन् । नेपाली भाषाको उत्पत्ति अन्य भारतीय भाषाहरू भैँ वैदिक संस्कृत, लौकिक संस्कृत, प्राकृत र अपभ्रंश हुँदै

एघारौं शताब्दीमा भएको हो ।^{१६} नेपाली भाषाको प्राचीन लिखित सामग्री दामुपालको एघारौं (१०३८) शताब्दीको शिलालेखबाट यस कुराको पुष्टि हुन्छ । यसरी एघारौं शताब्दीमा शिलालेखबाट सुरु भएको नेपाली भाषा ताम्रपत्र, कनकपत्र, अभिलेख आदि हुँदै हालको स्थितिमा आएको भेटिन्छ ।

नेपाली लोकगीतको मौखिक परम्परा अत्यन्त पुरानो भए पनि लिखित रूपमा भने रिपु मल्लका पिता नाग मल्लको समयमा रोपाइँ गर्दा गाइने “भागेश्वरी हुस्को” लाई नेपाली लोकगीतको पहिलो नमुना मान्न सकिन्छ ।^{१७} यस हुस्कोमा राजा नाग मल्ल र भागेश्वरी देवीबीच भएको भगडाको सम्वाद पाइन्छ । यस लोकगीतको नमुना यसप्रकार थियो :^{१८}

ए ! गङ्गा जमुना हो भागीरथी
ए ! राम लछेमान पारवती

ए ! धरती मैका हो को छ बडो
ए ! धरती मैका हो कुमार बडो

ए ! छलको देवता है हो भागेश्वर
ए ! बलको ठाकुर छौं हो नागमल्ल ।

यसरी नाग मल्लका समयमा प्राप्त यस गीतको आधारमा नेपालीलोकगीतको मौखिक परम्परा पन्ध्रौं शताब्दीभन्दा अघि नै सुरु भएको अनुमान गर्न सकिन्छ । टुक्रा-टुकामा टुक्रिन पुगेको नेपाल अधिराज्य जब श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहद्वारा एकीकरणरूपी मालामा उनिन पुग्यो, त्यसैबेलादेखि पुनः नेपाली लोकगीतले मौलाउने अवसर प्राप्त गर्‍यो । नेपालको एकीकरणको क्रममा विविध प्रकारका नेपाली लोकगीतहरूको हुर्कने अवसरमात्र पाएनन्, गन्धर्वहरू यस्ता लोकगीतका माध्यमबाट

^{१६} शरदचन्द्र शर्मा र घटराज भट्टराई (सम्पा.), **प्राचीन गद्य**, (ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०४७), पृ. १० ।

^{१७} देवकान्त पन्त (सम्पा.), **डोटेली लोक साहित्य एक अध्ययन**, (काठमाडौं : नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, त्रि.वि., २०३२), पृ. १०४ ।

^{१८} **ऐजन**, पृ. ९४-९५ ।

जनसमुदायलाई नेपाल एकीकरणको सुकार्यमा आकर्षित गर्न सफल भए ।
लोकगीत यसप्रकार थियो :^{१९}

भातु खाय शुभान शाही ताउली हाल्या कुम्ला
जिती आए गोरख्य जनिमार जुम्ला ।

लोकसंस्कृतिका अध्येता कालीभक्त पन्तका अनुसार भारतमा मुगलको दबदबा बढेपछि आक्रमणको भयले गर्दा आफ्नो सभ्यता र संस्कृतिको संरक्षण गर्न केही हिन्दूहरू पहाडी भेकतर्फ लाग्दै गए र भारतको गढवाल भेकबाट पौडी भेकका पौड्यालहरू पनि आफ्ना गीत, संस्कृति, सभ्यता र पात्रो बोकेर नेपाल प्रवेश गरे । समय क्रमसँगै ती जाति र नेपालीहरू नेपालको पूर्वी पहाडी भेक तथा दार्जिलिङ, सिक्किम, भूटान र बर्मासम्म फैलँदै गए । पौड्यालहरूकाले भाषा-लिपिका साथै तेह्रमात्रे, पन्ध्रमात्रे, सत्रमात्रे र उन्नाइसमात्रे तालका गीतहरूको लय, ध्वनि र छन्दसमेत ल्याएर चलाउने र गाउने परम्परा चलाएका थिए । तिनीहरूले नै ल्याएका गीतका भाकाहरूलाई स-साना राज्यका राई, गुरुङ, मगर, तामाङ, शेर्पा आदि जनजातिले पनि आफ्ना मूलका गीतलाई भन्दा बढी रुचाएर गाउन थाले । फलस्वरूप छोटो समयमा नै यी गीतहरू लोकप्रिय हुन सके । यिनै वनपाखा, छहरा, डाँडाकाँडा र खोल्सा-खोल्सीका सुसेलीहरू, जनमानसका स्वर र भाकाहरू, हाम्रा सुख-दुःख, हाँसो-आँसुका अभिव्यक्ति नै हाम्रा लोकगीत हुन् । बाइसे-चौबिसे राज्यको निर्माणभन्दा अगावै पौड्यालहरूको कुमाउँ र गढवालसँग सांस्कृतिक दृष्टिले पनि नजीकको सम्बन्ध कायम भइसकेको थियो । त्यसताका पौड्यालहरूले नेपाली लोकगीतको प्रचार-प्रसारद्वारा मात्र होइन, त्यस माध्यमले तत्कालीन भुरे राज्यहरूलाई एकीकरण गर्ने क्रममा समेत मद्दत पुऱ्याएका थिए । अझ उनीहरू नेपाली लोकगीतका फाँटमा भ्याउरे गीतहरूका भाकामा बीजारोपक नै थिए ।^{२०}

^{१९} घनश्याम उपाध्याय कँडेल, **केही अन्वेषण केही विश्लेषण**, (काठमाडौँ : भीमसेन थापा, २०४०), प. ५ ।

^{२०} के.सी., **पूर्ववत्**, पादटिप्पणी १२, पृ. १२१-२३ ।

नेपाली लोकसाहित्यको विकासक्रमलाई धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीले वीरशम्शेरको शासन कालदेखि हाजिरमाने गीत प्रकाशन, प्रसार (वि.सं. १९४२-१९५७) सम्म प्रथम चरण, गोरखपत्रको प्रकाशनदेखि प्रजातन्त्र रेडियो स्थापना (वि.सं. १९५८-२००७) सम्म द्वितीय चरण र प्रजातन्त्र र रेडियो स्थापना (२००८) देखि हालसम्म तृतीय चरण गरी तीन चरणमा विभाजन गरेका छन्।^{२१} लोकगीतको मौखिक प्रचलन हाम्रो भाषाको उद्भव जस्तै पुरानो भएको अनुमान गरिए पनि यसको प्रचलन पन्द्रौं शताब्दीतिर भएको कुरा हालसम्मको प्रमाणले पुष्टि गरेको छ। लोकगीतको विकासमा मौखिक परम्पराको ज्यादै सशक्त भूमिका रहेको कुरा घाम जत्तिकै छर्लङ्ग छ र पनि हाम्रा कविहरूद्वारा लोकलयमा रचना गरिएका साहित्यिक कृतिहरूको योगदानलाई पनि नकार्न सकिँदैन। यस्ता कृतिहरूमा वसन्त शर्मा (१८६०-१९४७) को **समुन्द्र लहरी** (१९१०), लालबहादुर आउँमासीको **भोटको लडाइँको सवाई** (१९१२), सन्त ज्ञान दिलदास (१८७८-१९४०) को **उदय लहरी** (१९३४), नरबहादुर रानाको **जङ्गबहादुरको सवाई** (१९३४ तिर), कृष्णप्रसाद रेग्मी (वि.सं. १९४०-१९८५) को **विरह लहरी** (१९६१), दानराज लामिछाने (१९२७-१९७७) को **बाह्रमास** (१९६१), महानन्द सापकोटा (१९५३-२०३५) को **मदन लहरी** (१९८०), लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा (१९६६-२०१६) को **मुनामदन** (१९९२), **सृजामाता** (२०३९) आदि पर्दछन्।

यी कृतिहरूमध्ये कतिपय कृतिहरूले अश्लीलताको पराकाष्ठा छुन पुगेका छन् भने देवकोटाद्वारा रचित **मुनामदन** जस्तो अत्यन्त उच्चस्तरको कृति पनि यसैअन्तर्गत पर्छ, जसले नेपाली लोकगीत र लोकलयप्रति नै श्रद्धा बढाउने कार्य गरेको छ। यसरी हेर्दा नेपाली लोकगीतको मौखिक सुरुवात कहिले भएको हो भन्ने कुराको ठोस प्रमाण हामीकहाँ नभए पनि लोकगीतको सङ्कलन र अध्ययन गर्ने कार्यको सुरुवात भने निकै पछि भएको हो। २००७ सालपछि भने यसले निकै फस्टाउने अवसर पाएको देखिन्छ।

^{२१} थापा र सुवेदी, **पूर्ववत्**, पादटिप्पणी सङ्ख्या ४, पृ. ३२।

२००७ सालमा जब देशमा निरङ्कुश जहानिया राणाशासनको कालरात्रि समाप्त भई प्रजातन्त्रको सुनौलो बिहानीको उदय भयो त्यसपछि लोकगीतको सङ्कलन र अध्ययन कार्यमा केही उपलब्धिमूलक कार्य भएको देखिन्छ । २००७ चैत्र महिनामा स्थापित रेडियो नेपालले लोकगीतको सङ्कलन र सम्बर्धनमा आफ्नो स्थापनाकालदेखि हालसम्म केही हदसम्म टेवा पुऱ्याउँदै आएको छ । त्यस्तै २००९-०१० सालतिर धर्मराज थापा, काजिमान कन्दड्वा, पासाङ गोपर्मा आदिको सक्रियतामा 'लोकगीत सङ्ग्रहलय' नामक संस्थाको स्थापना हुनपुगयो, जसले लोकगीतलाई अभ् व्यापक र विस्तृत रूपमा सङ्कलन गर्ने कार्य गर्‍यो । रोयल नेपाल एकेडेमी (२०१४) जस्तो संस्थाका साथै डाँफेचरी (द्वैमासिक, २०२७) वागीना (त्रैमासिक, २०३०) जस्ता पत्रपत्रिकाको पनि लोकगीत सङ्कलन र अध्ययनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ ।

नेपाली लोकगीतको अध्ययन, सङ्कलन र सम्बर्धनमा विभिन्न लोकअध्येताहरूका कृति र योगदानलाई उल्लेखनीय रूपमा लिनुपर्छ । यस क्रममा हाजिरमान राईको मीठा-मीठा नेपाली गीत (१९५७), बहादुरसिंह बरालको आँशु (१९७९), लक्ष्मण लोहनीको रोदी घर (२०१३), सत्यमोहन जोशीको हाम्रो लोक संस्कृति (२०१४), धर्मराज थापाको मेरो नेपाल भ्रमण (२०१६), हाम्रा लोकगीत (२०२०), गण्डकीका सुसेली (२०३०), धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीको (संयुक्त लेखन) नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना (२०४१), काजीमान कन्दड्वाको नेपाली जनसाहित्य (२०२०), आर.डी. र एल.एल.को नेपालमा विभिन्न जाति र लोकगीत एक परिचय (२०२३), कालीभक्त पन्तको हाम्रो सांस्कृतिक इतिहास (२०२८), गीत सुधारको बाटोमा (२०३३), हरिराज जोशीको सङ्गिनी (२०२८), सोरठी (२०३३), विष्णु तिमल्सिनाको नेपाली लोकगीत सङ्ग्रह (२०४८), नेपाल र एसियाली अध्ययन संस्थानको आयोजनामा देवकान्त पन्तद्वारा सम्पादित डोटेली लोकसाहित्य (२०३२), नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानको आयोजनामा तुलसी दिवसद्वारा सम्पादित नेपाली लोकसंस्कृति सङ्गोष्ठी (२०३५) आदिको योगदान महत्त्वपूर्ण छ ।

यसरी लोकगीतको विकासक्रमलाई हेर्दा रेडियो नेपाल, रत्न रेकर्डिङ संस्थान, म्युजिक नेपालजस्ता संस्थाहरूको योगदानलाई बिर्सनु हुँदैन । रेडियो नेपालले विभिन्न लोकगायकहरूका लोकगीत सङ्कलन गरी गाउने कार्यलाई प्रोत्साहन गर्न प्रत्येक वर्ष लोकगीत प्रतियोगिता गर्ने गरेको कुरा सर्वविदितै छ । आफ्ना विविध कार्यक्रममार्फत लोकगीतको प्रचार-प्रसार गरेर पनि रेडियो नेपालले लोकगीतको सङ्कलन र सम्बर्धनमा योगदान पुऱ्याइरहेको छ । त्यस्तै म्युजिक नेपालले पनि विभिन्न लोकगीतका क्यासेटहरू बजारमा ल्याएर लोकगीतको संरक्षणमा टेवा पुऱ्याएको छ । हाल आएर देशका विभिन्न क्षेत्रमा स्थापना गरिएका एफ.एम. रेडियोबाट लोकगीतको क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदानलाई पनि बिर्सन मिल्दैन । यसका साथै स्थानीय सर्जकले आफैँ रचना गरी स्वर दिएका समसामयि यथार्थतालाई लोक भाका दोहोरी मार्फत लोकगीतप्रतिको भुकाव बढाउन र जनमानसको जनजिब्रोमा गुनगुनाउन सहयोग पुऱ्याएको कुरालाई भुल्न मिल्दैन । नेपालका ख्याति प्राप्त लोकगायकहरू धर्मराज थापा, कुमार बस्नेत, राम थापा, बमबहादुर कार्की, तारा थापा, टङ्क के.सी., लालबहादुर खाती, राजाराम महत, कोमल ओली, भलकमान गन्धर्व, रेखा शाह, मदन द्वीपबिम, कृष्णसुधा ढुङ्गाना, हरिदेवी कोइराला, सावित्री शाह, घमेश दुलाल, रामकुमार के.सी., धन वि.क., विमाकुमारी दुरा, बढी पङ्गेनी, विदुर घोरासाइनी, नवराज घोरासाइनी, कल्याण किराँत (राई), रेशम थापा, तीर्थकुमारी आदिको योगदानलाई भुल्न सकिँदैन ।

यद्यपि कतिपय गायकहरूका गीतमा अश्लीलताको मात्रा बढेको, हाम्रा ग्रामीण लोकजीवनमा गाइने लोकगीतको सङ्कलन स्थानीय स्तरमा नगरी राजधानीको कोठामै आफ्नो मनोमानी ढङ्गमा लोकगीत सृजना गरेको जस्ता आरोप यी लोकगायक-गायिका र सङ्कलकहरूमा नलागेका भने होइनन् । यी केही कमी-कमजोरी भएर पनि उनीहरूको योगदानलाई भने नकार्न सकिँदैन । पुराना लोकगीतहरूलाई पप ढाँचामा प्रस्तुत गरेर पनि आजका युवा गायकहरूले लोकप्रियता हासिल गरेका छन् । नेपाली

लोकगीतको लोकप्रियतालाई मनन गर्दै नेपाली सिनेमा जगतका निर्माताहरूले पनि आफ्नो सिनेमामा लोकगीतलाई समावेश गर्ने गरेको पाइन्छ। श्रुतिमधुर भईकन पनि यस्ता लोकगीतको छायाङ्कन र प्रस्तुति भने अश्लील ढङ्गबाट गरिने हुँदा लोकगीतप्रति मानिसहरूको सोचाइ नकारात्मक रहने कुरालाई भने नकार्न सकिँदैन।

त्रिभुवन विश्वविद्यालयले विभिन्न तहको पाठ्यक्रममा लोकसाहित्यलाई समावेश गर्नुका साथै स्नातकोत्तर नेपाली दशौं पत्रको प्रयोजनका निमित्त शोधकार्यका लागि लोकसाहित्यिक विधालाई पनि स्थान दिएर लोकगीतको संरक्षणमा केही हदसम्म टेवा पुऱ्याएको देखिन्छ। यसरी हेर्दा नेपाली लोकगीतको क्षेत्रमा दर्जनौं कृतिको प्रकाशन र गीतको सङ्कलन गर्दै क्यासेटहरू बजारमा ल्याएर पनि गुणात्मकताको हिसाबले जति उपलब्धि हासिल हुनुपर्ने हो त्यो हुन नसकेको देखिन्छ।

यसरी हेर्दा लिखित साहित्यको विकास पनि लोकसाहित्यबाटै भएको त होइन ? यहाँनेर एउटा प्रश्न उठ्छ। यसै सन्दर्भमा मोहनराज शर्माको भनाइ उल्लेख गर्नु सान्दर्भिक ठहर्छ— नेपालीमा भ्याउरे, रसिया, कीर्तन, बालुन आदि धेरै अधिदेखि घन्किँदै आएको भए पनि लोकगीतलाई साहित्य भन्न सकिन्न त्यसलाई कविताको पूर्वरूप मानेर त्यहाँदेखि साहित्यको विकास देखाउन मिल्दैन।^{२२} यसै सन्दर्भमा घनश्याम उपाध्यायको विचार यस प्रकार रहेको छ— लोककविता र लिपिबद्ध कविताका बीचमा प्रत्यक्ष सम्बन्ध छैन, लोककविता नै क्रमशः विकसित हुँदै लिपिबद्ध कविता बन्न पुगेको होइन तापनि यी दुई परस्पर विलकुलै असम्बद्ध पनि होइनन्। सोभै लोककविताबाट लिपिबद्ध कविताको विकास नभएको भए तापनि लिपिबद्ध कविताका जन्ममा लोककविताको उल्लेखनीय भूमिका हुन्छ।^{२३} लोककविताबाट लिखित कविताको विकास भएको हो भन्न नसकिए पनि वासुदेव त्रिपाठीको विचारमा भने लोककथा र लोकगाथा नभएका भए

^{२२} दयाराम श्रेष्ठ 'सम्भव' र मोहनराज शर्मा, **नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास**, (काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र., २०३४), पृ. ६३।

^{२३} उपाध्याय कँडेल, **पूर्ववृत्त**, पादटिप्पणी सङ्ख्या १८, पृ. ५।

बाल्मीकि, व्यास र होमरका गगनचुम्बी साहित्यिक पिरामिड उभिने थिएनन् ।^{२४} त्यसैले हाम्रो लिखित साहित्यको इतिहासमा लोक-साहित्यको देन पूर्व पीठिकाका रूपमा अत्यन्त महत्त्वपूर्ण रहेको छ ।

३.७ निष्कर्ष

नेपाली लोकसाहित्यको अनुपम विधा लोकगीतको आफ्नै मौलिक पहिचान रही आएको छ । लोकजीवनको यथार्थ पक्षलाई सरल र सहज तरिकाले सङ्गीतमा उतारी सबैलाई मन्त्रमुग्ध पार्न सक्षम लोकगीत लोकमानसको ढुकढुकी बन्न पुगेको छ । लोकसाहित्यको विभिन्न विधाहरूमा लोकगीतले आफ्नै आधार क्षेत्र तय गरी सबै नेपालीहरूको गलाको बोली बन्न सफल भएको छ ।

स्थान, क्षेत्र र वर्ग विशेष फरक ढङ्गमा गुञ्जिने लोकगीतले आमनेपाली दाजुभाइ तथा दिदीबहिनीहरूका दुःख-सुख, पीर-व्यथा आदि पक्षको जीवन्त चित्र उतारी जीवनलाई सन्मार्गमा डोऱ्याउन उत्प्रेरित गरेको छ । लोकगीत आफैँमा पूर्ण विधा हो ।

यसको आफ्नै मौलिक विशेषताका कारण आज सबै माझ लोकप्रिय बन्न पुगेको छ । हिजोका दिनमा लोकगीतको क्षेत्रमा कमै खोज-अनुसन्धान भए तापनि हाल आएर लोकगीतका पारखीहरूले नेपालको कुना काव्चासम्म पुगी नवीन तथ्यहरू पत्ता लगाउनुलाई लोकसाहित्यको क्षेत्रमा उपलब्धि मान्न सकिन्छ । अझ आउँदा दिनहरूमा लोकगीतको क्षेत्रमा सुक्ष्म अध्ययन-अनुसन्धान गर्न सकिए सारा नेपालीहरूका पुस्तौँ पुराना लोकसंस्कृतिको संरक्षण हुने देखिन्छ ।

^{२४} त्रिपाठी, **पूर्ववत्**, पादटिप्पणी सङ्ख्या ५, पृ. ६ ।

चतुर्थ परिच्छेद

लोकगीतहरूको सङ्कलन र वर्गीकरण

४.१ लोकगीतको वर्गीकरण

कुनै पनि कुराको विधाको वर्गीकरण गर्नु सरल कुरा होइन, अझ लोकगीतजस्तो विस्तृत र व्यापक विधाको वर्गीकरण गर्न खोज्नु अत्यन्त जटिल कार्य हो । भारतीय विद्वान् डा. चिन्तामणि उपाध्यायले त लोकगीतको वर्ण्य विषय अत्यन्त व्यापक भएकाले त्यसको वर्गीकरण नै कठिन छ भनेका छन् ।^{२५} यस्तो जटिल विषयलाई विविध विद्वान्हरूले विभिन्न आधारहरू तयार गरी त्यस अनुरूप लोकगीतलाई रस, राग, कथावस्तु र गाउने अवसरका अनुकुलताका आधारमा चार वर्गमा वर्गीकरण गरेका छन्^{२६} भने अर्का भारतीय विद्वान् कृष्णदेव उपाध्यायले संस्कार, रसानुभूति प्रणाली, ऋतु र व्रत, क्रिया गीत र जाति गीत गरी लोकगीतको वर्गीकरण गरेका छन् ।^{२७} डा. स्वर्णलताले विषयवस्तुको आधारमा लोकगीतलाई चार भागमा वर्गीकरण गरेकी छिन् :

- (१) संस्कार गीत
- (२) व्यावसायिक गीत
- (३) आवस्यारिक गीत
- (४) वैलासिक वा मनोरञ्जनसम्बन्धी गीत ।

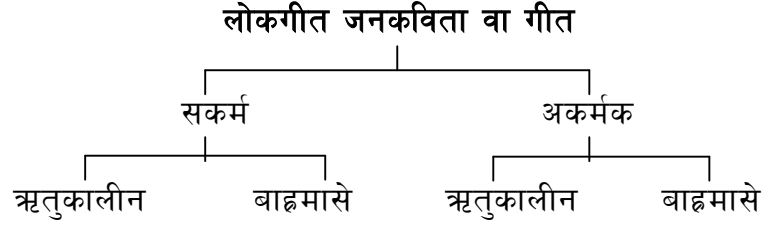
भारतीय विद्वान्हरूका साथै नेपाली विद्वानहरूले पनि लोकगीतको वर्गीकरण गरेका छन् । नेपाली लोकसाहित्यको विवेचनामा लोकगीतलाई

^{२५} pkfWofolrGtfdlOf, मालवी लोकगीत एक विवेचनात्मक अध्ययन, -lbNnL M ljgf]b k':ts dlGb/, O{=;+= !(*!_, k[=#\$. .

^{२६} सन्तराम अनिल, कन्नोजी लोकसाहित्य, (दिल्ली : अनिल प्रकाशन, ई. सं. १९७५), पृ. ४९ ।

^{२७} कृष्णदेव उपाध्याय, लोकसाहित्य की भूमिका, (इलाहाबाद : इलाहाबाद साहित्य भवन, ई. सं. १९७५), पृ. २७

सामान्य गीत, संस्कार गीत, ऋतु वा व्रतसम्बन्धी गीत, कर्म गीत, पर्व गीत, लोक नृत्यमुलक गीत र विविध गीत गरी सात प्रकारमा वर्गीकरण गरिएको छ।^{२८} काजिमान कन्दुवाले नेपाली लोकगीतलाई जनगीत वा जनकविता भन्दै लोकगीतको प्रस्तुतीकरणलाई आधार मानेर यसको तालिकाबद्ध वर्गीकरण गरेका छन्।^{२९}



ईश्वर बरालले मादले, रोदी, छोकडा र टप्पा, लयवरी, मालश्री, सिलोक, सङ्गिनी, गाइने गीत, जुवारी, सवाई, कलन, भैलो, देउसी, रत्यौली, बाह्रमासे, प्रभाती, निर्गुण र भ्याउरे गरी लोकगीतलाई अठार भागमा वर्गीकरण गरेका छन्।^{३०} कालीभक्त पन्तले लोकगीतलाई राष्ट्रभाषास्तरीय, जिल्लास्तरीय, ग्रामस्तरीय, जातिभाषास्तरीय, पर्वस्तरीय, लोकनाट्यस्तरीय, कार्यस्तरीय, जातिस्तरीय र ऋतुस्तरीय गरी नौ भागमा वर्गीकरण गरेका छन्।^{३१} सावित्री मल्लले पाल्पा जिल्लाको लोकगीतको अध्ययनका क्रममा लोकगीतलाई प्रयोग, क्षेत्र, प्रकृति भेद, स्वरूप र प्रस्तुतीकरण गरी पाँच आधारमा वर्गीकरण गरेकी छिन्।^{३२}

४.१.१ दामनपालुडमा प्रचलित लोकगीतहरूको सङ्कलन र वर्गीकरण

लोकगीतका अध्येताहरूले लोकगीतलाई जे-जसरी वर्गीकरण गरे तापनि मकवानपुर जिल्लाको उत्तरी क्षेत्र दामनपालुडमा गाइने गीतका आधारमा लोकगीतलाई सङ्कलन गरी यसरी वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :

^{२८} स्वर्णलता, **लोकसाहित्य विमर्श**, (विकानेर : रत्न स्मृति प्रकाशन, १९७९), पृ. २७।

^{२९} ykf wd{/fh / ;'a]bL, x+;k'/], **नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना**, -sf7df8f}F M kf7\oqmd ljsf; s]Gb|, lq=lj=, @)\$), k[= (\$.

^{३०} ईश्वर बराल, "नेपाली जनगीतको भलक," **प्रगति**, वर्ष ३, अङ्क २, पूर्णाङ्क १४, पृ. १४५।

^{३१} पन्त कालीभक्त, **हाम्रो सांस्कृतिक इतिहास**, (भैरहवा : स्वयम्, २०२८), पृ. १०।

^{३२} सावित्री मल्ल, **पाल्पाका लोकगीत अध्ययन र विश्लेषण**, (पाल्पा : कक्षपति प्रकाशन, २०५२), पृ. १७।

दामनपालुडे लोकगीत

संस्कारगीत	पर्वगीत	कर्मगीत	बाह्रमासेगीत	जातिगीत
रत्यौलीगीत	भैलोगीत	घाँसेगीत	भ्याउरे	तामाङ्ग सेलो
माहलगीत	देउसीगीत	दाइँगीत	बालगीत	नेवारी लोकगीत
खाँडोगीत	तीजगीत	असारेगीत	सिलोक	
			सोरठीगीत	भजनगीत
			ख्यालीगीत	सवाई
			बालन	
			दोहोरीगीत	

४.१.२ संस्कारगीत

मानवजातिको गर्भाधानदेखि मृत्युपर्यन्त गरिने संस्कारमा गाइने गीत नै संस्कारगीत हुन् । संस्कार भन्नसाथ अवगुण र दोषलाई हटाएर परिष्कार र परिवर्तन गर्नु हुन्छ ।^{३३} नेपाली समाजमा अझ हाम्रो ग्रामीण लोकजीवनमा यस्ता संस्कार-कार्यमा गीत गाउने प्रचलन अझै प्रचलित नै छ ।

हुन त वेदमा ब्राह्मण जातिको गर्भाधानदेखि अन्त्येष्टिसम्म जम्मा सोह्र संस्कार हुन्छन् भनेर उल्लेख गरिएको छ ।^{३४} तर यी सम्पूर्ण संस्कार कार्यमा भने गीत गाइएको पाइँदैन । परापूर्वकालमा यी सम्पूर्ण संस्कार कार्यमा भने गीत गाइने गरेको र पछि लोप भएको पनि हुनसक्छ, अथवा विवाह, व्रतबन्धजस्ता कार्यमा (जुन अत्यन्त हर्षोल्लासका साथ मनाइने चलन अद्यापि छ) मात्र यस्ता गीत गाइने गरेको पनि हुन सक्छ । आजको बढ्दो आधुनिकीकरण र पाश्चात्य सभ्यताको आगमनले गर्दा यी चलनचल्तीमा रहेका संस्कार र गीतहरू पनि लोप हुने अवस्थामा पुगिसकेका छन् । यहाँ केवल यस्ता संस्कारका अवसरमा मात्र गाइने रत्यौली, खाँडो र माहललाई यस अन्तर्गत समावेश गरिएको छ । हुन त सिलोक पनि विवाह संस्कारमा गाइन्छ, तर सिलोक विवाहका साथसाथै अन्य अवसरमा पनि गाइने हुँदा यसलाई भने बाह्रमासे गीतअन्तर्गत समावेश गरिएको छ ।

^{३३} थापा र सुवेदी, **पूर्ववत्**, पादटिप्पणी सङ्ख्या ५, पृ. १०८ ।

^{३४} **ऐजन**, पृ. १०८-१०९ ।

४.१.२.१ रत्यौलीगीत

पुरुषको विवाहमा दुलाहा अन्माइसकेपछि दुलाहाका घरमा गाउँघरका दिदीबहिनीहरू थुप्रिएर रातभरि गाइने गीतलाई रत्यौली गीत भनिन्छ । यो गीत रति+लीला शब्दको अपभ्रंश हो भन्ने भनाइ पनि छ ।^{३५} तर यसको सही अर्थ 'रात' मूल शब्दमा एली र यौली प्रत्यय लागी रतेली, रतेउली र रत्यौली शब्दको निर्माण भएको हो भन्ने भनाइ पाइन्छ ।^{३६} दुलाहाको घरबाट दुलही लिन जाँदा (दुलाहा अन्माउँदा) विधिवत् स्थापित ग्रहशान्तिको दियो दुलही नभित्र्याउञ्जेल दुलाहातर्फका मानिस (स्त्री) हरूले कुर्नुपर्ने परम्परा छ । यही मूल कार्यको सिलसिलामा उब्जेको रमाइलो प्रसङ्ग हो रत्यौली ।^{३७} यसरी रातभरिको समय बिताउनु पर्दा केही न कही काम गरेर आफूलाई व्यस्त बनाउने स्थितिमा गीत गाउने परम्पराको थलनी भएको देखिन्छ ।

हुन त आजको सहरिया परिवेशमा नारी र पुरुषमा त्यति फरकता देखिदैन । बिहेमा नारीपुरुष सबै जन्त जान्छन् । साथै सहरमा बिहे एकैदिनमा सकिन्छ; जसले गर्दा रत्यौलीको प्रचलन सहरिया परिवेशमा हराइसकेको छ तर ग्रामीण क्षेत्रमा भने नारीहरू घरमै बस्ने र पुरुषहरूमात्र जन्त जाने हुँदा नारीहरू थुप्रिएर मनोरञ्जन गर्दै यस्ता गीत गाउँछन् । अभ दामनपालुङ क्षेत्रमा भोलिपल्ट भोज खाएर पनि रत्यौली गीत गाएर रमाइलो गर्ने प्रचलन जीवितै छ । दोहोरी र काठे भाकामा गाइने रत्यौली गीतमा महिलाहरूको मात्र सहभागिता हुने हुँदा स्वतन्त्रसँग अश्लील र उच्छृङ्खल गीत गाउँदछन् । रत्यौली खेलेको ठाउँमा पुरुषहरूको प्रवेश निषेध गरिएको हुन्छ । पुरुषले यस्ता गीत सुनेमा आयु घट्ने लोकविश्वास पाइन्छ ।

रत्यौली खेल्दा दुलाहाकी आमा, भाउजू, दिदी, बहिनी आदि नारीहरू प्रमुख रूपमा सरिक हुन्छन् । गाउँका नारीहरू भेला गरी खानपिन गराई

^{३५} ऐजन, पृ. १८५ ।

^{३६} वासुदेव त्रिपाठी र अन्य (सम्पा.), नेपाली बृहत् शब्दकोश, (काठमाडौँ : ने.रा.प्र.प्र., २०४०), पृ. ११२२-२३ ।

^{३७} थापा र सुवेदी, पूर्ववत्, पादटिप्पणी सङ्ख्या ५, पृ. १८६ ।

रातभरि गीत गाउँदै, नाचै मनोरञ्जनात्मक वातावरणमा बेहुलीको प्रतीक्षा गर्ने गरिन्छ ।

नारीहरू पुरुषले लगाउने पोशाक दौरा, सुरुवाल, टोपी र कोट लगाएर जुझा राखी पुरुष बनेर नाच्छन् । यसरी पुरुष वेशभूषा पहिरिएर नाच्ने नारीपात्रलाई जोगी भनिन्छ । यस्ता जोगीहरूले आफ्ना हाउभाउद्वारा विभिन्न अश्लील क्रियाकलाप गरी रत्यौलीमा मनोरञ्जन प्रदान गरेको पाइन्छ ।

मानिसलाई जुन कार्य गर्न प्रतिबन्ध लगाइएको हुन्छ, उसमा त्यही कार्य गर्ने तीब्र इच्छा जागृत हुन्छ । त्यसैले यस्ता कार्यमा पुरुषहरूको उपस्थिति वर्जित गरिए तापनि रत्यौलीमा लुकीछिपी हेर्ने पुरुषहरूको बाहुल्यता भएकै हुन्छ । यस्ता पुरुषहरूलाई लखेट्ने काममा पनि जोगी धारी नारी सक्रिय रूपमा लागेको हुन्छ । यसरी पुरुषको उपस्थितिविनाको महिलामण्डलीमा आफ्नो घरका पुरुषहरूको नक्कल गर्दै नाच्ने र गीत गाउने गरिन्छ ।

रत्यौलीगीतको नमुना

ओल्लो कुनो खोज्दैछ, पल्लो कुनो खोज्दैछ
जोगीले दुलाहाकी आमा रोज्दैछ
दुलाहाकी आमालाई खोजी खोजी ले जोगी
खोजी खोजी ले
ओल्लो कुनो खोज्दैछ, पल्लो कुनो खोज्दैछ
जोगीले दुलाहाकी भाउजू रोज्दैछ
दुलाहाकी भाउजूलाई खोजी खोजी ले जोगी
खोजी खोजी ले ।

* * *

दामनपालुङ क्षेत्रमा यस्ता रत्यौली गीतका अतिरिक्त यस प्रकारका भ्याउरे भाकामा पनि रत्यौली गीत गाइन्छ :

आको म त मायाको गुनाले
ज्यानले निम्तो पठाको हुनाले
डाँडै काटे भो
(बिसिएको मायालाई सम्झना
यो रुमाल व्यर्थै साटेको)२

मखमली फूलको बेर्ना
आको दुःखी सुखीको गाउँ हेर्न
डाँडै काटे भो
(बिसिएको मायालाई सम्झना
यो रुमाल व्यर्थै साटेको)२

कालो कपाल कोरेर केशै भो
माया आए मलाई नि बेसै भो

डाँडै काटे भो
(बिसिएको मायालाई सम्भना
यो रुमाल व्यर्थै साटेको)२

यो घरमा कति छन चेली
निस्क बाहिर आजै हो रत्यौली
डाँडै काटे भो
(बिसिएको मायालाई सम्भना
यो रुमाल व्यर्थै साटेको)२

गौराबारी धागाले जेलेको
भाइको बेमा रत्यौली खेलेको
डाँडै काटे भो
(बिसिएको मायालाई सम्भना
यो रुमाल व्यर्थै साटेको)२।^{४६}

महिलाहरूको मात्र सहभागिता हुने रत्यौली हाल आएर लोप भएर जाने स्थितिमा पुगेको छ। सहरिया संस्कृति र पाश्चात्य सभ्यतामा क्रमशः रुमल्लिँदै गएको हाम्रो समाजमा हाम्रो संस्कृतिको मोह घट्दो छ। त्यसैले त हरेक ग्रामीण समाजमा प्रायःजसो नारीहरूका गलामा भुन्डिएका यस्ता मर्मस्पर्षी अनि सांस्कारिक महत्त्व बोकेका दिदीबहिनीहरूको पीर मर्कालाई उजागर गर्ने गीतहरू हाल आएर अत्यन्त कठिन मोडमा गुञ्जिएको अवस्था छ। यी गीतहरूलाई असाध्यै कठिनपूर्वक खोज्नु, अनि संरक्षणमा जोड दिनुपर्ने स्थिति देखा परेको छ। रत्यौली गीतमा प्रयोग गरिने एकमात्र लोकप्रिय बाजा भनेकै मादल हो। यसैको साथमा आम चेलीहरूले आफूभित्र गुम्सिएका भावनालाई रत्यौलीमा खुलस्त राख्ने गर्दछन्।

४.१.२.२ मागलगीत

‘मागल’ संस्कृतको मङ्गल शब्दबाट माहल श्र मागल हुँदै आएको शब्द हो। वास्तवमा मङ्गल गीत नै मागल गीत हो तापनि मागल नारीहरूले र मङ्गल गन्धर्वहरूले मात्र गाउने हुँदा यी दुईबीच केही भिन्नता छ।^{४७} यसरी मागल विवाह, व्रतबन्धजस्ता मङ्गल कार्यमा नारीहरूको सुमधुर स्वरलहरीको एकलौटी पेवा बन्न पुगेको छ। हाम्रो लोकजीवनमा विवाहको समयको दुनो गाँस्दादेखि भतेर पकाउँदासम्म अर्थात् हरेक स-साना कार्य

^{३८} पालुङ, वार्ड नं. सोल्टु बस्ने वर्ष ३६ की श्रीमती कृष्णमाया के.सी. सँग शोधकर्ताले दिनको १२.३० मा लिएको प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता।

^{३९} अम्बिकाप्रसाद भट्टराई, तनहुँ ढोरका लोकगीतको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण (त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभागमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, २०५२), पृ. ५०।

गर्दा मागल गाइन्छ । नारीहरू एकै ठाउँमा जम्मा भएर कामसँगै गाइने मागलले एकातिर वातावरण नै सङ्गीतमय बनाएर मनोरञ्जन प्रदान गर्दछ भने अर्कोतर्फ काम पनि विनाथकान र विनारोकावट सुचारु रूपमा सञ्चालन भएको हुन्छ । वाद्ययन्त्रको प्रयोगविना गाइने मागल हाल आएर लोप हुने स्थितिमा पुगेको छ । दामनपालुडमा प्रचलित मागल गीतको केही अंश तल दिइएको छ :

निमन्त्रणा पठाउँदाको मागल

तोला-तोला सुपारीको निमन्त्रणा पठाए
किन भयो यति विलम्ब
दिदी ल्याए डोलैमा भिनाजुलाई घोडैमा
भानिजलाई काँधै चढाई ल्याऊ ।

४.१.२.३ खाँडोगीत

खाँडो संस्कृतको खड्ग शब्दबाट आएको हो ।^{४०} क्षेत्री जातिहरूको विवाहको समयमा मण्डपमा हातमा तरवार लिएर गाइने राजस्तुति, वीरगाथा आदि 'खाँडो' का शब्दार्थ हुन् भनेर नेपाली बृहत् शब्दकोशमा उल्लेख गरिएको छ ।^{४१} खाँडो गीतको मूलथलो भारतको चितौर हो र त्यहीँबाट यसलाई नेपाल ल्याइएको हो । गोर्खाली पुर्खाहरूले आफ्नो प्रथम राज्य प्राप्ति स्थान खिलड (स्याङ्जा र गण्डकी अञ्चल) आई रणकाली स्थापना गरी खाँडो जगाउने परम्परा त्यहीँबाट सुरु गरेका हुन् भन्ने विचार कालीभक्त पन्तको छ ।^{४२}

नेपालमा खाँडोगीतको सुरुवात कहिले भयो भन्ने विषयमा लोकसाहित्यको विवेचनामा यसरी उल्लेख गरिएको छ— खाँडो गीतको प्रारम्भ शाह राजाका प्राप्त पुराना पुर्खा जैन खालले 'खिलुड' आवाद गरेको (वि.सं. १५५२) र उनका सन्तानले राज्य विस्तार गर्दै लगेको समय सोह्रौँ शताब्दीको आसपास हो भनी अनुमान गर्नु युक्तिसङ्गत देखा पर्छ । अतः

^{४०} ऐजन ।

^{४१} त्रिपाठी र अन्य (सम्पा.), पूर्ववत्, पादटिप्पणी सङ्ख्या १२, पृ. १४८ ।

^{४२} पन्त, पूर्ववत्, पाटिप्पणी सङ्ख्या ७, पृ. १४८ ।

अर्को प्रामाणिक आधार प्राप्त नभएसम्म खाँडोगीतको प्रारम्भिककाल यही समयलाई लिनु स्वाभाविक छ।^{४३}

क्षेत्री र ठकुरीहरूका बिहेमा अनिवार्य रूपमा गाइने खाँडो गीत पुर्खाको वीरगाथामा आधारित छ। सरदार भीमबहादुर पाण्डेको विचारमा खासगरी नेपालीको राष्ट्रियता अमर रहोस् र सैनिक जोश नमरोस् भन्ने उद्देश्यले नै खाँडो जगाउने र कर्खा हाल्ने चलन चलेको हो।^{४४} नेपाल एकीकरणको समयमा यस्ता खाँडो गीतले प्रशस्त मौलाउने अवसर प्राप्त गरेका थिए। त्यस्तै अङ्ग्रेज र भोटसँगको युद्धमा यस्ता खाँडोगीत गाएर अन्त्यमा 'भोटे वा कुइरेको टाउकोमा ठ्याक, ठ्याक' भनेर टुङ्ग्याइएको पाइन्छ।^{४५} ठकुरी क्षेत्रीहरूको विवाहमा खाँडो गाउने परम्पराको थालनी हुनुको मुख्य कारण मनुले छुट दिएको 'आसुरी विवाह' पद्धतिअनुसार शत्रुपक्षले वधू अपहरण गर्नसक्ने सम्भावनाले गर्दा आफ्नो जन्तीपक्षलाई वीरतापूर्ण गाथाहरू गाउन लगाएर शत्रुसँग प्रतिआक्रमणका लागि सजग गराउनु थियो।

विवाह मण्डपमा विवाहसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण कार्य सकिएपछि जन्तीपक्षको एकजना मुख्याग्र खाँडो भन्न सक्ने व्यक्तिले वरवधूका अगाडि हातमा खड्ग लिएर काम्दै खाँडो भट्याउँदै जान्छ र अन्तमा सकिएपछि 'बैरीको थाप्लोमा ठ्याक, ठ्याक' भन्दै जग्गेमा गाडिएको केराको खम्बालाई खड्गले हानेर खाँडो गीतको अन्त गरिन्छ।

हुन त 'बाहुनको बिहेमा गाथा गाउनू क्षेत्रीको बिहेमा खाँडो जगाउनू' भन्ने उखान हाम्रो गाउँघरमा अझसम्म पनि चलेको छ तापनि हाल आएर खाँडो गीत लोप हुने स्थितिमा पुगेको छ। खाँडो गीतमा प्रचलित भाषामा नेपाली र हिन्दीको अनौठो मिश्रित रूप पाइन्छ। मकवानपुर जिल्लाको दामनपालुङ क्षेत्रमा प्रचलित खाँडो गीतमा केही

^{४३} थापा र सुवेदी, **पूर्ववत्**, पादटिप्पणी सङ्ख्या ५, पृ. ११९।

^{४४} भीमबहादुर पाण्डे, **त्यसबखतको नेपाल**, (काठमाडौँ : नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि.वि., २०३९), पृ. ५०।

^{४५} थापा र सुवेदी, **पूर्ववत्**, पादटिप्पणी सङ्ख्या ५, पृ. १२२।

शब्दगत अपभ्रंश भएको पाइन्छ । खाँडो गीतको केही प्रचलित अंश यस

प्रकार रहेको छ :-

श्री श्री श्री गणगृह चक्रचुडामणि नरनारायण देउता बली
 श्री श्री श्री मल्ल महाराजा श्री जङ्गबहादुरके फौजमे
 भोटके निकटमे, काशी क्षेत्रमे मन्त्रीके खेल्से,
 मन्त्रीके बुझसे भुजे लस्कर से धन्य धन्य रहेके
 बहादुर प्रताप धीर शमशेर धर्मवीर
 पूर्व पश्चिम उत्तर दक्षिण लङ्गा पुलङ्गा
 लाप्से लार्का घोरमुखाको देशमे चलते है ।
 कैसा कैसा पलटन चले श्री आगेश्रीनाथ चले
 गोरखनाथ कालीबहादुर भैरवनाथ ऐसाऐसा पलटन चलते है ।
 कैसा कैसा तोप चलते है ।
 काली तोप, लाली तोप, फलामे तोप
 आठ पन्ने दश पन्ने बाह्र पन्ने ऐसा-ऐसा तोप चलते है ।
 राइफल, तोप, पलटन भए तयारी, तासा गुजा नगरा, निशान गर्जन लागे ।
 फेरि दिशा विदिशा पृथ्वी कम्प करते बढा तयारी से चले है ।
 श्री ३ महाराज मन्त्री सर जङ्गबहादुर के सवारी होनेका बखत है,
 ताजी, तुर्की, बैला अब खाला तुरङ्ग मुस्की चिनियाँ भोटे, टाँगन ऐसे ऐसे चलते है ।
 धरती, विल, पहरा, ठेली वैरीके निकट पहुँचे ।
 लख, काव, बन्दूक, पेस्तोल, भल्कन्थे, कह कवीर सुलोभाइ साधु
 श्री श्री श्री मल्ल महाराजकी सवारी दूत
 रानी के डोलमे चलते मुलुक मुलुक थरकन लागे है ।
 कामदारी, काजी, पिपा, खलासी, कटी सुसारे, बैठके चलते है ।
 कैसे कैसे केटी चलते है ।
 लालवती, लगनवती, कृष्णवती, रत्नावती,
 अनङ्गवती विभिन्न किसिमका केटी चलते है ।
 लाल भुपना फुँदा लरकन लागे, हीरामोती भलकन लागे,
 मुफा गुठीका भोटे हर्खन लागे, गोर्खाली जाति बर्सन लागे ।
 चीनको चीन, महाचीन, पेचीन, लाहौर दिल्ली, देश देशावर थरकन लागे ।
 सीसा गोला, बमगोला, उपर बर्सन लागे ।
 श्री ३ मन्त्री सर जङ्गबहादुरके लाहुर दिल्लीमे, सिपाही फिराउन लागे,
 गोली, छुरी, कटारी, चुप्पी, च्याटसा, खुँडा, ढाल, तरवार, खुकुरी बर्सन लागे,
 शत्रुसेना सब भागे श्री पशुपतिनाथ गुप्त्येश्वरीसँग जितवाजी मागे,
 उँधो गङ्गाको साँध लगाई उँभो महाचीन पारी टिष्टामा गई
 नमो नमः खाँडो पखालेर पराशर गोत्र लौहासुर नाम
 शिवक्षेत्र श्री ५ महाराजाधिराज सुरेन्द्र वीरविक्रम शाह, बहादुर बेदनाम
 सदा समरविजयी नामको खाँडो जाग्यो ।
 श्री ५ महाराजाधिराज सिपाही, शूरा, और युद्धमा पूरा, भोट मधेश,
 समस्त कुच विहार, लाहौर, दिल्ली, बेलायतको साँध बनाएर,
 १२ हजार वैरीको थाप्लामा खाँडो ठ्याक ठ्याक ।
 उत्तर चीनको चीन महाचीन पेचीन दक्षिण रीम श्याम
 पूर्व बर्मन वटवान चार दिशा, सप्तद्वीप, नवखण्ड,
 सहाव, सीक, नवाव र गाउँ दिशा घोरमुखाके देशमे चलते है ।
 और फेरि नेपाल देश जाई श्री पशुपति, गुप्त्येश्वरी,
 गोरखनाथ, मच्छेन्द्रनाथ भैरवनाथ, दक्षिणकाली वज्रयोगिनी,
 चाँगुनारायण, नवदुर्गा भवानी शरण पाई है ।
 हे माता खुकुरी, कटारी पत्थर, गोली, तीर कमान, पेस्तवल, वज्रवाण,
 अग्निवाण, जलवाण, पर्वतवाण लगाते शत्रु नछाडे पनि प्राण
 ढाल तरवार देखे भिलिक भिलिक भागे सारा मुसलमान,
 कम्बर तीस दान टेढा पगडी बाँधे भिलिक भिलिक तोडा
 बज्यो, विगुल खोले, घोडा मरे कोडा,
 प्राणको आश छोडा, खाता है सत्तु, घोडा,
 कौन पुछे जोडा, दमकी दमदम नगरा बजे, फौज समाज खाजे ।
 श्री पशुपतिनाथ गुप्त्येश्वरी से विजय मागे,

श्री ५ महाराजाधिराज श्री सुरेन्द्र वीर विक्रम शाह,
 बहादुर देवनाम सदा समर विजयी नाम श्री ५ महाराजधिराज
 मन्त्री सर जङ्गबहादुर राणाका प्रतापसे भोट लखनउका शत्रु भागे,
 सातद्वीप नव खण्डमा यश गाउन लागे, चार चौकी पहरा, सब भारी
 भयो देश भारी फते, फते, फते सरस्वती ।
 श्री श्री श्री श्री श्री बडामहाराजाधिराज श्री ५ पृथ्वीनारायण शाह,
 सिंह प्रताप शाह, रणबहादुर शाह, गीर्वाण युद्ध विक्रम शाह,
 राजेन्द्र विक्रम शाह, सुरेन्द्र विक्रम शाह, पृथ्वीवीर विक्रम शाह ,
 त्रिभुवन वीर विक्रम शाह, महेन्द्र वीरविक्रम शाह, वीरेन्द्र वीर विक्रम शाह
 गरीव नाशक, अत्याचारी नाशक श्री ५ वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेवको
 खाँडो जाग्यो वैरीको थाप्लोमा तरवारको मार लाग्यो ठ्याक ठ्याक ठ्याक ।
 परशर गोत्र
 लवाशुर नाम
 हातको तरवार
 दापमा ठ्याम ।^{दट}

४.२ पर्वगीत

आदिम कालको सुरुवातबाट नै मानिसहरूले विभिन्न चाडपर्वहरू मनाउँदै आएको अनुमान गर्न सकिन्छ । नेपाल बहुजाति, बहुभाषी, बहुधर्म र बहुसंस्कृति भएको मुलुक हो । हाम्रो समाजमा जाति, भाषा र धर्ममा विभिन्न ताभए पनि ती बीच सहिष्णुता कायमै छ । त्यसैले हाम्रा चाडपर्वहरू सबैका निमित्त साझा बनेका छन् । हिन्दूहरूका महान् चाडपर्वका रूपमा रहेका दशैं, तिहार, तीज आदि बौद्ध धर्मालम्बीहरूले पनि उत्तिकै श्रद्धा-भक्तिका साथ मनाउँछन् । यस्ता दशैं, तिहार, तीजजस्ता पर्वविशेषमा मात्र गाइने गीतलाई पर्वगीतअन्तर्गत समावेश गरिएको छ । हाम्रो लोकजीवनमा सांस्कृतिक पर्वहरूले अत्यन्त महत्त्व राखेका छन् । यी पर्वहरू हाम्रा जीवनका अभिन्न अङ्ग बनेर रहेका छन् । हाम्रा पर्वहरू हाम्रो संस्कृतिका अभिन्न अङ्गमात्र नभएर यी त एकताका प्रतीकका रूपमा रहेका छन् । अर्थात् घरदेखि टाढा अनेकौं व्यापार, व्यवसाय, नोकरी आदिमा निर्लिप्त व्यक्ति पनि यस्ता पर्वहरूमा परिवारका सम्पूर्ण सदस्यसँग सामूहिक रूपमा मनोरञ्जन प्राप्त गर्दछन् । यस्ता पर्वहरूमा हामी हाम्रा आस्था र विश्वासका प्रतीकका रूपमा रहेका देवीदेवताको पूजा-अर्चना गर्छौं । देवीदेवताबीचको आस्थाले मानवमा गलत कार्यमा अग्रसर हुन एक प्रकारको डरको वातावरण बनाइदिन्छ र समाजलाई सही मार्गनिर्देशन गरिराखेको

^{४६} दामन-६, किटेनी बस्ने वर्ष ६० का श्री अकलबहादुर के.सी. सँग शोधकर्ताले बेलुकी ५ बजे लिएको प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता ।

हुन्छ । एशिया महादेशको विविध सांस्कृतिक महत्त्व राख्ने देश नेपाल एक कृषिप्रधान मुलुक हो । अधिकांश समय खेतीपातीको काममा लाग्नुपर्ने समयबाट केही फुर्सदको समय निकालेर यहाँको जनजीवनले परापूर्वकालदेखि विभिन्न चाडपर्व मनाउँदै आएको पाइन्छ । देशको राजधानीसँग सिमाना जोडिएको मकवानपुर जिल्लाको दामनपालुडमा पनि हाम्रा राष्ट्रियस्तरमा मनाइने सबै खाले चाडबाड अत्यन्त हर्षोल्लासका साथ मनाइन्छन् । सम्पूर्ण दुःख र अभावलाई बिसिएर गाइने गीतबाट सुखद् अनुभूति प्राप्त गर्ने हुँदा यस्ता चाडपर्वको लोकजीवनमा एउटा छुट्टै र महत्त्वपूर्ण अस्तित्व रहेको छ ।

तीजमा गाइने तीजे गीत, तिहारमा गाइने देउसी र भैलो गीत, ठूलो एकादशीदेखि वैशाख पूर्णसम्म गाइने सोरठी र ख्यालीलाई पर्वगीतअर्न्तगत राखिएको छ ।

४.२.१ भैलोगीत

नेपालीहरूको महान् चाड दशैंको लगत्तैपछि आउने दोस्रो ठूलो चाड तिहारमा भैलो खेलिन्छ । भैलो कतिपय स्थानमा महिलाहरूबाट मात्र खेलिने कुराको उल्लेख भए तापनि मकवानपुर जिल्लाको उत्तरी क्षेत्र दामनपालुडमा भने महिला र पुरुष दुवैबाट खेलिन्छ । महिलाहरू भैलो खेल्दा 'भैलिनी' भन्छन् भने पुरुषहरू 'भैलिराम' भन्छन् । भैलो समूहमा खेलिन्छ । भैलो खेल्दा एकजनाले भट्याउने र अरूले 'भैलिनी', 'भैलिराम' भनेर साथ दिने गर्दछन् ।

भैलो खेल्ने परम्पराको सुरुवात कहिलेबाट भएको हो भन्ने कुराको यथार्थ कितान गर्न नसकिए पनि किम्वदन्तीअनुसार प्राचीनकालमा देवता र असुरहरूकोबीचमा सङ्ग्राम हुँदा पराजित हुनपुगेका देवताका चेलीहरूले दानवराज वलीसँग आज्ञा मागेर भैली गाउन सुरु गरेको भन्ने भनाइ पाइन्छ । यिनै चेलीहरूले भैलो गाएर दिएका आशिष्ले गर्दा देवताहरू गुमिसकेको आफ्नो देवलोक पुनः प्राप्त गर्न सफल भएका थिए भन्ने लोकविश्वासका आधारमा हालसम्म पनि घर-गाउँमा भैलो गाउन लगाएर आशिष्लिने प्रचलन पाइन्छ । भैलो खेल्नेले दिएको आशिष्ल लाग्छ भन्ने मान्यताले गर्दा

भैलिनीलाई सम्मानका साथ यथासक्य छिटो दान दक्षिणा दिने प्रचलन जीवितै रहेको छ । जुम्लाका खस राजा वलिराजले पन्द्रौँ शताब्दीतिर (वि.सं. १४५०-६०) भैलो तथा देउसी खेले चलन चलाएका हुन् भन्ने उल्लेख पाइन्छ ।^{४७} वंशावलीअनुसार कर्णाली प्रदेशका सामन्त कर्णराज थापाका छोरा वलिराज थापा उर्फ काशीराम थापाले नै नेपाली समाजमा भैलो प्रथा सुरु गरेको उल्लेख गरिएको छ ।^{४८}

भैलोको सुरुवात जसरी भए तापनि भैलो नेपाली समाजमा अत्यन्त हर्षोल्लासका साथ खेल्ने गरिन्छ । नेपाल कृषिप्रधान देश हो । प्रायः खेतीपाती सकेर फुर्सतको समयमा हामीकहाँ विविध चाडपर्व मनाइन्छन् । प्रायः कार्तिक महिनामा पर्ने तिहारमा कृषिसम्बन्धी सम्पूर्ण कार्य सकिने हुँदा किसानहरू फुर्सदमा हुन्छन् र यसै फुर्सदको समयलाई सदुपयोग गर्दै भैलो खेलिन्छ । तिहार बत्तीको पर्व हो, फूलको पर्व हो, मिठाइको पर्व हो र चेलीको पर्व हो । घरलाई फूलको मालाले सिङ्गारेर, चारैतिर बत्ती बाली नवबेहुलीभै सुन्दर बनाई धनकी देवी लक्ष्मीको पूजा आराधाना गरिन्छ । तिहारमा केवल देवी-देवताको मात्र पूजा नगरी काग, कुकुर, गाई, गोरुजस्ता जनावर र दिदीबहिनीले दाजुभाइको समेत पूजा गरिन्छ ।

मकवानपुर जिल्लाको उत्तरी क्षेत्र दामनपालुडमा हाल आएर कतिपयले भैलोलाई आधुनिक ढङ्गमा खेल्ने गरेको पाइन्छ, भने ग्रामीण क्षेत्रबाट आएकाहरूले भने प्राचीनकालदेखि जस्तो रूपमा भैलो खेलिन्थ्यो त्यसरी नै खेल्ने गरिन्छ । आधुनिक ढङ्गमा भैलो खेल्नेहरूले विद्युतीय उपकरणको सहायताले बजारमा उपलब्ध क्यासेट चक्कालाई प्रयोग गरी त्यसैका आधारमा नाच्दै र गाउँदै भरसक नजिकका सबै घरका एकै ठाउँमा दानदक्षिणा ल्याउन लगाउने र धेरै समय एकै ठाउँमा नै बिताउने गर्दछन् ।

भैलो खेल उमेरले तगारो लाईदैन । के बालक, के युवा, के वृद्धा, के नारी, के पुरुष सबैले त्यतिकै श्रद्धा र मनोरञ्जनका साथ भैलो खेल्छन् ।

^{४७} बालकृष्ण पोखरेल, **पाँचसय वर्ष**, (ललितपुर : जगदम्बा प्रकाशन, २०२०), पृ. ७९ ।

^{४८} शमशेरबहादुर थापा, "भैली," **नेपाली**, पूर्णाङ्क ९, (ललितपुर : मदन पुरस्कार गुठी), २०१८, पृ. ५९ ।

भैलो विभिन्न उद्देश्यले खेलिएको पाइन्छ । कोही मनोरञ्जन गर्ने उद्देश्यले भैलो खेल्छन त कोही परम्परालाई जोगाउन भैलो खेल्छन् । कोही पैसा बटुल्ने उद्देश्यले भैलो खेल्छन् भने कतिपय सङ्घ, संस्था, स्कुल, क्लब, समूह आदि भैलो खेले उठाएको पैसाबाट सामुदायिक विकास निर्माण कार्यमा खर्च गरी समाजसेवातर्फ अग्रसर भएको देखिन्छ ।

आधुनिक शैलीमा खेलिने भैलोमा ड्रमसेट, गितार, हार्मोनियमलगायत सउण्डसिस्टमजस्ता आधुनिक उपकरणको प्रयोग गरिएको पाइन्छ, भने ग्रामीण परिवेशमा मादल र खैँजेडीको मात्र प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

नारीहरूले गाउने भैलोगीतको नमुना

भैलनी आइन् आंगन
 गुन्यु चोली मागन
 हे औँसी बारो
 गाई तिहार भैलो ।
 भैलनी आइन् आंगन
 बढारी कढारी राख न
 हे औँसीको बारो
 गाई तिहार भैलो ।
 हरियो गोबरले लिपेको
 लक्ष्मी पूजा गरेको
 हे औँसी बारो
 गाई तिहार भैलो ।
 जसले दिन्छ मुठी
 उसको सुनको गुठी
 हे औँसी बारो
 गाई तिहार भैलो ।
 जसले दिन्छ मानो
 उसको सुनको छानो
 हे औँसी बारो
 गाई तिहार भैलो ।
 जसले दिन्छ पाथी
 उसको सुनको छाती
 हे औँसी बारो
 गाई तिहार भैलो ।
 जसले दिन्छ मुरी
 उसको सुनको धुरी
 हे औँसी बारो
 गाई तिहार भैलो ।
 हामी त्यसै आएनौं
 बलिराजाले पठाए
 हे औँसी बारो
 गाई तिहार भैलो ।
 यो घरकी बूढीआमा कस्ता छिन्
 धनकी लक्ष्मी जस्ती छिन्
 हे औँसी बारो

गाई तिहार भैलो ।
छानामाथिको घिरौला
केके दिन्छन् हेरौला
हे औंसी बारो
गाई तिहार भैलो ।
घोडा बाँध्ने तबेला
हामीलाई भयो अबेला
हे औंसी बारो
गाई तिहार भैलो ।
दिने भए सिदा देऊ
नदिने भए विदा देऊ
हे औंसी बारो
गाई तिहार भैलो ।

पुरुषले खेल्ने भैलोगीतको नमुना

ल है भनभन भाइ हो	भैलिराम
राम्ररी भन	भैलिराम
स्वर मिलाईकन	भैलिराम
हे भन न भन	भैलिराम
रातो माटो	भैलिराम
चिप्लो बाटो	भैलिराम
लडुदै पडुदै	भैलिराम
घुम्दै फिदै	भैलिराम
आयौं हामी	भैलिराम
भैली खेल्दै ।	भैलिराम
भन भन भाइ हो	भैलिराम
भैलीराम भन	भैलिराम
भट्याउनेको	भैलिराम
स्वरै ढाक्ने गरी	भैलिराम
स्वर मिलाईकन	भैलिराम
हामी त्यसै	भैलिराम
आएका होइनौं	भैलिराम
बलि राजाले	भैलिराम
पठाएका	भैलिराम
याँ मात्रै होइन	भैलिराम
चार चौरस	भैलिराम
घुम्नु पर्छ	भैलिराम
सबको मन	भैलिराम
राख्नु पर्छ	भैलिराम
हे दिन्छन् दिन्छन्	भैलिराम
दिने आँटे	भैलिराम
नाइलोमा हाली	भैलिराम
बत्तीमा वाली	भैलिराम
ल्याउनु भयो	भैलिराम
हा है ल्याउनु भयो	भैलिराम
अँध्यरी रातमा	भैलिराम
भैलरे भाइको	भैलिराम
आशिष लिन	भैलिराम
दान दक्षिणा	भैलिराम
भैलिलाई दिन	भैलिराम
मौकैले पाको	भैलिराम
भैली गीत	भैलिराम
गाउनलाई पाको	भैलिराम
हे मेरा भाइ हो	भैलिराम
आशिष दिउं	भैलिराम

चामल भेटी लिउँ	भैलिराम
हामी भैलिराको	भैलिराम
आशीर्वादले	भैलिराम
भरिमापूर्ण	भैलिराम
भइजाओ	भैलिराम
यसपाल आउँदा	भैलिराम
खरको छानो	भैलिराम
अर्को साल आउँदा	भैलिराम
सुनको छानो	भैलिराम
यसपाल आउँदा	भैलिराम
माटोको आँगन	भैलिराम
आघौँ आउँदा	भैलिराम
सुनको आँगन	भैलिराम
भैलीरेको आशीर्वादले	भैलिराम
दुबो जस्तै	भैलिराम
मौलिन पाओस्	भैलिराम
दीन दशा नलागोस्	भैलिराम
आँटे पुगोस्	भैलिराम
शत्रु नाशहोस्	भैलिराम
ईश्वर दाहिनेहोस्	भैलिराम
पीर चिन्त हटोस्	भैलिराम
सुख शान्ति मिलोस्	भैलिराम
चिताको पुगोस्	भैलिराम
आघौँ आउँदा	भैलिराम
भैलीरे भाइलाई	भैलिराम
योभन्दा बढी	भैलिराम
दान दिन सकोस्	भैलिराम
आज हामीलाई	भैलिराम
विदामा दिनुहोस्	भैलिराम
नमरी बाँचे	भैलिराम
कालले साँचे	भैलिराम
अर्को साल आउँला	भैलिराम
भैली खेलौला	भैलिराम
लौ हिँड भाइ हो ।	भैलिराम । ^{६६}

भैलो गाई तिहार औँसीको दिन खेलिने भएकाले नारीहरू भैलो खेल्दा

‘हे औँसी वारो गाई तिहार भैलो’ भन्छन् भने पुरुषहरू चाहिँ एउटाले भट्याउने र समूहले ‘भैलीराम’ भन्छन् । भैलो खेलन आएकालाई यथाशक्य छिटो दान दक्षिणा दिएमा आफ्नो लक्ष्मीको भनुकृपा रहने र मनोकाङ्क्षा पूरा हुने जनविश्वास लोकजीवनमा हालसम्म पनि रहेको छ । त्यसैले भैलो खेल्नेहरूलाई दान दिनका निमित्त लक्ष्मीपूजाको दिन रातभरि घरमा बत्ती बाली जाग्राम बस्ने चलन छ । रातको कुनै पनि प्रहारमा कुनै पनि घरमा निसङ्कोच भैलो खेलन जाने र भैलो खेल्नेहरूलाई यथाशक्य छिटो दान दक्षिणा

^{६६} (क) दामन-ट, किधेनी बस्ने वर्ष टण का श्री अकलबहादुर के.सी. साग शोधकर्ताले बेलुकी ठ बजे लिएको प्रत्यक्ष अन्तवार्ता ।

(ख) ओखलढुङ्गा बस्ने वर्ष ४२ को श्री कल्याण किराँत राइसँग शोधकर्ताले गरेको प्रत्यक्ष भेटवार्ता ।

दिई उनीहरूवाट सुख सम्बृद्धि र दीर्घायुको शुभआशिर्वाद प्राप्त गर्ने हाम्रो परम्पराको एउटा ज्वलन्त पक्ष रहेको छ ।

हुन त वर्तमान समयमा बढ्दो सहरीकरण र पाश्चात्य सभ्यताको बिगबिगीले हरेक कुरामा जस्तै भैलोमा पनि विकृतिहरू देखा पर्न थालेका छन् । भैलो खेलन आउनेहरू जाँडरक्सीजस्ता मादक पदार्थ सेवन गरी भैलो खेल्ने परम्परालाई विकृत र अव्यवस्थित बनाउने काम नभएका होइनन् । पैसा यति नै चाहिन्छ भनी भै भगडा गर्ने, उच्छृङ्खल व्यवहार देखाउनेहरूको जमात पनि कमि छैनन् । तैपनि दामनपालुङ क्षेत्रमा भने भैलोलाई हाम्रो सभ्यता र परम्परा अनुकूल ज्यादै मर्यादित र व्यवस्थित ढंगले खेल्ने गरिएको छ । यस कार्यवाट नेपाली लोक संस्कृतिको जगेर्नामा दरिलो इट्टा थप्ने काम भएको छ ।

४.२.२ देउसीगीत

तिहारमा खेलिने भैलोजस्तै अर्को पर्याय गीत हो- देउसी गीत । कतै-कतै यो देउसी लक्ष्मीपूजादेखि ठूलो एकादशीसम्म खेलिने भए तापनि मकवानपुर लिल्लाको उत्तरी क्षेत्र दामनपालुङमा भने लक्ष्मीपूजाको भोलिपल्ट र भाइटीका थाप्नुपूर्व समयसम्म मात्र खेलिन्छ । भैलो महिला र पुरुष दुवैद्वारा खेलिन्छ तर देउसी भने पुरुषहरूले मात्र खेलिन्छ । देउसी भैलो गीत भै समूह गान हो । त्यसैले देउसी समूहमा आवद्ध भई घर-घरमा गएर खेलिन्छ । भैलोको नै अभिन्न प्रकारमा 'देउसी' को स्रोत देव+आशिस् भनिएको छ, अनि कात्तिक शुक्ल प्रतिपदाको दिन बेलुकी गाइने गाथा (गीत) भनी बताइएको छ ।^{५०} भैलो र देउसीको व्युत्पत्ति हेर्दै जाँदा 'भैलो' 'भलो' को अपभ्रंश बुझिन्छ भने 'देउसी' देववर्तिवाट बनेको देखिन्छ ।^{५१} वास्तवमा तिहारतिर सबैको घरमा सेल पाक्ने हुँदा यसलाई सेलको चाड भने पनि हुन्छ । जुन घरमा 'देउसीरे'

^{५०} महानन्द सापकोटा, **नेपाली निर्वचनको रूपरेखा**, दो.सं., (विराटनगर : हिमाली प्रकाशन प्रा.लि., २०२८), पृ. १०५ ।

^{५१} सुवी शाह, "देउसोरी गाथा," **हाम्रो संस्कृति**, वर्ष ६, अङ्क १, (काठमाडौं : संस्कृति विभाग, २०२८), पृ. २५ ।

जान्छन् त्यहाँबाट उनीहरूले सगुन भनेर सेल मिठाई आदि पाउँदछन् ।
यसैले उनीहरू देऊ सेल रे भनेर माग्दा होलान् तर शब्दको अपभ्रंश भएर
'देउसीरे' भएको हुनुपर्दछ ।^{४२}

भैलोमा जस्तै देउसीमा पनि नाड्लोमा धान, चामल, सेल, फल-फूल र पैसा
राखी दियामा बत्ती बालेर दिने प्रचलन छ । देउसी खेल्ने समूहले आफूले
दान प्राप्त गरेपछि त्यस घरको उन्नति प्रगतिको कामना गर्दै आशीर्वाद दिने
चलन रही आएको छ ।

देउसीगीतको नमुना

श्री श्री श्री	देउसीरे
आ है भन भन भाइ हो	देउसीरे
हे स्वरमिलाइ कन	देउसीरे
हे राम्ररी भन	देउसीरे
हे वर्षमा दिनको	देउसीरे
हे चाड मनाउन	देउसीरे
हे लेखको काने	देउसीरे
हे यो देउसी जाने	देउसीरे
हे आयौं हामी	देउसीरे
हे घुमफिर गरी	देउसीरे
हे यो बडा घरमा	देउसीरे
हे बढेछ गरिमा	देउसीरे
हे बत्तीमा बाली	देउसीरे
हे नाड्लोमा हाली	देउसीरे
हे भिलिमिली पारी	देउसीरे
हे गाँधी र गुँधी	देउसीरे
हे फूलको माला	देउसीरे
हे राखीदिनु होला	देउसीरे
हे अघि पछि आउने	देउसीरे
हे बाटो हिँडी माग्ने	देउसीरे
हे वर्ष दिनको	देउसीरे
हे चाड पारी	देउसीरे
हे अँध्यैरी रातमा	देउसीरे
हे टुकीको साथमा	देउसीरे
हे रातो माटो	देउसीरे
हे चिप्लो बाटो	देउसीरे
हे लड्दै र बढ्दै	देउसीरे
हे देउसीरे माग्दै	देउसीरे
हे हजुरका घरमा	देउसीरे
हे लठ्ठीको भरमा	देउसीरे
हे सोह्र भाइ डफा	देउसीरे
हे आँगनीमा गफा	देउसीरे
हे लोली र बोली	देउसीरे

^{४२} cf/=8L= / Pn= Pn= नेपालका विभिन्न जाति र लोकगीत : एक परिचय, -nlntk'/ M hubDaf
k|sfzg, @)#)_ , k[= &(.

हे मरी जाने चोली	देउसीरे
हे यो बडा घरको	देउसीरे
हे बडैमा चाल	देउसीरे
हे आयौं हामी	देउसीरे
हे यसै पाल	देउसीरे
हे फूल बास्न चाँप	देउसीरे
हे रिसानी माफ	देउसीरे
हे मालिक साहेबको	देउसीरे
हे कालोमा कोट	देउसीरे
हे दिन्छन् हामीलाई	देउसीरे
हे हात्ती छापे नोट	देउसीरे
हे बगी जाने खोला	देउसीरे
हे दान दिनु होला	देउसीरे
हे भट्याउनेका	देउसीरे
हे स्वरैमा ढाकी	देउसीरे
हे भएन भन्लान	देउसीरे
हे देउसीरे गन्लान	देउसीरे
हे मेरा भाइ हो	देउसीरे
हे प्रगति चाल्नु	देउसीरे
हे इज्जत नफाल्नु	देउसीरे
हे पढ्नु र लेख्नु	देउसीरे
हे संसार देख्नु	देउसीरे
हे मनकामना	देउसीरे
हे कम्प्युटरका जमान	देउसीरे
हे दिन्छन् दिन्छन्	देउसीरे
हे धन्दा मान्न पढैन	देउसीरे
हे युगले ल्याछ	देउसीरे
हे देख्न र जान्न	देउसीरे
हे सजिलो भाछ	देउसीरे
हे बाजाको तालमा	देउसीरे
हे पैसठी सालमा	देउसीरे
हे भाइ हो	देउसीरे
हे फलफूल रोटी	देउसीरे
हे दक्षिण भेटी	देउसीरे
हे ल्याए ल्याए	देउसीरे
हे नाइलामा हाली	देउसीरे
हे बत्तीमा वाली	देउसीरे
हे तामाको थाली	देउसीरे
हे टीकाटाल हाली	देउसीरे
हे हाईहाई	देउसीरे
हे देउसी भाइ	देउसीरे
हे चामल पैसा लिऊँ	देउसीरे
हे आशिक दिऊँ	देउसीरे
हे सुके थापे होऊन	देउसीरे
हे सुख शान्ति रहन	देउसीरे
हे यो बडा घरमा	देउसीरे
हे यसपाल आउँदा	देउसीरे
हे छवालीको छानो	देउसीरे
हे अर्को साल आउँदा	देउसीरे
हे जस्ताको छाना	देउसीरे
हे होइ जाओस्	देउसीरे
हे घर भरी नातिना	देउसीरे
हे पढाउन सकुन	देउसीरे
हे अगाडि बहुन	देउसीरे
हे यो बडा घरमा	देउसीरे
हे लक्ष्मीले बास गरून्	देउसीरे

हे ढुङ्गा माटो छुँदा	देउसीरे
हे सुनै हऊन्	देउसीरे
हे चामलको जौला	देउसीरे
हे अर्को साल आउँला	देउसीरे
हे तातो रोटी खाऊँ	देउसीरे
हे बिदा हामीलाई पाऊँ	देउसीरे
हे बिदा हामीलाई पाऊँ	देउसीरे
हे यो घरको दाँती	देउसीरे
हे लागौँ अब साथी	देउसीरे
हे लागौँ अब साथी	देउसीरे

यस्तै देउसी गीत गाइसकेपछि विभिन्न भ्याउरे भाकाको गीत गाउँदै देउसीलाई भनै आकर्षक र मनोरञ्जनको माध्यम बनाएका छन् । यसरी देउसी गीतले जुन मर्म र भावना बोकेको छ । यसले नेपाली गाउँ समाजको लौकिक परम्परालाई जीवन्त बनाउने काममा पनि उतिकै सघाएको छ भन्दा अत्युक्ति नहोला । भ्याउरे भाकामा गाइने देउसी गीतको केही अंशलाई तल पस्किएको छ :

हे यो रमाइलो तिहारको दिन
देउसी खेल जाऊँ साथी लौ हिन

थोत्रो कोट दुईतिर टालेको
यत्रो घर के इज्जत फलेको

हेर आमा देउसी छन् थुपारी
त्यति पैसा त्वाइ खाउँकी सुपारी

पालुडमा किनेको कालोकोट
थप्छ थप्छ नेपाली हात्ती नोट
दैव दशा डराइ भाग्नेछ
देउसी भाइको आशिक लाग्नेछ

बाटै मुनि चरीको सबत
बिदा लिई जाउँक्यारे अबत

अवहामी जाऊँ क्यारे साथी
जून तारा आइपुग्यो यै माथि

छमछम् नाची मिलायो गीतमा ताल
बिदा दिनुहोस आउनेछु अर्को साल ।^{छध}

४.२.३ तीजगीत

भाद्र शुक्ल तृतीयको दिन मनाइने तीज नेपाली नारीहरूको एउटा महान् पर्व हो । टाढा-टाढा छरिएर रहेका चेलीहरू आफ्नो जन्मघर (माइत)

^{५३} -s_ bfdg-^, ls6]gL a:g] jif{ ^} sf >L csnaxfb/ s]=;L= ;Fu zf]wstf{n] a]n'sL &M\$) ah] lnPsf] k|ToIf cGtjftf{ .

(ख) ओखलढुङ्गा बस्ने वर्ष ४२ को श्री कल्याण किराँत राइसँग शोधकर्ताले गरेको प्रत्यक्ष भेटवार्ता ।

जान अति लालयित हुन्छन् यस चाडमा । वर्षौं-वर्षौं खाई खेली हुर्केका नारीहरू विवाह भई घरबार बसाइ सकेपछि वर्षेभरि गृहकार्यमा नै व्यस्तता रहनु पर्ने र आफूखुशी हिँडडुल गर्न नपाउने पारिवारिक बन्धनका कारण नारीहरूमा यस पर्वले अझ महत्त्व राख्दछ । अझ कतिपयको त माइती पक्षले वेवास्त गर्ने, घरपरिवारबाट अपहेलना हुने, श्रीमान्को माया नपाउने, सासूको खप्की सहनुपर्नेजस्ता यावत पीडाबाट छुटकारा पाउने दिनको रूपमा नारीहरू तीजलाई आफ्नो हक र अधिकार सुनिश्चित गराइ दिने पर्वको रूपमा मनाउने हुँदा आफ्नो जन्मघर गएर वा साथीसङ्गी, दिदी बहिनीसित्त चुरा, पोते, र टीका उपहार लिनेदिने गरेर अझ रमाइलो गर्ने, एकै ठाउँमा भेला भएर आफ्नो मनका सारा दुःख-सुख, हाँसो-आँसुलाई गीतका माध्यमबाट रूपान्तरण गर्छन् । माइतबाट दाजु-भाइ लिन पठाउँदा नपठाउने सासू र लोग्नेको निरङ्कुशताप्रति होस् वा आफ्ना आमाबाबुको मृत्यु वा अन्य कारणले दाजु-भाइ आफूलाई लिन नआएर आफू माइताकाहरूबाट अपहेलित र तिरष्कृत हुनुपरेको व्यवहारप्रति होस्, त्यसप्रति क्षोभ प्रकट गर्दै आँसुका समुन्द्रहरूलाई शब्दका खहरेहरूमा बदल्दै सुमधुर कण्ठ लहरीमा गुनगुनाउँछन् नारीहरू यस चाडमा ।

पौराणिक कथाअनुसार दक्ष प्रजापतिको यज्ञमा आत्मदहन गरेकी सतीदेवीले पार्वतीका रूपमा हिमालय पर्वतकहाँ दोस्रो जन्म लिइन् । सानै उमेरदेखि महादेव पति पाउँ भनी पूजा-आराधना गर्ने पार्वतीलाई विष्णुसँग बिहे गरिदिन लागेपछि उनी जया र विजया नामका आफ्ना सङ्गिनीहरूसँग जङ्गलमा गएर महादेवको तपस्या गरी महादेवसँग बिहे गर्न सफल भएकी थिइन् । त्यसै समयदेखि यो तीज अर्थात् हरितालिका मनाउन थालिएको हो भन्ने भनाइ रही आएको छ । पार्वतीका सङ्गिनीहरूले उनलाई हरित गरेको अर्थात् लुकाएको हुनाले यस चाडलाई हरितालिका नामले चिनिन्छ ।

यसै पौराणिक मान्यताको सेरोफेरोमा हालसम्म पनि नेपाली नारीहरू तीजको दिन निराहार बसी गौरीशङ्करको पूजापाठ गर्छन् र पञ्चमीको दिन अरून्धतिसहित सप्तर्षिको पूजापाठ गर्दै विवाहिता नारीहरू

आफ्नो पतिको दीर्घायुको कामना गर्दै आफ्नो अटल सौभाग्य प्राप्त गर्ने चाहना राख्छन् भने अविवाहिता नारीहरू भने आफूले चाहेजस्तो सुयोग्य वर प्राप्तिको कामना गर्छन् । तीजको दिन पानी पिएमा लोग्नेको रगत खाएसरह हुन्छ र अन्न वा अन्य खानेकुरा खाएमा लोग्नेको मासु खाएसरह हुन्छ भन्ने धारणा रही आएको छ । यस दिन भोकै बसी शिव भगवान्को पूजा आराधना गरेमा विवाहिता महिलाको पतिको दीर्घायु हुन्छ भन्ने लोकविश्वास रहेको छ । तीजको व्रतको अधिल्लो दिन राति विविध परिकारहरू पकाएर नाच्यै र गाउँदै दर खाने चलन छ । 'दर' को अर्थ आड हो र तीजको दिनभरि गाउँदा नाच्दा पेटमा दरिलो खाद्यान्नको आड रहोस् भनी महिलाबाट खाइएको विशेष अडिलो भोजन नै 'दर' हो ।^{४४}

तीजको अन्तिम दिन ऋषिपञ्चमीको दिन दतीवन टोकेर शरीरका विभिन्न भागमा खरानी, माटो, गोबर आदिद्वारा स्नान गरी शुद्ध भई आफूले वर्षभरि रजस्वला हुँदा अरूलाई छोइएको पाप आदि पखाल्ने कार्य गरिन्छ ।

तीज गीत परम्पराको निर्वाह गर्न वा परम्परागत रूपमा मात्र गाइएको पाइँदैन । समाजसापेक्ष रूपमा परिवर्तित हुने यस्ता गीतहरू आजको समयलाई ख्याल गरेर गाइएको पाइन्छ । बदलिँदो सामाजिक परिवेशसँगै बदलिने यस्ता गीतहरूले हाम्रो समाजलाई हुबहु प्रतिविम्बित गर्न सफल भएका छन् ।

आफ्नो माइतीमा आनन्दमय जीवन बिताएकी चेली विवाह गरी पराई घरमा जाँदा घरको अस्तव्यस्त जीवनको कथा यसरी सुनाउँछिन् ।

पालेटाले बुवाले राखे ठूलो पारेर
आखिरीमा विदा दिए आँसु झारेर

ताम्दानीमा हालेर आँगनीमा बिसाए
भिन्ड्याएको भोलिपल्ट सासू रिसाए

काम गर्न जानुपर्ने असी मुरी फाँटमा
घर फर्की आउनुपर्ने मध्यरातमा

घरमा आउँदाखेरी रातको बार बजेको
गण्डामा हेर्दाखेरि गाथी ढलेको

डोको नाम्लो खोज्दाखेरि दाइने खुट्टा मक्यो
मैले लग्या कोसेली त मलाई फक्यो

कोरीवाटी राम्रो हुनु कालो लछी कपाल
कस्तो संस्कार भित्रिएछ नयाँ नेपाल

पहाडको स्वच्छ हावापानीमा हुर्केर मीठो-मसिनु खाई हुर्केकी
चेलीलाई तराईको गर्मीमा बिहे गरी दिँदाको अवस्थामा सिर्जिएको
अभिव्यक्ति हो यो । आफ्नो घरमा दुःखै गरेर भए पनि मीठै
खानुपर्ने पहाडिया समाज र घरमा भएको मीठो-मसिनो बेचेर रूखासुखा
खाएर बाह्य खोक्रो आडम्बरमा बाँचेको तराईको समाजबीचको
अन्तरलाई प्रस्तुत गीतले देखाएको छ :

घर त मेरो याँ हैन हेटौँडाको पल्लो छेउ
कल्ले भन्यो बुबालाई छोरी त्यहाँ देऊ

दिन्न छोरी भनेर भन्नुभन्थ्यो आमाले
दिऊँ भाञ्जी भन्नुभयो प्रधान मामाले

लइनु भैसी दोहेर बजारमा लानु छ
अमिलोको चानासित भात खानु छ

बाहिर हेच्यो भनेदेखि टिनको छाना झलल
भित्र बसी खानु के छ खोले सलल
यो घरको सम्पत्ति नखाई नखाई सकियो
बाडुल पाते लहराले कम्मर कसियो

खेतबारी लिए पनि हुने हैन हरियो
दिन दिन यो मनमा पीर भरियो

खाईनखाई हुर्काएका आफ्ना आमाबाबाले आफूलाई टुहुरा बनाइ
दिएपछि नारीहरूको मन विरक्तिनु नौलो भएन । यसै भावलाई समेटिएको
गीतको अंश तल पस्किएको छ :

छैनन् मेरो आफन्त
छैनन् मेरो आमाबौ
बरीलाई
सम्झी ल्याउँछु माइतीको घर
बरीलाई
सम्झी रुन्छु माइतीको घर

विहानमा उठी पँधेरामा जाँदा
थुङ्गेफूलले छेकेको नि बरीलाई
थुङ्गेफूलले छेकेको

छैटुडको दिनमा यो भावीले पनि
के रहेछ नि लेखेको बरीलाई
के रहेछ लेखेको ।
के रहेछ नि लेखेको बरीलाई

के रहेछ नि लेखेको ।^छ

४.२.४ सोरठीगीत

सोरठी एक प्रकारको नृत्यगीत हो । मकवानपुर जिल्लाको उत्तरी क्षेत्र दामनपालुडमा यो तिहारको लक्ष्मी पूजाका दिनदेखि खेलिने भैली र देउसीमा, ठूलो एकादशीका दिन ऋषेश्वरको जात्रामा र गाउँघरको पूजाआजामा पौराणिक, ऐतिहासिक विषयवस्तुका साथै पूजाआजा र जात्रामात्रामा प्रेम-प्रसङ्ग आदिलाई लिएर मारुनी नृत्यसहित गाउने प्रचलन छ । सोरठी गीतको सात ताल हुने र प्रत्येक तालमा गुरुले मारुनीलाई देउता जिउमा चढाउने र बिसाउने काम हुन्छ । यसरी सोरठी गाउँदागाउँदै छेउछाउमा बस्ने सबै काँप्न थाल्छन् । सोरठी प्रायः आर्यभन्दा मङ्गलहरूमा बढी प्रचलित गीत हो । यस गीतमा मादल र मुजुराजस्ता वाद्ययन्त्रको प्रयोग गरिन्छ । सोह्र प्रकारले नाचिने र गाइने हुँदा यस गीतको नाम सोरठी रहेको हुनुपर्दछ भन्ने भनाइ पाइन्छ ।

सोरठीको विषयमा विभिन्न विद्वान्हरूको आ-आफ्नै तर्क रहेको छ । सोरठी एकातिर राजा जयसिँहकी राजपुत्री सोरठीका जीवन चरित्रमा आधारित कथा हो भनी उल्लेख गरिएको पाइन्छ भने अर्कातिर इन्द्रका दुई अप्सरा (सोरठी र हेमती) हरू जसलाई इन्द्रबाट सात जन्मसम्म मनुष्य भएर मर्त्यलोकमा बास होस् भन्ने श्राप परेको थियो, उनीहरूकै जीवनचरित्रमा आधारित कथा हो भन्ने पनि भनाइ छ ।^छ कतै उत्तरी पहाडका संस्कृत विद्वान् एवम् धर्मात्मा राजा जयदेव (आठौँ शताब्दीतिरका) लाई नै जयसिँह भनिएको र उनको जीवनमा आधारित कथालाई सोरठी भनिएको पाइन्छ^छ भने कतै गुजरातका राजा खेखड मल विरक्तिर जोगी

^{५५} पालुड, वार्ड नं. सोल्टु वस्ने वर्ष ३६ की श्रीमती कृष्णमाया के.सी. सँग शोधकर्ताले दिनको १२ बजे लिएको प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता ।

^{५६} भैरवबहादुर थापा, “सोरठीलाई खोज्दा,” **प्रज्ञा**, वर्ष २, अङ्क ४, (काठमाडौँ : ने.रा.प्र.प्र. २०५८), पृ. ५९-६१ ।

^{५७} **ऐजन**, पृ. ६१ ।

बनी वनवास लाग्दा उनका सोह्रवटी रानीहरूले विलाप गरी रोएको गीतलाई सोरठी भनिएको पाइन्छ।^{५८}

नेपाली लोकसाहित्यको विवेचनामा राजा जयसिंहका सोह्रवटी रानीको अपभ्रंशवाट सोह्रोटी वा सोरठी हुन गएको हो भनिएकोछ।^{५९} दामनपालुङमा यस्ता सोरठी गीत एकातिर भगवान्प्रति अगाध श्रद्धा र भक्ति राख्दै गाइन्छ, भने अर्कातिर प्रेम-प्रसङ्गलाई लिएर पनि सोरठी गाइन्छ। लामो भाकामा गाइने यस्ता सोरठीका साथ अनिवार्य रूपमा मारुनी नचाइन्छ। पुरुषहरूले नै नारीको पहिरन, शृङ्गार जस्तो-चुरा, टीका, पोते, रिबन, चोलो र सारी पहिरिएर पाउमा चाँप (पाउजु जस्तै) लगाएर नारीभैँ नाच्ने यस्ता सोरठीको आकर्षक पक्ष यो मारुनी नाच हो। यस क्षेत्रमा प्रचलित सोरठी गीतको केही अंश यस प्रकार छ :

श्रीखण्ड काठको मादलु मेरो
बजाउ गुरु धमाधम
बजाउ गुरु धमाधम
नाचन मेरी मारुनी
आँगनीमा छमछम

हो.....
आकाशको कालो बादल
भुइँको खजुरीलाई
जस्तो तिमलाई भोक तिर्खा
उस्तै माया मलाई हजुर

हो.....
उडी जाने भँगेरीले सैलुङ डाँडा काट्यो
तिमले हामले लाको माया बादलसरी फाट्यो

हो.....
यो नानीको कपालको कति राम्रो अल्को
सपनीमा लागिन्छ, माया तिम्रो भल्को

सानो सानो नानीको फुलिहाल्यो केश
छोडिदेऊ बादलु हेरिजान्छु माइतीको देश

श्रीखण्ड काठको मादलु मेरो
बजाउ गुरु धमाधम
बजाउ गुरु धमाधम
नाचन मेरी मारुनी

^{५८} ऐजन, पृ. ६२।

^{५९} थापा र सुवेदी, पूर्ववत्, पादटिप्पणी सङ्ख्या ५, पृ. ३९२।

आँगनीमा छमछम हो.....^{६०}

४.२.५ ख्यालीगीत

सोरठी गाउँदा बीच-बीचमा गाइने एक प्रकारको गीत नै ख्याली गीत हो । सोरठी गाउने तथा सुन्नेलाई एउटै भाकाले दिक्क नलागोस् र मनोरञ्जन प्रदान गरोस् भन्ने उद्देश्यले ख्याली गाइन्छ । ख्यालीको सामान्य अर्थ हो— हाँसखेल, प्रेममा जाली कुरा गर्ने, रसरङ्ग उब्जाउने हाँसिलो ठटेउलो व्यक्ति तर यहाँ लोकगीतको चर्चा प्रसङ्गमा ख्यालीको मतलब हा बाह्रमासे लोकगीतको प्रसिद्ध भाका ।^{६१} नेपाली बृहत् शब्दकोशमा ख्यालीलाई विशेष चाडपर्वमा वा पूजा-आजामा खैंजडी, मुजुरा आदि बजाउँदै गाइने लोकगीत, चुड्का अथवा ख्यालठट्टाको स्वभावमा तन्नेरी-तरुनीहरू भेला भई गाउने एक प्रकारको जुहारी भनिएको छ ।^{६२}

ख्याली जनमानसमा निस्सासिएर रहेका भावना, दुःख, पीडा, हाँसो र आँसुको मर्म उजागर गर्ने लोक भाकाको एक हाँगा हो । विवाह, उत्सव, मेलापर्व, जात्रा आदि समयमा गाइने सामूहिक गानका रूपमा सुपरिचित ख्याली मादल र भुरुम्म (मुजुरा) बाजाको साथमा गाइन्छ । ख्याली गीत विशेष गरी पौराणिक रामकथा, महाभारत कथा, लडाईँ-भृगडा, रीतिस्थिति, लोकजीवनका अनुभव र अनुभूतिसँग सम्बन्धित हुन्छ । पुरानो पुस्ता बूढापाकाहरूका लोकप्रिय भाका भएर पनि युवा जमातको नयाँ-नौलोपनाप्रति रुचि, पाश्चात्य संस्कृतिको प्रभाव र संरक्षण गर्ने परिपाटीको अभावले गर्दा आज यो भाका देशको कतिपय भू-भागबाट लोपभएर गएको भए पनि दामनपालुडमा भने लोपोन्मुख अवस्थामा रहेको ख्याली गीतको केही अंश तल राखिएको छ :

ए हो १ १ १
पूर्व दिशाको श्यामसुन्दर केटी
(आमा छोडी बाबा छोडी केलाई आयौ)२
(माइती राजै हो माया मोहोनीले भुलाई ल्यायो)२

६० दामन-५, दोबाटो बस्ने वर्ष ३८ का श्री शम्भु कार्कीसँग शोधकर्ताले दिनको १० बजे लिएको प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता ।

६१ थापा र सुवेदी, **पूर्ववत्**, पादटिप्पणी सङ्ख्या ५, वृ. १०१ ।

६२ त्रिपाठी र अन्य (सम्पा.), **पूर्ववत्**, पादटिप्पणी सङ्ख्या १२, वृ. १४२९ ।

ए हो
सुनैमा जोखौं तोलामा तोला
(चाँदी जोखौं छमासा)२
(देखो मार राजै बन्दुकीको पच्यो घमसा)२

ए हो
पशुपति थानमा क्यामधेनु गाई
(चरन गयो वनमा)२
(सिपाहीको जुनी पल्लो घरी छैन मरन पच्यो रणम)२

ए हो
जल परेको पोखरीमा ताल परेको पानी
(पानी रहेछ नीलो पानी)२
(मान्छे भने सानी सानी हो मरदिने रहेछ बानी)२

ए हो
पटन सहर जाउँला दही किनी ल्याउँला
(सिन्कैले डोपीडोपी)२
(नरोउ-नरोउ पाताली नानी पछ्यौरीले मखै छोपी)२

ए हो
आकाशमा हेरौं कालो बादल
(धर्तीमा पहिरो गयोरे)२
(बस दिदी बहिना म त जान्छु स्वामीको साथ)५
हा हा हा .५ ५ ५
ए हो

(म त जान्छु स्वामीको साथ)२
(बस माइती राजा म त जान्छु स्वामीको साथ)३
हा हा हा ५ ५ ५

ए हो
सुपारी खाइ-खाइ (खोइ मलाई लाग्यो पानवीर)२
(लड्का जलाइ सीता भिकाइ ल्याउनी धन्य हो रामवीर)५
हा हा हा ५ ५ ५

ए हो
(पानासामा बत्ती बलाई)३
(ठुटो पुच्छर हल्लाइ-हल्लाइ हनुमानले लड्का जलाई)५
हा हा हा ५ ५ ५

ए हो
आज सहर जाउँला मूला किनी खाउँला
(टाउको काटी तिमीलाई दिउँला)२
(नरोउ-नरोउ सानी नानी तिम्रो जोवन मै पो लिउँला)५
हा हा हा ५ ५ ५

ए हो
सोह्रखुट्टे पाटीमा कचरी लिला गच्यो
(पहिला मलाई केच्यो)२
(हेर पञ्च दुनियाँ उडी जाने पुतलीले जुनी फेच्यो)५
हा हा हा ५ ५ ५

ए हो
उकालीको चिसोपानी मन लाग्य पिउँला
(पखिँ राख सान्नानी हो फर्कि आउँदा लैजाउँला)५

हा हा हा १ १ १

ए हो
 पारि ऋषेश्वर वारि मङ्गलेश्वर
 (माभैमा इन्द्रेनी माई)२
 (त्रिवेणी शङ्खमूल हो माभैमा इन्द्रणी माई)५
 हा हा हा १ १ १

ए हो
 आउँदा जाँदा बाटामा खस्यो मेरो हिरा बुँदारी
 (खस्यो मेरो हिरा बुँदारी)२
 (गंगाजल पानीले हो भिज्यो मेरो लाल चुँदारी)५
 हा हा हा १ १ १^४

४.३ कर्मगीत

मानव जब ढुङ्गो युगको घुमन्ते जीवन छोडेर समाजको निर्माण गरेर बस्न थाले, त्यसैबेलादेखि नै आफू र आफ्नो परिवारका सदस्य मिलेर विविध कार्य सञ्चालन गर्न थाल्यो । आफ्नो परिवारलाई वर्षदिन खान दुःख नहोस् भनेर उसले ऋतुअनुसारको कार्य गर्दै र यही काम गर्दा थकाइको महसुस नहोस्, मनोरञ्जन पनि प्राप्त गर्न सकियोस् र साथै आफूले देखेका र भोगेका दुःख-सुखको प्रस्तुति गर्ने क्रममा लोकगीतको रचना सुरुवात भएको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

नेपाली लोकजीवनमा अहिले पनि बाह्रै महिना काम गर्नुपर्ने देखिन्छ । कृषि प्रधान देश नेपालमा गर्ने काम भनेकै खेतीको काम हो । चाहे वर्षाको मौसममा सिमसिमे पानीमा भिज्दै होस्, चाहे वैशाख जेठको तातो घाममा डह्दै होस्, हिलो र ढुङ्गे जमिनमा कुल्चेर अत्यन्त कठिन काम गर्दै मुटुभिन्न जति दुःख र वेदना भए पनि बाहिर हाँस्दै, रमाउँदै यस्ता गीत गाउँछन् ।

यस्तो गीत गाउँदा काममा कुनै प्रकारको अवरोध आउँदैन र भरपुर मात्रमा मनोरञ्जन प्राप्त गर्न सकिन्छ । मकवानपुर जिल्लाको उत्तरी क्षेत्र दामनपालुङका प्रायः दिदीबहिनीहरू घाँससोतर लिन सिमभञ्ज्याङ्ग आसपासको जङ्गलमा आउँदा जाँदा बाटामा होस्, धान रोप्ने वर्षातको सिमसिमे पानीमा रुभेरेर होस्, मंसिरको चिसो तुषारोपात धान

^{६३} पालुङ-२, टाहखेल बस्ने वर्ष ७६ का श्री कृष्णबहादुर बलसँग शोधार्थीले दिनको ११ बजे लिएको प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता । ।

भार्ने बेलामा होस्, वनपाखा, लेकबेंसी, भञ्ज्यङ्ग, चौतारी नै गुञ्जिने गरी कोइलीले भैं सुमधुर आवाजमा आफ्नो दुःख-सुखको अनुभूतिलाई प्रकृतिको काखमा बिसाउँदै कर्म गीतबाट मनोरञ्जन लिने दिने काम परम्परादेखि नै हुँदै आएको छ । यसरी कर्म गर्दै गाइने गीतहरूले हाम्रो लोकजीवनमा विशेष महत्त्व राख्दछ ।

४.३.१ घाँसेगीत

अधिकांश नेपाली दाजुभाइ तथा दिदीबहिनीहरू कृषिमा आधारित भएकोले घाँस दाउरा मेलापात नगरी धरै छैनन् । यसरी घाँस, सोतर काट्न जङ्गल जाँदा घरायसी वातावरणमा भोग्नु परेका समस्या र भ्रमेलाहरूलाई निश्चिन्तपूर्वक गीतका भाकामा दुःखान्त शब्दजाललाई राख्ने र भरपुर मनोरञ्जन लिन गाइने गीत नै घाँसेगीत हो । धर्मराज थापाका विचारमा भ्याउ बटुल्दा बटुल्दै वनमा रचिएको गीत अथवा घाँस काट्दा-काट्दै जोडिएको गीत नै घाँसेगीत हो ।^{२४} मायाप्रीतिदेखि दुःख-सुखका भावना उराल्न गाइने यस गीतले नेपाली पनलाई झल्काउँछ । घाँसेगीतको नमुनालाई निम्नानुसार पस्किएको छ :

डोकाको काम्रो आहा कति राम्रो (मनराको सालको पात) २ ५३
यो मनमा कुरा सम्भिल्याउँदा पूरा यो मन रुन्छ आधि रात ५३
अमिलो मोइको काली बैनी दुईको यो मन रुन्छ आधि रात । ५३

आजमा मैले हो घाँसेमा काट्यो दुईचार मुठा वनमै छ ५३
नपत्याको किन हेर्ने भए हिन दुईचार मुठा वनमै छ ५३
बालक कालमा लाको सानु माया बिस्तो कित मनमै छ ५३
हातको वैँको ज्यानकै दाइ र भाइको बिस्तो कि त मनमै छ ५३

हुका छैन चिलिम पानी छैन नली तमुखीको बुकीलाई ५३
हेर न हेर नलाएको टेर तमुखीको बुकीलाई ५३
कल्ले दया गर्छ कल्ले माया गर्छ मागी खाने जोगीलाई ५३
आँप खाने काँचै हो भनेको साँचै मागी खाने जोगीलाई ५ ५ ५

आजमा मैले हो घाँसेमा काट्यो कोइरालो र गोगनको ५३
नपत्याको किन हेर्ने भए हिन कोइरालो र गोगनको ५३
आज भन्दा भन्दै भोलि भन्दा भन्दै आशै छैन जीवनको ५३
आँप खाने काँचै हो भनेको साँचै आशै छैन जीवनको ५ ५ ५

सानोमा सानो त्यो बाखाको पाठो बानी लैजाऊ जुइनाले ५३
हातको वैँले आफ्नै दाहिने हातले बानी लैजाऊ जुइनाले ५३
आजको राति मै आउँला सम्भिल नहिर्काउ है कुइनाले ५३
पूर्णेको जून नपत्याको किन नहिर्काउ है कुइनाले ५३

२४ थापा र सुवेदी, **पूर्ववत्**, पादटिप्पणी सङ्ख्या ५, पृ. ९५ ।

आकाशको तारा सबै सराबरा बृहस्पति जुनसित ५३
हजुरलाई पनि थाहा होला तनि बृहस्पति जुनसित ५३
अरूको माया नजर बरिपरि बिताउँ जुनी कुनसित ५३
अमिलो मोइले दिदीबहिनी दुईले बिताउँ जुनी कुनसित ५३

अमिलो मोइले दिदीबहिनी दुईले लाएछ माया बेकारमा ५३
के गरौं हरि रुन्छु धरधरि लाएछ माया बेकारमा ५३
जता गए पनि रोइरोइ हिँड्नु पर्ने धिक्कार मेरो यो कर्म ५३
भनौं भने कस्तो वचन लाको जस्तो धिक्कार मेरो यो कर्म ५३

गाईलाई चरौं त्यो रन र वन हो बाखालाई खोरपनि ५३
नभनौली भन्थ्यौ हो भन्नै पन्यो मैले हो बाखालाई खोरपनि ५३
कोकरी व्याँले सानुमाया त्याँले त्यसै भन्थ्यौ पोरपनि ५३
अमिलो मोइलाई हाम्रो दुई बहिनीलाई त्यसै भन्थ्यौ पोरपनि ५३

सुपारी खाने चौथाइ मारी कूटको फोरि खाने काँचो बेल ५३
हुँदैन तितो खाँदै जाँदा मीठो फोरि खाने काँचो बेल ५३
बालखै कालमा लाका यो माया होसै यो जीवन बाँचुञ्जेल ५३
कोकरी व्याँको माया सानुमाया त्याँको होसै यो जीवन बाँचुञ्जेल ५३

गाईलाई चराउँ हो रन र वन बाखालाई चराउँ भीरैमा ५३
म भन्छु फेरि तिम्रै मुखमा हेरी हो बाखालाई भीरैमा ५३
के गरौं हरि रुन्छु धरधरी यो मन छैन थिरैमा ५३
अमिलो मोइको काली दुई बहिनीको यो मन छैन थिरैमा ५३

सिमभञ्ज्याङ्ग वनमा घाँस काट्न आउँदा विसौं भारी चौतारा ५३
सलाई कारखानालाई हाम्रो चार जनालाई विसौं भारी चौतारा ५३
सेरो र फेरो सबै ठाउँ खोजी हेन्यो लौ पाएन दौतारा ५३
माछाको पित्त बुभ्यौ होला चित्त लौ पाएन दौतारा ५३ ।^{६५}

चारखुट्टे खाटमा कलम कापी हातमा घुमाएर लेख्ने क ५३
आशा गर्ने मन त नदेऊ त्यो मन अन्त घुमाएर लेख्ने क ५३
यति कैले लान उतिकैले हुन्छ सिङ्ग उम्रकै चाहिन्छ र ५३
लामपाते सुती नलाऊ माया फूर्ति सिङ्ग उम्रकै चाहिन्छ र ५३

फलामे खिली सामुदायिक मिली वन पालेर भोरै भोर ५३
हातमा खरी ऐस आराम गरी वन पालेर भोरै भोर ५३
फेदीमा लाग्छ यो इन्द्रेणी मेला पालुङ माथि ऋषेश्वर ५३

पानी त पन्यो लौ त रिमिभिमि घाम लागेर घमाइलो ५३
हातमा खरी देख्दै राम्रो गरी घाम लागेर घमाइलो ५३
बाह्रै र महिना यो तरकारी खेती दामनपालुङ रमाइलो ५३

आजमा मैले हो घाँसेमा काटें एकदिनको छ भारी ५३
हातमा खरी भारी पुग्ने गरी एकैदिनमा छ भारी ५३
सिमभञ्ज्याङ्ग दामन क्या रमाइलो वन जडीबुटी वनभरी ५३

चुडका राखेर गाइने घाँसेगीत

लसुनको पोटी कर्म मेरो खोटी
घरमा छनी दोटी तिमी लैजाउँ भनी हुन्छन तीन ओटी

६५ दामन-७, जुम्रेथुम बस्ने वर्ष ३६ की श्रीमती सरीता लामासँग शोधकर्ताले दिनको ३ वजे गरेको प्रत्यक्ष कुराकानी र अन्तर्वार्ता ।

वारि नर्कट घारी पारी नर्कट घारी
बाबु जात गाकोथ्योर पायो जुझा दारी

तिमी जात गाको भए लाउँथ्यो कलकत्ते सारी
जिउडाल लर्काउँथ्यो लल्याक लुलक पारी

हे गाई कृष्ण जीको भैंसी गोपीनीको लाने र ल्याउने पुलबाट ५३
छोरा पाउने ठाउँमा पायो छोरी भने खसाल्दिउँला भुलबाट ५३

हे नानी तिमी छौनी पहेंली पातली
तिम्रो दिदी घरमुनी बोलाउँछ्यौ कि भनी
कठैबर ! आशाले गर्दा निराशा हुन गई
माया पाउला कि भनी बस्यौ मुटो बटारी

हे यसरी भन्दैऊ चामलको पीठो यो पहेंलो सुरती ५३
सोह्र वर्षे उमेर यसै बूढो भइयो पाएन लाउन पिरती ५३ ^{४४}

४.३.२ दाइँगीत

वर्षायाममा रुभेरेर मानो खाई मुरी उब्जाउन पसिनाको खोलो बगाइ
परिश्रमको फल टिप्ने मंसिर महिनामा धान भार्ने बेला दाइँगीत गाइन्छ ।
दाइँ गर्दा गाइने गीत भएकोले यस गीतलाई दाइँगीत भनिएको हो ।
काजीमान कन्दड्वाले भने यस गीतलाई राशि गीत भनेका छन् ।^{४५} यो गीत
लोग्नेमानिसहरूले दाइँ गर्दा लामो भाका तानेर कुनै
वाद्ययन्त्रको सहायताविना गाउने गर्दछन् । असार महिनामा रोपेको धान
मंसिर महिनामा पाकेर बाली भित्र्याएपछि परालमा बाँकी रहेका धान
भार्ने काम दाइँमा हुन्छ ।

मानिसमात्र होइन, पशुपंक्षी पनि गीत-

सङ्गीतको सुमधुर स्वरलहरीमा आकर्षित हुन्छन् भन्ने कुराको वैज्ञानिक पुष्टि
भइसकेको छ । दाइँगीतले एकातिर दाइँ गर्ने मानिसलाई काम
गर्दा थकानको अनुभूति हुन दिँदैन भने अर्कातिर मनोरञ्जन पनि प्रदान
गर्दछ । त्यस्तै पशु पनि गीतको बोल बुझेभैं मियो वरिपरि पराल खाँदै
फनफनी घुमिरहन्छ । यो गीत कुनै उमेरविशेषको बन्धनको सीमामा रहेको
छैन । किशोर, युवा र प्रौढ सम्पूर्ण उमेरका मानिसहरू, जो दाइँ

६६ दामन-६, कितेनी बस्ने वर्ष ६० का श्री अकलवहादुर के.सी. सँग शोधकर्ताले बेलुकी ४ बजे लिएको प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता ।

६७ काजीमान कन्दड्वा, **नेपाली जनसाहित्य**, (काठमाडौँ : रोयल नेपाल एकेडेमी, दोस्रो संस्करण, २०४०), पृ. १९ ।

गर्न जान्छन् तिनीहरू यो गीत गाइरहेका भेटिन्छन् । यो गीत नेपालका प्रायशं धेरै ठाउँमा प्रचलित छ ।

गोरुलाई बरादो नामले पुकार्दै गाइने यस्ता गीतहरू गोरुलाई साहस बढाइदिने आग्रह गर्दै गाइएको हुन्छ । साथै वातावरणलाई मनोरञ्जन बनाउन ठट्यौली पारामा समेत यस्ता गीत गाइन्छन् ।

दाईँगीतको नमुना

हिँड बाबु राजा हिँड
मेरो बाबु राजा बरादो हो
मेरो बाबु राजाका गलामा एकोटा दाम्लो
सधैं काम गर्ने मेरो बाबुको परालको माम्लो
बाबु हो मेरा भाइ बरादो हो
मेरो भाइ बरादोका लामा लामा कान
लेऊ भूमे राजा खलाभरि धान
हो भाइ बरादो हो काला कोइला
सबै भाइले सह डाकी ल्याऊ थैलाका थैला
हो भाइ बरादो हो
हाम्रो बरादो हो कामधेनुका नाति
हिँड है भाइ हो पुतलीका भाँति
बाबु हो मेरा भाइ बरादो हो
हाम्रा बरादोका गालाभरि दाम्ला
कसरी छुटाउँछौ हो परालका माम्ला
हो बाबु हो मेरा भाइ बरादो हो
हाम्रा बरादोका लामा लामा कान
यौटा खलामा सय मुरी धान हो
हो बरादो हो
माली गाईको छोरो तारी गाईको नाति
हिँडन थाल्यो बरादो धान परालमाथि हो ।^{६६}

४.३.३ असारेगीत

असार महिनामा खेतमा धान रोप्दै गाइने भएकोले यस गीतलाई असारेगीत भनिएको हो । असारेगीत एकलै पनि नगाइने त होइन तर पनि असारेगीत भन्नासाथ दोहोरी गीत भन्ने बुझाउँछ । असारे मासको दबदबे हिलामा हलो जोत्दै गाउने हली होस् वा खेत सम्याउँदै गाउने बाउसे अथवा उनीहरूका हरेक गीतका डटेर प्रतिउत्तर दिँदै हातभरि बीउका मुठा लिएर घुँडा-घुँडासम्म हिलोमा डुबेर रोपाइँ गर्ने रोपाहार नै किन नहोस्, उनीहरूमा एक त आफ्नो परम्परा र लोकसंस्कृतिप्रति गर्व गर्छन् भने

^{६६} दामन-६, किटेनी बस्ने वर्ष ६० का श्री अकलबहादुर के.सी. सँग शोधकर्ताले बेलुकी ४ बजे लिएको प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता ।

अर्कोतिर उनीहरू काम गर्दै हिलाम्य खेतमा विनाथकावट धान रोप्दै भरपूर मनोरञ्जन लिन असारे गीत गाउँदछन् ।

दुई दशकपूर्व दामनपालुङ क्षेत्रको सिँचाइ सुविधा भएको खेतमा धानबाली लहराएको देख्न पाइथ्यो । त्यति नै बेला यहाका कृषक दाजुभाइ तथा दिदीबहिनीहरू असारेगीतको रन्कोमा असार महिनाभरि नै धान रोप्ने चलन थियो । हाल आएर तरकारी बालीले धानबालीलाई प्रतिस्थापन गरिदिए पछि आजकल बिरलै क्षेत्रमा मात्र धानबाली देख्न पाइन्छ । विगत समयमा खेत धेरै भएकाहरूले स्थानीय लोकगायक-गायिका आमन्त्रण गरी मनोरञ्जन गर्ने प्रचलन थियो । अहिले पनि केही क्षेत्रमा रोपाइँ यसरी नै गर्ने चलन छ । यसरी रोपाइँ गर्दा धेरै अन्न उब्जन्छ भन्ने जनविश्वास पनि रहेको छ । रोपाइँको अन्तिम चरणमा खलेगरामा भकारी बाँध्ने प्रचलन छ । भकारी बाँध्दा खेतको गराको चारै कुनाबाट रोपाइँ गर्दै आएर बीचमा भकारीको आकारमा धान रोपी एक मुठा बीउ त्यसको बीचमा राखिन्छ । यसो गर्दा धान धेरै उब्जनी हुने लोकविश्वास रहेको छ ।

यस्तो भकारी बाँध्ने बेलामा हिलो खेल्ने गरिन्छ । हली, बाउसे र रोपाहारहरू एक आपसमा हिलो छ्यापाछ्याप गर्नुका साथै खेतधनीलाई पनि हिलाम्ये बनाएर रमाइलो गर्नुलाई नै हिलो खेल्ने भनिन्छ । दामनपालुङ क्षेत्रमा गाइने असारेगीत उपत्यकाबाट नजिक पर्ने र रेडियो नेपालबाट प्रसारित काँठे भाकालाई नै टिपी असारेगीत गाइन्छ । यहाँका जात्रामात्रामा गाइने दोहोरी गीत र असारेगीतमा खास भिन्नता पाइँदैन । त्यसैले यस असारेगीतअन्तर्गत केही नमुना प्रस्तुत गरी अरू दोहोरी गीतअन्तर्गत समावेश गरिएको छ :

असारेगीतको नमुना

हो हो री हो हो हो ५१हो ।
 हो हो री हो हो हो ५१.....हो ।
 हो हो री राजै हो ५१हो हो हो राजै हो ५१

असारे मासको दबदबे हिलो छिःमलाई घिन लाग्यो
 पातली ज्यानलाई फरिया हाल्दा छबीस ऋण लाग्यो

हो हो री हो हो हो ५१.....हो ।

हो हो री हो हो हो ५१.....हो ।
हो हो री राजै हो ५१.....हो हो हो राजै हो ५१

छुपुमा छुपु गहिरी खेत रोपौं हातमा बीउ छउँजेल
रामै लाउँला मीठैमा खाउँला बाबाको ज्यान छउँजेल
हो हो री हो हो हो ५१.....हो ।

हो हो री हो हो हो ५१.....हो ।
हो हो री राजै हो ५१हो हो हो राजै हो ५१

किसानी लोकभाका

किसानी हो ५१.....
स्वास्थ्य र माटोको माया छ
उर्वराशक्ति घटेमा जैविक मलखेती चाहिन्छ
रासायनिक मल र विषादी
यिनको आयु धेरैछैन बेलका घाम डुबेभै
डुबेर जान बेर छैन
किसानी हो ५१.....
स्वास्थ्य र माटोको माया छ
उर्वराशक्ति घटेमा जैविक मलखेती चाहिन्छ

किसानीको कुटो कोदालो
प्राङ्गारी मल घरपाला

रासायनिक विषादी नहाला
स्वर्गको जिन्दगी खेरजाला
किसानी हो ५ ५ ५
स्वास्थ्य र माटोको माया छ
उर्वराशक्ति घटेमा जैविक मलखेती चाहिन्छ
युवाको जिन्दगी ठिटो छ
रासायनिक मलबाट खेती गर्दा
माटोको उर्वरा सकिन्छ
माटोको उर्वरा जोगाउन जैविक मलखेती मीठो छ ।^{२६}

असारे (होरी)

(एकैमा मुठी खरुकी घाँस भेंडीको थुडैलाई)२
भेंडीको थुडैलाई, भेंडीको थुडैलाई
एकैमा मुठी खरुकी घाँस भेंडीको थुडैलाई
हो हो री हो हो हो ५१.....हो ।
हो हो री हो हो हो ५१.....हो ।
हो हो री राजै हो ५१हो हो हो राजै हो ५१

एकैमा मुठी खरुकी घाँस भेंडीको थुडैलाई
(एकैमा चरण भन्दिनु पन्यो धरती भूमिलाई)२

धरती भूमिलाई नी राजै धरती भूमिलाई
एकैमा चरण भन्दिनु पन्यो धरती भूमिलाई ५३

(तितो र पीरो खुर्सानी भनौ गुलियो कसर)२
गुलियो कसर नी राजै गुलियो कसर
तितो र पीरो खुर्सानी भनौ गुलियो कसर

६९ दामन-६, कितेनी बस्ने वर्ष ६० का श्री अकलबहादुर के.सी. संग शोधकर्ताले बेलुकी ६ बजे लिएको प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता ।

हो हो री हो हो हो ५१.....हो ।
 हो हो री हो हो हो ५१हो ।
 हो हो री राजै हो ५३हो हो हो राजै हो ५३

तितो र पीरो खुर्सानी भनौ गुलियो कसर
 (सुनको भयाली उघारी हेर्दा लागेछ असार)२
 लागेछ असार नी राजै लागेछ असार
 सुनको भयाली उघारी हेर्दा लागेछ असार
 हो हो री हो हो हो ५१हो ।
 हो हो री हो हो हो ५१हो ।
 हो हो री राजै हो ५१.....हो हो हो राजै हो ५३

घाँसे भाकामा गाइएको असारेगीत

पानी र पन्यो रिमि र भिमि
 घाम लागेर घमाइलो बाबा घमाइलो ५१
 डोकाको काम्रो आहा कति राम्रो
 घाम लागेर घमाइलो बाबा घमाइलो ५१

दिदी र बहिनी भेट भएको बेला
 गरी राखौँ रमाइलो बाबा रमाइलो ५१

घटदेवी खोला दुईदिने चोला
 गरी दिउन रमाइलो बाबा रमाइलो ५१

हिजो पानी पन्यो आज कृहिरो भान्यो
 छेकी हाल्यो तारालाई बाबा तारालाई ५१

हेरन हेर नजर घुमाएर
 छेकी हाल्यो तारालाई बाबा तारालाई ५१

म अभागी काली किन बाँचे होला
 पीर पारेर सारालाई बाबा सारालाई ५१

आइजेन काल ताल पारेर लैजा
 पीर पारेर सारालाई बाबा सारालाई ५१

मागेर ल्याको फापरको पीठो
 गाउँ डुलेर ल्याको मोही बाबा ल्याको मोही ५१

हेर न हेर नजर घुमाएर
 गाउँ डुलेर ल्याको मोही बाबा ल्याको मोही ५१

सर्दोमा आफ्नो बीस वटा पोइ
 विसर्दोमा छैन कोही बाबा छैन कोही ५१

नरिवले हुक्का साँढै पन्यो दुःख
 विसर्दोमा छैन कोही बाबा छैन कोही ५१

भातैमा पकाउँ रुदु होइन गुदु
 यो तरकारी तामालाई बाबा तामालाई ५१

घर मेरो धरान ए हितको परान
 यो तरकारी तामालाई बाबा तामालाई ५१

मनमा पीर पर्दा आँसु धेर भर्दा

सम्भना त आमालाई बाबा आमालाई १९

भूकटी बर्मा यो अभागी कर्म
सम्भना त आमालाई बाबा आमालाई १९ ।^{७०}

४.४ बाह्रमासे गीत

नेपाली लोकजीवन लोकगीतका निम्ति अत्यन्त धनी र समृद्ध छ ।
हाम्रा लोकगीतहरू बाह्रै महिना गाइने हुँदा यसलाई बाह्रमासे भनी
नामाकरण गरिएको छ । यो गीत कुनै उमेर, वर्ग, सम्प्रदाय, जातजाति
आदिको बन्धनमा बाँधिएको हुँदैन । यसमा त जुनसुकै बेला र समयमा
गाउन सकिने एकल र दोहोरी गीत पर्दछन् भने यसमा आधारित भएर
दैवीशक्तिका, मायाप्रीतिका, खुशीयालीका, प्रकृतिका, दुःख आदिका भाव
ज्वलन्त उदाहरण बनेर गीतको शब्दमा उनेर आएको हुन्छ । सानो
तोतेबोली बोल्ने बालकदेखि लिएर वृद्ध उमेरका मानिसले गाउने भजनसम्म
यसअन्तर्गत पर्दछ ।

४.४.१ भ्याउरे गीत

भ्याउरे गीतको नामाकरण कसरी भयो भन्ने विषयमा
लोकगीतका अध्येताहरूका आ-आफ्नै मतहरू आएका छन् । तीमध्येका
लोकसाहित्य स्रष्टा धर्मराज थापाका विचारमा भ्याउ बटुल्दाबटुल्दै वनमा
रचिएको गीत अथवा घाँस काट्दाकाट्दै जोडिएको गीत नै घाँसेगीत हो ।^{७१}
महानन्द सापकोटाको विचारमा ध्यायतृ श्र ध्यायत्रे श्र भ्याउत्रे हुँदै भ्याउरेको
व्युत्पत्ति भएको हो ।^{७२} कालीभक्त पन्तले त भन्नु भ्याउरे गीतको आन्द्राभुँडी
नै केलाउने प्रयास गरेका छन् । उनले भ्याउरे गीतको नामाकरण कसरी
भयो भन्ने विषयमा निम्न बुँदाहरू प्रस्तुत गरेका छन् :^{७३}

- (१) जुन गीतमा विशेष लुगा लाउन नपरी लाएकै भाम्रेभुम्रे लुगामा जुरुक्क
उठी नाचिने हुनाले गोच्या मानवीरले भाम्रे नाउँ राखेको त हैन ?

^{७०} पालुङ, वार्ड नं. सोल्टु बस्ने वर्ष ३६ की श्रीमती कृष्णमाया के.सी. सँग शोधकर्ताले दिनको
१२ बजे लिएको प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता ।

^{७१} थापा र सुवेदी, **पूर्ववत्**, पादटिप्पणी सङ्ख्या ५, पृ. ९५ ।

^{७२} सापकोटा, **पूर्ववत्**, पादटिप्पणी सङ्ख्या २६, पृ. ६६ ।

^{७३} पन्त, **पूर्ववत्**, पादटिप्पणी सङ्ख्या ७, पृ. १२९-३० ।

- (२) हाम्रा बोलीमा निककै शब्द संस्कृत, हिन्दीबाट आएकोले दुवै शब्दकोश हेर्दा गोडामा लाउने खोक्रो कल्लीजस्ता चीजभित्र गेगर हाली बनाउका छमछम बज्ने वस्तुलाई भामर खोखर भनिने र यही लगाएर यस गीतमा नाचिने हुँदा भामर र खोखर अति विकृत भएर नै 'भमरे' नाउँ रहेको त हैन ?
- (३) 'भावर' ले मैलालाई जनाउने हुँदा मैलो लुगामा नाचिने हुँदा यसलाई 'भावरे' भनिएको त हैन ?
- (४) भ्याउँकुरीको भ्याउँ-भ्याउँ आवाज जस्तै भ्याउरे गीत गाइने हुँदा यसको नाम भ्याउरे रहन गएको त होइन ?

भ्याउरे गीतलाई हल्काफुल्का गीतका रूपमा लिइन्छ । भ्याउरे गीतमा प्रायः जीवनजगतसँग सम्बन्धित विषयहरू अत्यन्त सहज ढंगले प्रस्तुत भएका हुन्छन् । भ्याउरे जनसाधारणले गाउने गीत हो भनेर आफूलाई उच्च भन्न चाहनेहरूले यस गीतको हँस्सी उडाएका छन् तर नेपाली साहित्यका महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा आफ्नो सर्वश्रेष्ठ खण्डकाव्यात्मक कृति मुनामदनमा भ्याउरे गीतबारे यसो भन्छन् :^{७४}

भ्याउरे भनी नगर हेला हे प्यारा सज्जन ।

यही भ्याउरे भाकामा मुनामदनजस्तो उत्कृष्ट खण्डकाव्य नेपाली साहित्यलाई प्राप्त भएको छ । वि.सं. १९९२ सालमा प्रथम प्रकाशित भएर नेपाली साहित्यमा सबैभन्दा बढी संस्करण प्रकाशित भई हालसम्म पनि सर्वाधिक बढी संस्करण प्रकाशित भई हालसम्म पनि सर्वाधिक बिक्री हुने यस कृतिको लोकप्रियताबाट नेपाली जनमानसमा भ्याउरे गीतको महत्त्व कति छ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । आफ्ना मनमा उठेका तरङ्गहरूलाई शब्दका माध्यमबाट लयबद्ध रूपमा प्रस्तुत गरिने यस्ता भ्याउरे गीतहरू विविध भाकाहरूको समावेश भएको हुन्छ ।

^{७४} लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, **मुनामदन**, तेइसौं संस्करण, (ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०५४), पृ. समर्पणम ।

नेपाली लोकसाहित्यको विवेचनामा 'भ्याउरे लोकगीतको मूल वृक्षा हो- अरू यसका विभिन्न शाखाका उपशाखा हुन् । भ्याउरेका सारा लयहरूलाई लिएर विश्लेषण गर्न खोज्ने हो भने यसका १०८ भन्दा बढी भेद उपभेदहरू हुन सक्छन् । यसैले हाम्रा सँगिनी, असारे, तीजे, ख्याली, सोरठी, भैलो, लहरी र घाँसे सबै भ्याउरे लोकगीतका नै शाखा हुन्' भनिएको छ ।^{७४}

मकवानपुर जिल्लाको उत्तरी क्षेत्र दामनपालुडमा भ्याउरे गीत प्रायः सबै जनमानसको जिब्रोमा झुन्डिएको छ । विवाह, व्रतबन्ध, घाँस, दाउरा, मेलापात, जात्रामात्रा, पूजाआजा, भोजभत्तेर जुनसुकै बेला र समयमा विनाबाजा त्यतिकै गुञ्जाउने भाकाका रूपमा प्रसिद्धि कमाएको छ । यस क्षेत्रमा भ्याउरे गीत लामो भाका र छोटो भाका गरी दुई भाकामा गाइन्छ । गीतलाई तानेर लामो पारेर गाउनु लामो भाका हो भने गीतलाई नतानी गाउनु छोटो भाका हो । छोटो भाकाअन्तर्गत कान्छा, ए बैनी, सम्भना, कमला, जूनतारा, निरमाया आदि पर्दछन् भने लामो दोहोरी खेल्ने भाकाअन्तर्गत घुम्तिनिर लेटभयो, जयफूलको बासना, सुनकोशी सलल, लालुपाते नुंग्यो भूईँतिर, दामन घुम्न जाऊँ, कुलेखानी इन्द्रसरोवर, जमल घण्टा घर, पालुड शिखरकोट, बसाइँ सन्यो नि, के पकाउँ तिहुन कराइमा, फूलमायाको गाउँ, टिष्टुड पालुड गाउँ, गर्न गन्यो बलारामजस्ता विविध भाकाहरू प्रचलित छन् । यहाँका स्थानीय कलाकर्मीहरूबाट आफैँ पनि कयौँ भ्याउरे भाकाहरू तय गरी गीत गाइएका छन् । यसरी एउटै गीतलाई विविध भाकामा गाउन सकिन्छ । यसरी गाउँदा एउटै गीत भिन्न प्रकारको जस्तो प्रतीत हुन्छ ।

बैनी भाका

मेरो माया आउ वर वर
तिम्रो म छु बैनी मेरो पो को छर
देख्यौ होला यो गाउँकी नानीले
(बुभ्यौ होला बैनी म भन्दा ज्ञानीले)^२

(धनको बाला मैमरी जाला

^{७४} थापा र सुवेदी, **पूर्ववत्**, पादटिप्पणी सङ्ख्या ५, पृ. ७१ ।

मेरो माया बैनी काँ बसी रोइराला)२
देख्यौ होला यो गाउँकी नानीले
(बुभ्यौ होला बैनी म भन्दा ज्ञानीले)२

(फूलैफूल्यो दुई थुङ्गा लकैर
मेरो माया बैनी आज छिडै फकैर)२
देख्यौ होला यो गाउँकी नानीले
(बुभ्यौ होला बैनी म भन्दा ज्ञानीले)२
(माया जाने त्यै बाटो हेरेर
वसी राछु बैनी लामो सास फेरेर)२
देख्यौ होला यो गाउँकी नानीले
(बुभ्यौ होला बैनी म भन्दा ज्ञानीले)२

(मेरो माया आउँछ रे भनेर
भिरको बाटो बैनी सम्मै छ खनेर)२
देख्यौ होला यो गाउँकी नानीले
(बुभ्यौ होला बैनी म भन्दा ज्ञानीले)२^{४४}

बैनी कमला भाका

आकाशको फिल्ले तारा मैदानको आगो
कपाल मेरो छोटो-छोटो पान सुकाको धागो
आऊ आऊ एउटा गीत गाऊ
दिलसम्भि मुरली बजाऊ
बैनी कमला
किनेर देऊ मलाई जाली रुमाल

जताततै हेरे पनि तिम्रो माया मात्रै
तिम्रो माया बस्यो दिदी कलेजोको भित्रै
आऊ आऊ एउटा गीत गाऊ
दिलसम्भि मुरली बजाऊ
बैनी कमला
किनेर देऊ मलाई जाली रुमाल

न त मैले पढ्ने अरे न त मैले बुझ्नु
नेपालका दाजुभाइ यति कुरा सुन्नु
आऊ आऊ एउटा गीत गाऊ
दिलसम्भि आऊ आऊ एउटा गीत गाऊ
दिलसम्भि मुरली बजाऊ
बैनी कमला
किनेर देऊ मलाई जाली रुमाल

आए जति भयाउरे गीत गाइदिन्छु सब
दिदी बहिनी दाजुभाइ रिसाउनलाई माफ
आऊ आऊ एउटा गीत गाऊ
दिलसम्भि मुरली बजाऊ
बैनी कमला
किनेर देऊ मलाई जाली रुमाल

पत्थर भन्दा सारो रहेछ हेर तिम्रो मन
हो कि होइन लो भन कसम खाई भन
आऊ आऊ एउटा गीत गाऊ

^{४६} दामन-७, जुलै २०१५ बस्ने वर्ष ३६ की श्रीमती सरीता लामासँग शोधकर्ताले दिनको २ वजे गरेको प्रत्यक्ष कुराकानी र अन्तर्वार्ता ।

दिलसम्भि मुरली बजाऊ
बैनी कमला
किनेर देऊ मलाई जाली रुमाल

कति राम्रो फूलै फूल्यो बैलिएर जानी
सम्भि ल्याउँदा यस्तै रैछ हाम्रो जिन्दगानी
आऊ आऊ एउटा गीत गाऊ
दिलसम्भि मुरली बजाऊ
बैनी कमला
किनेर देऊ मलाई जाली रुमाल

कोदो पाक्यो मकै पाक्यो गाउँको मुखियालाई
जाँ गए नि सुख छैन कर्म दुःखियालाई
आऊ आऊ एउटा गीत गाऊ
दिलसम्भि मुरली बजाऊ
बैनी कमला
किनेर देऊ मलाई जाली रुमाल ।^{७७}

माया नमार भाका

पानी पच्यो हरियो भयो वन
किन होला रोइरन्छ मेरो मन
माया नमार
(बाँचे सुन्लाउ खुशीको खबर
मरेमा आँसु नभर)२

मानिसको दुई दिने चोला
भोलि सम्मन के होला के होला
माया नमार
(बाँचे सुन्लाउ खुशीको खबर
मरेमा आँसु नभर)२

फूलै टिपौँ दिनमा तीन धकी
हाँसी खेली बिताउँ है जिन्दगी
माया नमार
(बाँचे सुन्लाउ खुशीको खबर
मरेमा आँसु नभर)२

भट्याएर गाउने भाका

(नाझै आउनु नाझै जानु एकान्तको बाटो)२
(जेमराजले घेरे पछि हाम्रो जोवन लाटो)२
बाँचुञ्जेल लाउनु र (खानु)२
(मरे पछि केही छैन लैजानु)२

(व्याना उठी मकै भुटी मल बोक्नेलाई खाजा)२
(हिजो अस्ती बोल्ने थिएनौँ काँवाट आयौ आज)२
बोल-बोल अबोल घोस्से (घोस्से)२
(रक्सी बोतल लाईदिउँला अड्कोसे)२

^{७७} -s_ bfdg-&, 7"nf]dfv' a:g] jif{ %(sf >L ci6dfg an;Fu zf]wstf{n] lbpF;f] @ ah] lnPsf] k|ToIf cGtjftf{ .

(ख) दामन-७, ठूलोमाखु बस्ने वर्ष ५२ को श्री हनुमान बलसँग शोधकर्ताले गरेको प्रत्यक्ष भेटवार्ता ।

(अघि लागे वृहस्पति पछि लागे जून)२
 (बुवा दिन थाले विदा आमा थाले रुन)२
 (नरोऊ आमा दुई आँखा मिचेर (मिचेर)२
 (पठाइदिउँला म तस्विर खिचेर)२^{७८}

यस्तै रहेछ करिमाको खेल भाका

हाँसेको बोली छ नौलो
 छैना क्यार म माथि मन सङ्गो

यस्तै रहेछ नि करिमाको खेल
 कहिल्यै शान्ति भएन हे दाजु
 मलाई दुई दिन बाँचुञ्जेल

यस्तै रहेछ नि करिमाको खेल
 कहिल्यै शान्ति भएन हे दाजु
 मलाई दुई दिन बाँचुञ्जेल

मेरो माया बोलाकी थियो
 कुन पापीले नबोला भन्दियो

यस्तै रहेछ नि करिमाको खेल
 कहिल्यै शान्ति भएन हे दाजु
 मलाई दुई दिन बाँचुञ्जेल

यस्तै रहेछ नि करिमाको खेल
 कहिल्यै शान्ति भएन हे दाजु
 मलाई दुई दिन बाँचुञ्जेल

भट्याएर गाउने भाका

भेट हुँदा तर्कि हिन्छ्यौ बैगुनी छ्यौ तिमी
 नजरमा घुमी रन्छ आँखा रिमीभिमी

दर्शन पाएँ भाग्यले भुलुकक
 रुन्छ यो मन हेर्दिनौँ पुलुकक
 दर्शन पाएँ भाग्यले भुलुकक
 रुन्छ यो मन हेर्दिनौँ पुलुकक

मेरो माया चिन्छौ भनी दिएँ साँचो प्रीत
 यसै मनको विरक्ताले गाएँ भयाउरे गीत

फूलको माला महेन्द्र राजालाई
 यतिकैमा विदा होउँ आजलाई
 फूलको माला महेन्द्र राजालाई
 यतिकैमा विदा होउँ आजलाई।^{७९}

४.४.२ बालगीत

^{७८} पालुङ, वार्ड नं. ७, अंगारे बस्ने वर्ष ३७ की श्रीमती कृष्णमाया के.सी. सँग शोधकर्ताले दिनको १:०० बजे लिएको प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता ।

^{७९} पालुङ, वार्ड नं. २, टाहखेल बस्ने वर्ष ४५ का श्री विष्णु ल्वाहागुनसँग शोधकर्ताले दिनको २ बजे लिएको प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता ।

पशुपंक्षी त सङ्गीतको सुमधुर धुन सुनेर आकर्षित हुन्छन् भने मानव त भन् स्वभावैले सङ्गीतप्रति अत्यन्त आकर्षित हुने नै भयो । त्यसैले त मानव सभ्यताको सुरुवातदेखि नै बालकहरूलाई आकर्षित गर्न यस्ता लोकगीतहरू हाम्रो जीवनमा सृजना गरिएका छन् ।

बालकहरू स्वयमूले आफ्नो मनोरञ्जनका लागि गाउने तथा बालकहरूको मनोरञ्जनका लागि अथवा बालक रूँदा उसलाई फकाउन, खुशी पार्न, सुताउन र खेलाउन ठूलाहरूद्वारा गाइने लोकगीतलाई बालगीत भनिन्छ । बालकलाई सानै उमेरमा गीतले आकर्षित गरेको पाइन्छ । जुन कुरा बच्चा रूँदा रेडियो खोलिदिँदा, कुनै आवाज निकाल्ने खेलौना दिँदा नरोड्नु चुप लाग्नु र हाँसेर बस्नुको कारण पनि त्यही नै हो ।

अझ सङ्गीतको सुमधुर स्वरलहरीसँगै निदाउँछ । यस्ता साना बालकहरूका लागि ठूला मानिसहरूले गाउने गीतलाई लल्लोरी भनिन्छ ।^{५०}

बच्चाहरू आमाको ममतामयी न्यानो काखमा सुत्दा पनि रुन्छन् । त्यस बेलामा आमा सङ्गीतको मीठो धूनसँग आफ्ना छोरा/छोरीका लागि निदरी रानीलाई आमन्त्रण गर्न बच्चाको पिठ्युँमा हल्का हातले थुमथुम्याउँदै यस्तो गीत गाउँछन् :

हो बाबु हो हो
हो राजा हो हो
नुनु बाबा नुनु नुनु
नुनु राजा नुनु नुनु

जब बालक खाना खान मन गर्दैन, तब उसका आमा, दिदीहरू घरको आँगनमा तथा बार्दलीमा लगेर आकाशमा उडिरहेको, आँगनमा चारा टिपिरहेको वा रूखमा विश्राम गरिरहेको चरालाई देखाउँदै भन्छन् :

को खाई बाबु को खाई
कालेपोते छोरो
चरी खोई खोई
होइन व्यारे
मेरो बाबु/बुबुमाम खाई ।

मान्छे सानै उमेरदेखि ईर्ष्यालु हुन्छ, त्यसैले चरालाई आफ्नो प्रतिद्वन्द्वी ठान्दै आफ्नो खाना चराले खाइदिने डरले बालक कुपुकुपु खाना

^{५०} कन्दङ्वा, **पूर्ववत्**, पादटिप्पणी सङ्ख्या ४३, पृ. ९४ ।

खान्छ । बच्चालाई दिउँसोको तातो घाममा र अँगोना छेउ आगाको रापमा राखेर तेल लगाउने, मालिस गरिदिने चलन दामनपालुङ बासीका लागि नौलो कुरा होइन । यो त परम्परादेखिकै प्रचलन हो । आमा आफ्ना छोरा/छोरीलाई घाममा राखेर तेल लगाइदिने क्रममा तालुमा तेल हाली हल्का हातले थपथपाउँदै यसो भन्छिन् :

मेरो सानो बाबुलाई
तेते लाई लाई
तेते बीज बीज
बाबु बढ् बढ्
नानी बढ् बढ् ।

सम्भ्रान्तदेखि गरिब गुरुवाहरू सबैको सिकाइ गर्ने पहिलो पाठशाला भनेकै घर हो । आमा पहिलो गुरु हो । बालक अलि ठूलो भएर आमाको काखमा बसेर ताली बजाउन सक्ने भएपछि आमा बालकलाई विभिन्न नाता, खाना आदिको परिचय उसले बुझ्ने र बोल्ने तोते बोलीमा दिँदै गीतको माध्यमबाट उसलाई विभिन्न शब्दहरूको परिचय यसरी दिन्छिन् :

ताराबाजी लै लै
मामा आए घोडा
माइजू आइन् डोली
पापा ल्याइन् सोली
बुबुमाम सुपुक्क
काफल गोडी कुटुक्क
निदाइजाऊ लुटुक्क ।

बालक हिँड्न थाले पछि बिस्तारै हातमा समाई हिँडाउँदै र नचाउँदै यस्तो गीत गाउँछिन् :

ताते बाबु कान्छु
हिँडन सक्थो बाबु
नाच न बाबु नाच न
बारुली कम्मर भाँच न
पैसा दिउँला पाँच न

बालकको शारीरिक र मानसिक अवस्थाको वृद्धिसँगै घरपरिवारको सङ्कुचित वातावरणबाट बाह्य संसारमा घुलमिल हुँदा साथीभाइसँग खेल्दा, नाच्दा र उफ्रँदा यस्तो गीत गाउँछिन् :

चीँ मुसी चीँ
ओखल बजिया
कान समात
उड्की मुड्की लावा चुड
चुङ्गे दारा पुतली
बेल पाक्यो रानाजू
तल्लो घरको गोठाले

माथ्लो घरको चोथाले
 नून, ढुक, चूक ।
 तरकारी तार
 खुकुरीको धार
 ईचमा बीचमा
 चेप्टे कान समात

गोलो गोलो
 गोलो घेरा बनाऊँ
 आऊ सबै जना
 हात समाऊँ

खासगरी ग्रामीण क्षेत्रका बालबालिकाहरू आफ्नो उमेरको वृद्धिसँगै घरका स-साना कामहरू गर्न सिक्छन् । यस क्रममा गोठालो जाँदा चरनस्थलसम्म गाईवस्तु पुऱ्याइसकेपछि उनीहरू फूसतको समयमा आफूसँग भएको लौरो औँलाको टुप्पा-टुप्पामा नचाउँदै यसरी गाउँछ :

गोठे लौरी गोठ जा
 नून लिन भोट जा
 कलो लग्यो पैरोले
 लौरो ले'र थुन्न जा ।

चाडवाडको रमभूममा रङ्गिन नयाँ-नयाँ पहिरन लगाएर र मीठो-मीठो खानेकुरा खाएर बालकहरू यसरी दशैं गीत गाउँछन् :

दशैं आयो
 दशैं आयो
 खाउँला पिउँला
 धत् पापी
 म छुट्टै बसूँला ।^{६३}

मकवानपुर जिल्लामा गाइने बालगीतहरू समयको परिवर्तन र आधुनिकताको प्रवेशसँगै लोपोन्मुख अवस्थामा छन् । आजको सहरी सभ्यता र सहरीकरणले नारीलाई पनि पुरुषसरह शिक्षा र रोजगारीको अवसर प्रदान गरेको छ, जसले गर्दा बच्चालाई आमा, बाबा र दिदीले यस्ता गीत गाएर उनीहरूलाई खेलाउने फुर्सद नै पाउँदैनन् न त बालकहरूले साथी थुपारेर खेल्ने फुर्सद नै पाउँछन् । बढी जस्तो संचारको दुनियाँमा रमाउने परिवेश भएकैले होला आज देशको विभिन्न क्षेत्रबाट लोप भइसकेको अवस्था छ, तर दामनपालुङमा भने सहरी परिवेशमाजस्तो बालबच्चा हुर्काउने परिपाटी कम छ । त्यसैले होला आजसम्म पनि यस भेकमा सन्तान हुर्काउने आमा, बाबा,

^{६३} दामन-६, किटेनी बस्ने वर्ष ६० का श्री अकलबहादुर के.सी. ज्यूले बालबालिका (नातानातिनी) खेलाइएको अवस्थामा नै शोधकर्ताले लिएको प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता ।

दाइ, दिदी हजुरबा र हजुरआमाबाट बालकले तोते बोली पाएर त्यहाँका वन, पाखापखेराहरूमा स्वच्छन्द फूलने लालीगुराँसभैँ धपक्क फूलेका छन् ।

४.४.३ सिलोक

सिलोक संस्कृतको श्लोक शब्दको नेपालीकरण हो । संस्कृतमा शास्त्रीय छन्दमा आबद्ध भएका पद्यलाई श्लोक भनिन्छ । हामीकहाँ सिलोक दुई प्रकारका छन् । एक बिहेमा वर पक्ष र वधू पक्षकाबीच आपसमा प्रश्नोत्तर शैलीमा गाइने पद्यात्मक श्लोक नै सिलोक हो भने अर्को हाम्रो ग्रामीण लोकजीवनमा हरेक असल र खराब पक्षलाई लिएर सिलोक भन्ने गरिन्छ जसले मानवलाई सधैं जीवनको सत्मार्गमा हिँड्न निर्देशन गरिराखेको हुन्छ ।

गाउँ क्षेत्रमा प्रायः ब्राह्मण, क्षेत्रीको बिहेमा यस्ता सिलोक भन्ने गरिन्छ । दुलहीका घरमा दुलाहाको आगमन भएपछि जन्ती पर्सिने काम सकिएपछि जन्ती पक्ष र माइती पक्षबीच प्रश्नोत्तरी शैलीमा पूर्ण प्रतिस्पर्धाका साथ अत्यन्त रमाइलो वातावरणमा यस्ता सिलोक भन्ने प्रचलन छ । माइती पक्षकाहरूले विभिन्न अत्तो थाप्ने र जन्ती पक्षले अत्तो फुकाउँदै दोहोरी गीत गाउँने शैलीमा गाइने यस्ता सिलोकले ग्रामीण समाजलाई अत्यन्त मनोरञ्जन प्रदान गरेको हुन्छ । दुलही पक्षले थापेको अत्तो फुकाउन नसक्दा जन्ती पक्षले सजायको भागी हुनुपर्ने चलन पनि थियो, तर अहिले यस्ता सिलोकहरू लोप हुने अवस्थामा रहेको बेलामा यस्ता सजाय दिने परम्परा पनि लोप भइसकेको देखिन्छ । बिहेमा सिलोक भन्ने परम्परा कहिलेदेखि चलेको हो, त्यो किटान गर्न नसकिए तापनि यो परम्परा अत्यन्त पुरानो हो भनी अड्कल गर्न भने सकिन्छ ।

प्रायजसो सिलोक पौराणिक कथाहरूमा आधारित हुने भएकोले यो सृष्टिको आरम्भबाटै मानव व्यवहारमा स्थान पाएको हो भन्न सकिन्छ । बिहेमा गाइने यस्ता सिलोकमा केवल पुरुषहरूको मात्र सहभातिता रहेको पाइन्छ । आफैँले कथेका सिलोकका साथै महाभारत, रामायण,

कृष्णचरित्रजस्ता पौराणिक ग्रन्थका सिलोकहरू पनि दामनपालुङ क्षेत्रको बिहेमा दोहोरीकै रूपमा अति रोचक ढङ्गमा सिलोक गाउने प्रचलन छ ।

बिहेमा गाइने सिलोकको नमुना

दुलहीपट्टि :	काँबाट आयौ तिम्रो सब जन्ती ? कहाँसम्मको दाउ ? धरती तिम्रो भाञ्जी बुहारी काँ टेकी आयौ पाउ ?
जन्ती :	हेटौँडाबाट आयौ हामी सब जन्ती यहींसम्मको दाउ धरती हाम्रो भाञ्जी बुहारी पत्थर टेकी आयौ पाउ
दुलहीपट्टि :	तुलसीको लिङ्गो कति ठाउँ बाङ्गो कति ठाउँ लायो चरीले गुँड इन इन चरीको क्या हो नाउँ ? लाउँछौ कि अर्थ छाड्छौ कि ठाउँ ?
जन्ती :	तुलसीको लिङ्गो नौ ठाउँ बाङ्गो नवै ठाउँ लायो चरीले गुँड इन इन चरीको हिरामोती नाउँ लगायौ अर्थ छोड्दैनौ ठाउँ
दुलहीपट्टि :	कति आयौ बूढापाका ? कति ल्यायौ पोते ? कति आयौ फटाफटी बोल्ने ? कति ल्यायौ लोते ?
जन्ती :	धेरै आयौ बूढापाका चाइँदो ल्यायौ पोते धेरै आयौ फटाफटी बोल्ने थोरै ल्यायौ लोते ।

यसरी प्रश्नोत्तरी शैलीमा रातभरि सिलोक भन्ने गरिन्छ । एकातिर बिहेको कार्य रातभरि सुचारु रूपमा सञ्चालन भइरहेको हुन्छ भने अर्कोतिर सिलोकले मानिसको निन्द्रालाई भगाइदिन्छ । बिहेमा आउने जन्ती र पाहुनाहरूलाई ओड्ने ओछ्याउने दिनुपर्ने समस्याको पनि केही हदसम्म हल गराइदिन्छ । बिहेमा हास्यव्यङ्ग्यात्मक सिलोक पनि गाइन्छ । यसको केही नमुना तल पस्किएको छ :

रानीबारीबाट जन्ती आए
थर थर काम्दै भतेर खाए
दुलहीभन्दा दुलाहा सानू
दुलाहाको बाबुको टुपी लामो

धर्ती फाट्यो चरचर
हामी आयौ खरखर
दुलही टिपी दुलाहाले लग्यो
माइतीपट्टि रोइरहू धरधर

वर्तमान समयमा मानव-मानव बीचमा देखिने फरक

चरित्रलाई सम्बोधन गर्ने सिलोको अंश यस प्रकार रहेको छ :

हे रामराम यो मुडमा टिप घुम्दै रहेछु किरो
ब्रह्माण्डजी अतिपति वितिकन यो भन्छ, हुन्छ पीरो

अर्जी गर्दा हे प्रभू हजुरमा मर्जी हुने हो कसो
मनमा दिक्क भएर यस्तो गर्दैछु विन्ती यसो

कोही सुकुमारी बालविधुवा रोइरहेका किन
इमान वीरचर्यनी नकचरी कोही भएका छन्
कोही स्वास्नी नभई विरक्त बनी आंगनमा आगो रह्यो
कोही स्वास्नी बटुली धेरै विचरो संसार डाँगो भयो

कोही छोरा छैनन् भनी चाँडै काटे कसैले टुपी
छोरो धेर भो भनी कोही चाहिँ भन्दैछौ नि बीचको टुपी

कोही चाहिँ टुहुरो भयो रे बबुरो सम्भन्छ मातापिता
कोही भट्ट मरून बूढाबूढी भनी गाउँदै छ पोल्ने चित्ता

कोही धन उठाउँ कसो गरी भनी हेर्दैछ दाउ यता
कोही चाहिँ ठगी गरेर घरबार रुवाएका छन् उता

भाइमा भगडा कुटुम्बाहरूमा जालि र भेली पना
लौ सम्पूर्ण समाप्ति भो हजुर आज पापले विना ।^{३६}

हुन त सिलोक जुनसुकै उमेरका व्यक्तिले भन्न सक्छन् तर विशेष

गरेर वृद्ध उमेरका व्यक्तिहरूले बढी मात्रमा सिलोक भन्छन् । हाम्रो
लोकजीवनमा लोककविहरूमा भएको आँशुकवित्त्वका कारण हरेक
कुरालाई सिलोकमा रूपान्तरण गर्ने बानी नै परिसकेको छ । ग्रामीण
लोकजीवनमा बाह्रै महिना कामको चटारो हुन्छ । जसले गर्दा बिहे,
व्रतबन्धमा के-के चाहिन्छ, त्यो बिसने डर हुन्छ । ती सामग्रीलाई सिलोकमा
ढाल्दा त्यसको लयात्मकताको कारणले गर्दा स्मरण गर्न सहज हुन्छ । बिहे,
व्रतबन्धमा केके सामग्री चाहिन्छ र कुन भगवान्लाई के दान गर्नुपर्दछ भन्ने
कुरा तलका सिलोमा उल्लेख गरिएको छ :

^{५२} -s_ kfn^a-%, pkNnf] cĒf/] a:g] jif{ &! sf >L ab|Lk|;fb 9sfn;Fu zf]wstf{n]
lbpF;f] ! ah] lnPsf] k|ToIf cGtjftf{ .

(ख) पालुङ-५, उपल्लो अङ्गारे बस्ने वर्ष ६८ का श्री कृष्णप्रसाद ढकालसँग शोधकर्ताले
दिउँसो १२ बजे गरेको प्रत्यक्ष भेटवार्ता ।

व्रतबन्ध र ग्रहको सामग्रीको सिलोक

सामग्री व्रतबन्धको र ग्रहको पहिले समिधा दुबो
आँप, पीपल, समी, कुश, पलाँस र खैरे डुम्रे अपमार्ग भो
दुम्सीका तीनोटा सफेती परेका काँडा र सस्युँ अनि
चाँदीका सुनका छुरी र बुकुवा नौनी र बेसार पनि

डेढ हातको टपरी ठूलो पुतलीघर त्यसमाथि राख्नु यति
कृशको विस्तरा धूप बत्ती तील जौ सस्युँ र फूल मालता
ऐना छ चखला चलाई ममिलो बालीमा घस्सा दिनु
सतरञ्जे डसना तमाम वरिपरि लम्पट र गलैँचा लिनु ।

लगन लेख्दा चाहिने सामग्रीको सिलोक

भन्छु लगन लेख्दा राख्ने जो छनौटो
कलम, कपूर, केरा, कैँची, कागज धूलौटो
अत्तर, अमीर, अभ्रख, अक्षता, अनरसादि
दही, दल, दरी, दुबो, दक्षिणा, बत्ती आदि
फलफूल, फिनी, चन्दन, चारकुने चुल्ली चामल
उपर जनै माला राखी मोरु पुँगीफल
तिल, जौ, मसी, माछा, पालुङ्गा साग चक्कु
सिँदूर, धूप, खरी ताम्रखण्डादि लक्कु
डवल गरी राख्नु पञ्चमेल पञ्चमेवा
वर घर बसी लेख्ने यो सबैको छ खेवा
दुईथरी भै राख्नु दुलहीकाँ गएर
नवीन अमिरी चाल हो बुभन्नु यो भनेर

दान गर्दा चाहिने सामग्रीको सिलोक

गर्दा दान अमूक दैवत भनी पर्देन भन्नु यता
योविसतार पनि म गर्दछु सबै दानादिका देवता
कन्यादान कमारी हाततिर कमारो मासु माछा मतमा
पक्वान्नादि र दाल अन्न जति छन् प्रजापति दैवतम्
कस्तूरी र कपूर अत्तर र पान सुगन्धीहरू पनि
जो-जो छन् बुभिलिनु पण्डितजी हो गन्धर्व दैवत भनी
अग्नि दैवत भन्नु सुन खसीको बाखी र बोका तय
राहु दैवत हो तेलको बुभिलिनु घ्यूको त मृत्युञ्जय
केतु दैवत हो कपासहरूको पीठो सचि दैवतम्
सामग्री रणका जति छन् उति ती सकल दैवत गर
हीरा भूमि, खराउ, कांक्षा, मणि हो म्यानारथादि घर
गौको दूध, गउँत, गोबर, दही, घ्यू, पञ्चगव्यै दिनु
पञ्चामृत भनी चिनी, मह, दही, घ्यू, दूध मिसी लिनु ।

प्रस्तुत माथिका सिलोकहरू ब्राह्मणहरूले भन्ने हुँदा यसमा संस्कृत

शब्दहरूको बाहुल्यता रहेको छ ।

हाम्रा ग्रामीण समाजमा सधैं नारीहरूप्रति चासो राख्छन् ।

नारीहरूको चालचलन, व्यवहारलाई तलको सिलोकले उतारेको छ :

केई रात छँदै उठेर घरको काम गर्नपर्ने महौं
उठ्दैनु भलमल्ल घाम नभई स्त्री धर्म हो त्यो कहाँ
सिउँदो पारी कपाल बाटी चुलठी उसमा छरी सिन्दूर
लाई गाँजल नेत्रमा हरबखत सौभाग्यको मङ्गल
छोराछोरीलाई रुवाउने कुट्ने गाली दिने कर्कसा

साँझको बत्ती बबाल्ने सधैं फोहर गरी सवैदा ।

वर्षाद्को समयमा आफ्ना पत्नी लिन ससुराली गएको

ज्वाइँको सम्पूर्ण परिवार मिलेर आफूलाई सेवा गर्ने आग्रह यस सिलोकमा
हास्यात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ :

साउन मासमा पानी दरदर जाने जेठानको घर
साली नानीहरू ओछ्यान तह गर साला तमाखु भर
जेठी सासूहरू भान्सा तयार गर सासू सिङ्गार गर
जेठान र ससुरा मतोजत गर चेली पठाइदेऊ घर ।

छोरीलाई घर पठाउने कुरालाई पनि सिलोकले यसरी प्रस्तुत गरेको

छ :

सम्धीले समाचार पठाउनुभयो छोरी पठाऊ भनी
यस पापी बूढाले नमानी यी कुरा छोरी अभागी बनी
छोरी गई कठवारबाट सुनी सब् जोजो कुरा भो वहाँ
लगिन् बूढी भन्न प्रसन्न मनले विस्तारपूर्वक तहाँ

स्वस्ति श्री पनि हजूर सम्धी हजूरमा तहाँ
लक्ष्मी पार्वतीले कृपा गरिलिए आवस् बुहारी यहाँ
छोरीको घरवार बन्दछ भने सन्तोक ये छ लिनु
साइत कुन छ असल उसै दिनमा छोरी पठाइदिनु ।

नेपालको विभिन्न क्षेत्रको विकास वर्णन गर्ने काम यस सिलोकले

गरेको छ :

क्या राम्रो हाम्रो नेपालको राजधानी यो बाग्मती अञ्चल
राम सीता जस्ता राजा र रानी श्री सूर्यभैँ टल्ल
चारैतिर भरना र छहराहरू छ क्या राम्रो हाम्रो नेपाल
नेपाली नागरिक यी दाजुभाइको कहिल्यै नदुखोस् कपाल

देवीघाटमाहाँ प्रोजेक्ट सुरु भो पानीको पाउर खिची
कुलेखानीमाहाँ पाउर हाउस बन्यो कोरियन थियो जी.बी.
हेटुंडा नारनघाट बाटो खुलिसक्यो विकास चारैतिर
नारनघाटमा पक्कीपुल बनिसक्यो के मान्नु हाम्ले पीर ।

छिमेकी राष्ट्रसँगको सम्बन्ध नविग्रियोस भन्ने भाव यस सिलोकमा

पाइन्छ :

धर्मात्म महाराजका धर्मात्म नीति धरम
आफ्नै गाउँ डुलेर हाकार गर्दा कस्तो नलाग्ने सरम
राणा शाहीहरूको भोजन किन गन्यौ पाटीका बोलीले
गुनीको गुनगान सधैं चलिरहोस् बैगुनीलाई गोलीले
हवाइजहाजहरू हिँड्न नहुने चीनको बाटोमा
नेपालको चलन गर्दा खलबल पर्ला चीनमा ।

माइती आइकी छोरीलाई घर जान सम्झाउँदै गर्दा आमा र छोरी

बीचमा भएको सवालजवाफ भल्किने सिलोक :

आमा : जानु आफ्नो घरमा पाउनु छोराल्छोरी खुशी गराउ पति
माइतीको घरमा नबस हुकेर वचन नराम्रो अति

छोरी : कहाँ जानु अहिले के खानु मैले कस्को जलारी बनाँ
भित्री मन रोएको हे कृष्ण भगवान् कस्को अगाडि भनाँ

आमा : सबेरै उठ्नु मुसुमुसु हाँस्नु खुशी हुन्छन् कृष्ण जी
नचाउँछन् गोपीनी श्री कृष्ण भगवान दुई हातमा बाँसुरी ली

शिक्षासँग सम्बन्धित सिलोक

नेपाल हो नेपाली पढ्छन् आफ्नो भेषमा
पुरानो जमान होइन हहिले स्कूल खोल्छन् देशमा

थोरै सुत्नु सबेरै उठ्नु चियापान राम्रै लिनु
असल लुगा लगाउने मीठो खान खाने देशकै लागि पढीदिनु

भाइबहिनी तिमीले पढीदियौ भनी आफैँ हुनेछौ धनी
असी प्रतिशत देश र तिमीलाई बीस नाफा हामीलाई पनि

जान्नेलाई त्यतिकै सुन्नेलाई यतिकै जान्नेलाई बृहत बाटो
शिक्षाको बाटो मुलुक भरि खोली अलमलिनुको साटो

दलित पनि हाम्रै हुन् निमुखा अल्मलिएका पनि
शिक्षा छरिदिनु मनमन्दिरमा देशकै बनाई दिउँ धनी ।^{७४}

४.४.४ भजन

आफूले आस्था राख्ने आराध्य देवीदेवताको गुणगान गर्दै वा
आराधना-उपासना गर्दै गाइने गीत भजन हो । समयले कोल्टे फेरेभैँ अहिले
आएर भागवान्को गुणगानमा मात्र सिमित नरही वातावरण, जडीबुटी,
मौसम, राजनीति, शिक्षा, स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित समयसापेक्षा भजन गाइने
गरेको पाइन्छ । भजनलाई कीर्तन नामबाट पनि चिनिन्छ, अथवा
भजनकीर्तन भनेर दुवै नामबाट पनि चिनिन्छ । धर्मप्रति आस्था राख्नेहरूले
विशेष गरी भजन गाउँछन् । हारमोनियम, तबला, खैँजडी, मुजुराजस्ता
वाद्ययन्त्रको सुमधुर झङ्कारका साथमा भगवान्को लीला गायन हुने यस्ता
भजन आदिमकालदेखि नै नेपाली जनमानसमा अत्यन्त लोकप्रिय बन्दै

^{७३} -s_ kfn^a-%, pkNnf] cĒf/] a:g] jif{ &! sf >L ab|Lk|;fb 9sfm;Fu zf]wstf{n]
lbpF;f] # ah] lnPsf] k|ToIf cGtjftf{ .

(ख) पालुङ-४, उपल्लो अङ्गारे बस्ने वर्ष ६८ का श्री कृष्णबहादुर ढकालसँग शोधकर्ताले
दिउँसो १२ बजे गरेको प्रत्यक्ष भेटवार्ता ।

(ग) पालुङ-६, किटेनी बस्ने वर्ष ६० का श्री अकलबहादुर के.सी. सँग शोधकर्ताले
बेलुकी ५ बजे गरेको प्रत्यक्ष भेटवार्ता ।

आएका छन् भने वातावरण, शिक्षा, स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित भजन पछिल्लो समयमा चेतना जगाउने र भरपूर मनोरञ्जन दिने उद्देश्यले गाइएको पाइन्छ ।

भजन एकलै गाउन सकिन्छ र यदाकदा एकलै गाइन्छ पनि तर प्रायशः यो समूहमा सामूहिक गायनका रूपमै बढी गाइन्छ । सांसारिक सुखसुविधाबाट वाक्क भएर भगवान्को खोजीमा शान्ति प्राप्त गर्ने जोगी सन्यासीदेखि लिएर घर-परिवारको बोझ आफ्नो काँधमा बोकी आफ्नो परिवारको उन्नति, प्रगतिको चाहना राख्दै मृत्युपछि मोक्ष प्राप्ति र स्वर्गको सुखसयलको कामना गर्दै पनि यस्ता भजनकीर्तन गरिन्छ । चाहे भगवान्को मूर्तिलाई साकार स्वरूप सम्भरेर होस् वा भगवान्को निराकार स्वरूप मानेर होस् मानवजाति आदिमकालदेखि ईश्वरीय तत्वमा र उसको अस्तित्वमा विश्वास गर्दै आएको पाइन्छ । भजनकीर्तन गर्दै हरि नामको जप गर्दा मानवले सुखद् अनुभूति गर्छ । कतिपय स्थानमा त सयौं वर्षदेखि अविच्छिन्न रूपमा भगवान्प्रति समर्पित हुँदै भजनकीर्तन गरिरहेका पनि भेटिन्छ । भजन कुनै उमेर विशेषको बन्धनमा बाँधिएको हुँदैन र पनि नेपाली समाजमा विशेष गरेर वृद्ध अवस्थामा नारी-पुरुष दुवै भगवान् भक्तिमा लीन हुन पुग्छन् ।

हाम्रो देश नेपाल लोकसांस्कृतिक रीतिरिवाज, चाडपर्व आदिको धनी राष्ट्रका रूपमा चिनिन्छ । एकादशी, पूर्णिमा, शिवरात्री, स्वस्थानी व्रत, सत्यनारायण व्रत, सप्ताह, लाख बत्ती बाल्ने पर्व उत्सव आदिमा यस्ता भजन गाइन्छन् । मकवानपुरको उत्तरी क्षेत्र दामनपालुङमा विभिन्न मठमन्दिर छन् । विभिन्न जातजातिहरूको बसोवास थलोका रूपमा चिनिन्छन् । जहाँ अविच्छिन्न भजनकीर्तन नगरेका ठाउँहरूमा पनि एकादशी, पूर्णिमा आदिमा मात्रै भए पनि भजन गरिन्छ । आजकल त कुनै तिथि र मिति नै कुनै पढेन । कुनै कार्यक्रम, भेटघाटको सुअवसरमा पनि रमाइलोका खातिर यस क्षेत्रमा भजन गाइन्छ । श्रीकृष्ण भगवानको लिलासँग सम्बन्धित भजनको नमुना यस प्रकार रहेका छ :

नारायण नारायण नारायण
श्रीमन् नारायण नारायण नारायण
नारायण नारायण नारायण

* * * *

सत्य नारायण नारायण नारायण
नारायण नारायण नारायण
बद्री नारायण नारायण नारायण ।

* * * *

श्री कृष्ण गोविन्द हरे मुरारी
हे नाथ नारायण वासुदेव ।

* * * *

हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे
हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे ।

* * * *

प्रेमसे हरिको नाम बोलो
राधे राधे श्याम बोलो
सीते सीते राम बोलो ।

* * * *

प्रभु हजुरको नामकीर्तन कृष्ण कृष्ण
परौ भक्तिसाथ पाउ दिन दिन कृष्ण कृष्ण
नभूलुँ कहिल्यै प्रभूको स्मरण कृष्ण कृष्ण
भनी अनन्त लौ पर्दछु शरण कृष्ण कृष्ण
प्रिय वीरञ्जीको प्रार्थना सुनी कृष्ण कृष्ण
जगहीतार्थमा जन्मियौ तिमि कृष्ण कृष्ण

* * * *

रघुपति राघव राजा राम पतित पावन सीता राम
ज्य रघुनन्दन जय घनश्याम, मुरली मनोहर राधेश्याम ।

यी माथि प्रस्तुत गरिएका भजन गीतहरू प्रायशः मकवानपुर

जिल्लाको दामनपालुङमा मनाइने चाडवाड, पूजाआजामा गाइन्छन् । बिहान
बेलुकी घर-घरमा, मन्दिर-मन्दिरमा गरिने भगवान्को नियमित पूजामा पनि
यस्ता भजन गाइन्छन् ।

४.४.५ गोपीगीत

गोपी गीत पनि एक प्रकारको भजन नै हो भने हुन्छ । हाम्रो
लोकजीवनमा भगवान् श्रीकृष्णप्रति अगाध आस्था, श्रद्धा एवम् विश्वास छ ।
उनका अनेकौँ लीला चरित्रलाई लिएर हाम्रो लोकजीवनमा अनेकौँ गीतको
रचना गरिएको छ । प्रस्तुत गोपी गीत गोपिनीहरूले आफ्ना आराध्यदेव
भगवान् श्रीकृष्णलाई मामाको आमन्त्रणलाई स्वीकार गरेर मथुरा नजान
आग्रह गर्दै गाइएका अत्यन्त सरल तर संवेद्य गीत हुन् । जुन गीतको नमुना
यस प्रकार रहेको छ :

किस्न काले नक्कले नक्कल नपारे
सोह सय गोपीनीको आँसु नभारे

नजाऊ किस्न नजाऊ किस्न जान हुँदैन
वरिपरि पर्खाल छ जान दिँदैन

नजाऊ किस्नजी नजाऊ किस्नजी
सत्र ठाउँमा ढोका पर्छ नजाऊ किस्नजी

गोकुलको चिसो हावा खानुपर्दछ
मथुराको तातो हावा अउल लाग्दछ

नजाऊ किस्नजी नजाऊ किस्नजी
सत्र ठाउँमा ढोका पर्छ नजाऊ किस्नजी

जान हुँदैन किस्न जान हुँदैन
मथुराको तातो हावा खान हुँदैन

मामा कंशको ढोकामा मत्ता हात्ती छ
हात्तीसँग लड्नुपर्छ तिमी बालक छौ

जान हुँदैन किस्न जान हुँदैन
मथुराको तातो हावा खान हुँदैन
मामा कंशको ढोकामा पहलमान छन्
पहलमानी खेल्नुपर्छ तिमी बालक छौ

नजाऊ वृन्दावन किस्न नजाऊ वृन्दावन
नजाऊ भन्दाभन्दै नरुवाऊ हाम्रो मन

बजाऊ मुरली किस्न बजाऊ मुरली
कदमको बोटमा खेल्दै सुरेली ।८४

४.४.६ खैँजडी भजन

खैँजडी भजनको सृजना पूर्व १ नम्बरबाट भएको र यसको श्रेय पतञ्जली गजुरेललाई दिनुपर्ने विचार पनि व्यक्त भएको छ।^{५४} यस्तो भजन गाउँदा वाद्ययन्त्रका रूपमा खैँजडीको प्रयोग गरिने हुँदा यसलाई खैँजडी भजनको नामले चिनिन्छ। यो सामूहिक गायन हो। एउटा प्रमुख व्यक्तिले भट्टयाउँदै जाने र बीच-बीचमा यस्ता भजन गाउने गरिन्छ। भट्टयाउँदा स्वस्थानी, रामायण, महाभारतजस्ता पौराणिक उत्कृष्ट कथा भट्टयाइन्छ। कथावाचनका बीच-बीचमा सामूहिक रूपमा खैँजडीको तालमा नाच्दै गाउँदाको दृश्य साँच्चै मनमोहक र श्रुतिमधुर हुन्छ।

यस्तो खैँजडी भजनलाई धेरै स्थानमा शिवरात्री वा सतबीज छर्ने रात पशुपतिमा गाउने भजन भनेर यस प्रकारको भजनको उल्लेख गरिएको छ, तर मकवानपुर जिल्लाको उत्तरी क्षेत्र दामनपालुडमा नारायण

^{५४} दामन-५, शिखरकोट बस्ने वर्ष ७६ का श्री गणेश रायमाभीसँग शोधकर्ताले दिउँसो २ बजे लिएको प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता।

पूजा, व्रतबन्ध, कृष्णजन्मअष्टमी, एकादशी जात्रा र विशेष चाडवाडमा
 पूजाआजा सकिएपछि यस्ता भजन गाइने गरिन्छ। अत्यन्त आकर्षित ढङ्गबाट
 गाइने र साथमा नाच्ने हुँदा यस्ता भजनले एकातिर जनसमुदायलाई अत्यन्त
 आकर्षित र मनोरञ्जन प्रदान गर्ने काम गरेका छन् भने अर्कातिर यिनले
 भगवान्प्रति समर्पण र भक्तिको भावना विकसित गरी
 भाइचारको सम्बन्ध स्थापित गराउँदछ। खैजडी भजनको केही अंश तल
 पस्किएको छ :

खैजडी भजन

राम, राम, राम, राम, पैलो आरती
 ह ह पैलो आरती
 नारान् टोलको सत्य नारानलाई पैलो आरती
 राम, राम, राम, राम दोस्रो आरती
 ह ह दोस्रो आरती
 पालुङको पाण्डुकेश्वरलाई दोस्रो आरती

राम, राम, राम, राम तेस्रो आरती
 ह ह तेस्रो आरती
 ब्रह्मा विष्णु महादेवलाई तेस्रो आरती
 राम, राम, राम, राम चौथो आरती
 ह ह चौथो आरती
 चतुर्मुखी ब्रह्माजीलाई चौथो आरती

राम, राम, राम, राम पाँचौँ आरती
 ह ह पाँचौँ आरती
 पाञ्चायन देउ देउतालाई पाँचौँ आरती

राम, राम, राम, राम छैटौँ आरती
 ह ह छैटौँ आरती
 बटमुखी कुमारलाई छैटौँ आरती

राम, राम, राम, राम सातौँ आरती
 ह ह सातौँ आरती
 सप्तऋषि ऋषेश्वरलाई सातौँ आरती
 राम, राम, राम, राम आठौँ आरती
 ह ह आठौँ आरती
 चिरञ्जीवी अष्टदललाई आठौँ आरती

राम, राम, राम, राम नवौँ आरती
 ह ह नवौँ आरती
 नवदूर्गा भवानीलाई नवौँ आरती

राम, राम, राम, राम दशौँ आरती
 ह ह दशौँ आरती
 दशावतार भगवान्लाई दशौँ आरती

हे राम हे राम, परशुराम
 यसै बेला औसरमा, श्रीकृष्णको मन्दिरमा
 कीर्तन भजन गर्नलाई आ'छौँ हामी सबै भाइ
 नारायण हरि हरि
 एक सोर गरेर

ह ह एक स्वर गरेर
कीर्तन भजन प्रेमले भन एक स्वर गरेर
नारायण हरि हरि

हे राम, राम, राम, राम, राम, राम, राम, राम
सोर खुला गराइदेऊ हे सोर खुला गराइदेऊ
ह ह सोर खुला गराइदेऊ
गाउने खेल्ने भक्तजनको सोर खुला गराइदेऊ
नारायण हरि हरि

हे राम, राम, राम, राम, राम, राम, राम, राम
शरण तिम्रै छ हो शरण तिम्रै छ
ह ह शरण तिम्रै छ
भक्त आयौं हरि गुण गायौं शरण तिम्रै छ
हो हरे राम
भक्त आयौं हरि गुण गायौं शरण तिम्रै छ
नारायण हरि हरि

हे राम, राम, राम, राम, राम, राम, राम, राम
आयो दौडेर हे आयो दौडेर
ह ह आयो दौडेर
रामको वान वीर हनुमान् आयो दौडेर
हो हरे राम
रामको वान वीर हनुमान् आयो दौडेर
नारायण हरि हरि ।

भट्टयाउने : राम, राम, राम, राम, राम, राम, राम, राम
ए बाबु ?
समूह : हजुर
भट्टयाउने : चतुर्वाहु नारायणलाई त्यस बेलाका अप्सरा भन्ने ती गोपीनीहरू
जम्मा भएर कसैले मख्खन दिएको कसैले सातु दिएको ए बाबु !
समूह : हजुर
भट्टयाउने : नारायण
समूह : हरिहरि
आए भेट्नलाई, आए भेट्नलाई
चतुर्वाहु नारायणलाई आए भेट्नलाई
आए भेट्नलाई, आए भेट्नलाई
भट्टयाउने : नारायण
समूह : हरि हरि
भट्टयाउने : सारा गोपीनी आएर घेरा लगाएर यो अक्कल जी भन्ने काँबाट आयो
खायौं, खेल्यौं, एकै ठाउँमा हिन्यौं, आज हाम्रो चतुर्वाहु नारायणलाई ए
कृष्ण !
समूह : हजुर
भट्टयाउने : नारायण
समूह : हरिहरि
लान पाइँदैन, लान पाइँदैन हेर लौ लान पाइँदैन चतुर्वाहु
नारायणलाई लान पाइँदैन ।
भट्टयाउने : नारायण
समूह : हरिहरि
भट्टयाउने : लान पाइँदैन कृष्णजीलाई सारा गोपीनीहरूले भन्दाखेरी हे
महाराजा कृष्णजीले एउटा दूतलाई भने ए बाबु गएर बुझाइदेऊ
आज म जान्छु भोलि फर्कन्छु पर्सी बसाउँला ए बाबु ?
समूह : हजुर
भट्टयाउने : नारायण
समूह : हरिहरि

भट्टयाउने :	पीरै नगर, पीरै नगर यो जीऊ मेरो भएसम्म पीरै नगर । चतुर्वाहु नारायणले यसै गरी भन्दा खेरी ती सारा गोपीनी भन्न लागेकी हेर हामलाई अक्तासुर आयो, बक्तासुर आयो तिनलाई पनि हजुरले मारिदिनु भयो, फेरि हामलाई छोडेर डडेला आयो डडेलामा पनि जोगाउनु भो ए बाबु ?
समूह :	हजुर
भट्टयाउने :	नारायण
समूह :	हरिहरि
	नजाऊ छोडेर, कृष्णजी नजाऊ छोडेर, नजाऊ छोडेर विन्ती मेरो सुन्छौ भने नजाऊ छोडेर
भट्टयाउने :	नारायण
समूह :	हरिहरि
भट्टयाउने :	यसो भनेर सारा गोपीनी भन्न थाले नजाऊ कृष्ण नजाऊ जानु हुँदैन (वरिपरि पर्खाल छ जान दिँदैन)२
भट्टयाउने :	नारायण
समूह :	हरिहरि
	यस्तो वचन हेर लौ यस्तो वचन (हेर्दा हेर्दै देख्दा देख्दै यस्तो वचन)२
भट्टयाउने :	नारायण
समूह :	हरिहरि
भट्टयाउने :	सारा ती गोपीनीहरूले वचन बोल्दा खेरीमा आखिरमा कृष्ण बलरामले यसो हेरेर आँखा सन्काउँछन् ए बाबु ?
समूह :	हजुर
भट्टयाउने :	नारायण
समूह :	हरिहरि
	आँखा सन्काउँछन् हेर लौ आँखा सन्काउँछन् (चतुर्वाहु नारायणले आँखा सन्काउँछन्)२
भट्टयाउने :	नारायण
समूह :	हरिहरि
भट्टयाउने :	आँखा सन्काउनु भो किन सन्काउनु भो भने हे काका, हे काका दही दूध सबै हालिदिनुस यो रथमा हालेर लिएर जानुपथ्यो यहाँ बस्यो भने हामी साबैको खिलाप हुन्छ, यो मामाको ताई नहेरी सन्तोक लाग्दैन भनेर जब चतुर्वाहु नारायण रथमा चढेर जानुभयो सारा गोपीनीहरूले ए बाबु?
समूह :	हजुर
भट्टयाउने :	नारायण
समूह :	हरिहरि
	घेरा हालेको, घेरा हालेको चतुर्वाहु नारायणलाई घेरा हालेको
भट्टयाउने :	नारायण
समूह :	हरिहरि । ^{३४}

वातावरणसँग सम्बन्धित भजन

आफै सफा गरिदिउँ
भुईँको धुलो पानी जाने कुलो
आफै सफा गरिदिउँ

वातावरण सुधार
दिदी र भाइ पाहुना बनी आई
वातावरण सुधार

रुख रोप्यौं भने चाहिँ
शितलु लिन्छन् खानेपानी दिन्छन्

^{५५} दामन-५, शिखरकोट बस्ने वर्ष ७६ का श्री गणेश रायमाभीसँग शोधकर्ताले दिउँसो १२ बजे लिएको प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता ।

रुख रोप्यौ भने चाहिँ

विश्वकै लागि हो
दर्शनकति चोटी हिमालकै लागि
विश्वकै लागि हो

वृक्ष रोपन
सहर र गाउँमा खालखाली ठाउँमा
वृक्ष रोपन

प्रगति थाल्दै जाउँ
सामुदायिक बनले आम्दानीको धनले
प्रगति थाल्दै जाउँ

बिरुवा उमार्दिउँ
पानी पर्ने मैना रुख रोपन पाइन
बिरुवा उमार्दिउँ

बिरुवा रोप्दै जाउँ
मान्छे परौं शरण विश्व वातावरण
बिरुवा रोप्दै जाउँ

पानी र रुख माटो
दुनियाँलाई सजाउने संसारलाई बचाउने
पानी र रुख माटो

जैविक विविधता
कुराचाहिँ साँचो वातावरणलाई खाँचो
जैविक विविधता

हावा पानी छ
विचविचमा खटाउँछ प्राणीलाई बचाउँछ
हावापानी त्यस्तै छ

सामुदायिक बन
ऋषेश्वरको छाँया सबलाई दिन्छ माया
सामुदायिक बन
फोहोर मैला दुश्मन
प्लाष्टिकको भोलामा नाली र खोलामा
फोहोर मैला दुश्मन

व्यवस्थित गर्दैउ है
प्लाष्टिक हरि जम्मा गरी गरी
व्यवस्थित गर्दैउ

नेपालको हरियो बन
कति राम्रो छाँया गर्नुपर्छ माया
नेपालको हरियो बन

दुनियाँमा पानी हो
बिरुवालाई सजाउने बिरुवालाई बचाउने
दुनियाँमा पानी हो

पानीको मूल देश हो
हिमालबाट त्यति कै मूल पानी यतिकै

पानीको मूल देश हो

विश्व वातावरणलाई
नेपालको पानी भारत भई जानी
विश्व वातावरणलाई

हरियाली त्यस्तै छ
नेपालको अग्लो ठाउँको हरियाली गाउँको
हरियाली त्यस्तै छ

सुनखरी देखाउँछौं
नारायण हरि नेपाल वनै भरि
सुनखरी देखाउँछौं

जडिबुटी त्यस्तै छ
ताकति चुम्बा यासागुम्बा
जडिबुटी त्यस्तै छ

रङ्ग-रङ्ग फूल फुल्छ
सुनपातीको ठाउँमा लालीगुराँस गाउँमा
रङ्ग-रङ्ग फूल फुल्छ

विश्व वातावरण
हावापानी माया लिउं दुनियाँलाई छाँया दिउं
विश्व वातावरण

घामपानी अचम्म
छिनमै चिसो आउँछ दिनमै गरम भा छ
घामपानी अचम्म
नारायण - हरिहरि ।^{६६}

४.४.७ सवाई

प्रायःजसो ऐतिहासिक घटनाक्रमलाई लिएर नै सवाई बनेको हुन्छ, तर ऐतिहासिक घटना बाहेकका अन्य साना-ठूला घटनाहरूलाई लिएर पनि सवाईको रचना गरिएको हुन्छ । विभिन्न कालखण्डमा इतिहासका साना-ठूला घटनाहरू घट्ने गर्दछन् । ती घटनाहरूको पनि आफ्नै प्रकारको महत्व रहेको हुन्छ । दामनपालुङ क्षेत्रमा इतिहासको पानामा सिमित घटनाक्रमलाई उतारिएको सवाईको नमुना तल पस्किएको छ :

दामनपालुङको सवाई

^{६६} दामन-६, किटेनी बस्ने वर्ष ६० का श्री अकलबहादुर के.सी. संग शोधकर्ताले बेलुकी ७ बजे लिएको प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता ।

सुनसुन पञ्च म केही भन्छु
दामनपालुङको सवाई कहान्छु

१९९० साल माघ २ गते भूकम्प आयो
अधिकांश घरगोठ कम्पनले भत्कायो

२००४ सालमा पालुङ-१,मा भयो आगलागी
सोह्रसत्र घरै जल्नु, लेख्यारहेछन् पुर्पुरो अभागी

वैरोड खन्यो सातसालमा छिमेकी भारतीले
सुख मौसम अन्नपात सुकिगयो खडेरीले

वर्षाऋतु साउन भदौ दक्यो पानी अति
पहिरो गयो एघारासाल एकघर भयो खति

स्कूल खुल्यो चौधसाल सबलाई ज्ञान दिन
सरस्वती नि.मा.वि.को पहिलो स्थापना

०२२/०२३ तिर भयो रसायन मलको प्रयोग
खाद्यसङ्कट हट्दै गयो भयो भूउपयोग

०३६ सालमा सुरुगन्यो तरकारी खेती
आर्थिकपक्ष सवल रहयो भयो उन्नति

०४४ सालमा टेलिभिजन आयो गाउँगाउँमा
सबैकुरा देख्न पायो आफू जन्म्य ठाउँमा

०४५ सालमा दोस्रो ठूलो भुइँचालो आयो
कच्ची घर, कच्ची गोठ भताभुङ्गा पायो

पचास साल साउनमा बाढी पहिरो आयो
हेर्दा हेर्दै पालुङ फाँट बाढीले बगाइयो

०५१ मा उन्नत जातको तरकारी लायो
०५८ मा गाँठे रोगले किसानलाई सतायो

आँखा पाक्ने रोग लाग्यो बैसठ्ठी सालमा
सञ्चारको विस्तार भयो त्रिसठ्ठी सालमा

दामनपालुङको सवाई कहियो
जाने जति सम्भरै भनियो ।^{३७}

४.४.८ बालन

बालन नृत्यप्रधान गीत हो । मकवानपुर जिल्लाको दामनपालुङमा बूढा पुस्ताको अत्यन्त लोकप्रिय गीत बन्न सफल बालन नेपालीहरूको महान् पर्व दशैंको पूर्वसन्ध्यामा पालुङ-६ मा रहेको पाण्डुकेश्वर महादेव मन्दिर परिसरमा बूढापाकाहरू भेला भई खैंजडी, मुजुराजस्ता वाद्ययन्त्रको प्रयोग गरी अत्यन्त

^{३७} दामन-६, किटेनी बस्ने वर्ष ६० का श्री अकलबहादुर के.सी. संग शोधकर्ताले बेलुकी ५ बजे लिएको प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता ।

हर्षोल्लासका साथ गाउँदै र नाच्दै रमाइलो गर्ने प्रचलन जीवितै रहेको छ । यहाँका बूढापाका उमेरमा देउसी भैली खेल्ने समय र जात्रामात्राका बेलामा बालन गाउँदै स्थानीय गाउँठाउँसम्म पुग्ने गरेको कुराले पनि बालन अत्यन्तै लोकप्रिय गायन रहेको कुरा प्रष्ट हुन्छ । यसमा एकजना गुरु, चारजना गाउँने र दुई/दुई जना नाच्ने गर्छन् । बालुनमा एकातर्फबाट नाच्दै दुईजना उता जाने र उताका दुईजना नाच्दै उतातर्फबाट यता आउने गर्दछन् । एउटै हरफलाई ३-४ पल्ट दोहोर्‍याएर गाइने बालन प्रायःजसो रामायण, महाभारत, कृष्णचरित्र आदिको कथानकलाई लिएर गाइन्छ । यिनै गीतको केही श्लोकलाई तल पस्किएको छ :

मङ्गला चरण

ए हो हो
श्री सिद्धिनायक नाउँ विनायक
कार्य छैन जो विनायक १ १ १
ए हो हो
यस्तो लम्बोधरले मङ्गल गरून
विग्न सबै हाम्रा हरून १ १ १

ए हो हो
श्री कृष्ण माधव राम मुरारी
श्री मधुकैटव भारी १ १ १
ए हो हो
यति भन्नाले नै पाइहाल्छ मुक्ति
भजन हो भन्लौनी जुक्ति १ १ १

ए हो हो
युधिष्ठिरका नामले बढ्दछ धर्म
पाप काटिन्छ भिमका नामले १ १ १

ए हो हो
शत्रुको नाश हुन्छ अर्जुनको सम्झाइ
रोगनाश गर्छन् दुवै भाइ १ १ १
ए हो हो
सीताधारी लम्काउँदै द्रोणजी आय
देउदेउताले पूजा पाय १ १ १

ए हो हो
जाँदा-जाँदा एउटा पोखरी आयो
घोडाले गई पानी खायो १ १ १

ए हो हो
उत्रँदा पाखामा भएछ घोडी
ऊ देखाय हिम्मद छोडी १ १ १

ए हो हो
हिडयो ताहाँदखि वीर लागे पछि
अर्का पोखरीमा गई पसी १ १ १

ए हो हो
बधिनी भई निस्की फिर घोडी ताहाँ
सभ्यले सुस्केरा हाल्या १ १ १

ए हो हो
तुलसीको मठमा विष्णुको पूजा
ए भरे हुन्छन् फूलको धुजा १ १ १।^{३३}

४.४.९ लोक दोहोरी

दामनपालुङ क्षेत्रमा गाइने लोकदोहोरी माया प्रीति प्रेमलहरीका साथै विभिन्न विषयवस्तुका विविध प्रसङ्गमा प्रश्नोत्तर शैलीमा गाउने गर्दछन् । यस्ता दोहोरीगीतमा एउटाले प्रश्न गर्ने र अर्कोले उत्तर दिनुपर्ने प्रावधान हुन्छ । दोहोरी युवा-युवाबीच र युवती-युवतीबीचमा पनि केटा र केटी पक्ष बनेर गाउने गर्दछन् । विशेष गरी प्रेमप्रसङ्गले प्राथमिकता पाइने दोहोरीगीतमा युवा र युवतीकाबीच लोकप्रीय बन्न पुगेको छ भने अन्य उमेर समूहकालाई पनि उतिकै मनोरञ्जन प्रदान गर्न सफल छ । दोहोरी गीतलाई जुवारी वा जुहारी गीतको नामले पनि चिनिन्छ । दोहोरीगीत भ्याउरे (ठाडो) भाकामा गाउने यहाँको परिपाटी हो । प्रायःजसो दामनपालुङमा हुने जात्रामात्रा, मेलापर्व, चाडवाड आदिमा दोहोरी गीत गाइन्छ । अहिले सञ्चारको विकाससँगै देशका विभिन्न ठाउँमा स्थापना भएका एफ.एम. रेडियो, रेडियो नेपाल, नेपाल टेलिभिजन, सिडी तथा क्यासेट रेकर्डरमार्फत् सुनिएका काठे वा ठाडे भाकालाई टपक्क टिपी त्यसैलाई अनुसरण गरी दोहोरी गाउने प्रचलन यस क्षेत्रमा प्रचलित छ । दोहोरीगीतमा नारी र पुरुषबीच पूर्ण प्रतिस्पर्धा हुन्छ । दोहोरी गाउँदै जाँदा एकअर्कामा पूर्ण प्रतिस्पर्धा भई नरनारी गाउने स्थलबाट छुट्टिन पनि गाह्रो भएको परिस्थिति देखा पर्दछ । यसक्रममा युवा-युवतीबीच मायापिर्ती बस्न गई घरजमसमेत बसालेको थुप्रै उदाहरणहरू भेटिन्छन् । दोहोरी गीत गाउन थालेपछि भोक,

^{३३} -s_ kfn^a-%, pkNnf] cĒf/] a:g] jif{ &! sf >L ab|Lk|;fb 9sfm;Fu zf]wstf{n] lbpF;f] @M#) ah] lnPsf] k|Tolf cGtjff{ .

(ख) पालुङ-५, उपल्लो अङ्गरे बस्ने वर्ष ६८ का श्री कृष्णप्रसाद ढकालसँग शोधकर्ताले दिउँसो १ बजे गरेको प्रत्यक्ष भेटवार्ता ।

प्यास, निन्द्रा, दिन, रातजस्ता कुरा गौण हुन पुग्छन् । लोकगायक-गायिकाहरू एकै स्थानमा दत्तचित्त भएर लोकगीतहरू गाउने हुँदा हाम्रो लोकजीवनमा रहेको लोकगीतप्रतिको समर्पित भावनालाई दर्शाउँदछ ।

मकवानपुर जिल्लाको उत्तरी क्षेत्र दामनपालुङ सांस्कृतिक सम्पदाको दृष्टिकोणले धनी मानिन्छ । यहाँ बसोवास गर्ने विविध जातजाति, धर्म संस्कृति, यहाँ लाग्ने मेलापर्व, यहाँका जात्रामात्रा, स्थानीय चाडबाड आदिले यहाँको वस्तुस्थितिलाई उतारी राखेका छन् । यसरी नै यहाँका युवा-युवतीहरू दोहोरी गीतमा नै आफ्ना मनका भावनाहरू साटासाट गर्दै दोहोरीको तालमा छमछम नाच्दै रम्ने गर्दछन् । दोहोरी केवल प्रेमी-प्रमिकाबीच मात्र हुँदैन, यो त दाजु र बहिनी, देवर र भाउजूका साथै अन्य कुनै पनि प्रसङ्गमा गाउन सकिन्छ । जेभए तापनि दोहोरी गीतको मूल विषयवस्तुचाहिँ प्रेम नै हो । दोहोरी गाउँदा एकपक्षले गीतमार्फत नै प्रश्न सोध्छ भने अर्कोपक्षले गीतमार्फत नै प्रतिउत्तर दिने काम हुन्छ । लोकगायक-गायिकाहरूमा भएको आशुकवित्त्वका कारण यो सम्भव भएको हो । दोहोरी गाउन जो कोही चाहेर सकिन्न । यसका लागि त गला, कला सँगै चासो अपरिहार्यता हुन्छ । तबमात्र दोहोरी गीत गाउन सम्भव हुन्छ ।

लोकजीवनमा प्रचलित सम्पूर्ण गीतका तुलनामा दोहोरीगीत बढी आकर्षक, मनोरञ्जनात्मक र कौतूहलतापूर्ण हुन्छ भन्ने कुरा आजको लोकदोहोरीगीतको बजार मागले प्रष्ट पार्छ । एक पक्षबाट सोधिएको प्रश्नको प्रतिउत्तर अर्को पक्षबाट दिन सक्छ कि सक्दैन ? र आएमा पनि सकारात्मक वा नकारात्मक कुन प्रकारको उत्तर आउँछ ? भन्ने जिज्ञासा सबैका लागि कौतूहलताको विषय बन्न जान्छ ।

स्थानीय क्षेत्रका लोकगायक-गायिकाहरूद्वारा शब्द सङ्कलित र स्वर आफैँले दिएका कर्णप्रीय दोहोरीगीतलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

सल्लाघरी वन बोलको दोहोरी गीत

केटा : हे तिमि सम्झी (रोइरन्थे म त)२
निष्पूरी ज्यान काँ हुन्छौ वेपत्त
सरर सल्लाघरी वन
पहिले जस्तो छैनौनी आजकल

निर्माया फेरि के यो मन

- केटी : फूलको रसमा भमर भुल्छौ
आफू भने दशतिर काँ डुल्छौ
सरर सल्लाघारी वन
पहिले जस्तो छैनौनी आजकल
निर्माया फेरि के यो मन
- केटा : हे जोडौँ घरबार अल्लारे पना
जीवन साथी सधैँलाई सम्फना
सरर सल्लाघारी वन
पहिले जस्तो छैनौनी आजकल
निर्माया फेरि के यो मन
- केटी : हे मन्दिर साक्षी चिनेर चौतारी
आँटे मैले दुई हामी दौँतरी
सरर सल्लाघारी वन
पहिले जस्तो छैनौनी आजकल
निर्माया फेरि के यो मन
- केटा : हे बस प्रिय जवानी धानी
फकाउनेले भनेको नमानी
सरर सल्लाघारी वन
पहिले जस्तो छैनौनी आजकल
निर्माया फेरि के यो मन
- केटी : हे मलाई छाडी नजानुस टाढा
हजुरसित बस्या छ दिल गाढा
सरर सल्लाघारी वन
पहिले जस्तो छैनौनी आजकल
निर्माया फेरि के यो मन
- केटा : हे याँ बसेर पाइन्न खानालाई
आँटे म त विदेशमा जानलाई
सरर सल्लाघारी वन
पहिले जस्तो छैनौनी आजकल
निर्माया फेरि के यो मन
- केटी : हे घरमा छ नि खेती पाती
तिमलाई विश्वास छैन र म माथि
सरर सल्लाघारी वन
पहिले जस्तो छैनौनी आजकल
निर्माया फेरि के यो मन
- केटा : हे फोहोर सोरी विदेशी सहरमा
धन कमाई फर्काउँला गाउँघरमा
सरर सल्लाघारी वन
पहिले जस्तो छैनौनी आजकल
निर्माया फेरि के यो मन
- केटी : दुःख सुख गरेर खाउँला
नजाउ विदेश नून पानी तताउँला
सरर सल्लाघारी वन
पहिले जस्तो छैनौनी आजकल
निर्माया फेरि के यो मन

- केटा : विदा आशिस सँगसँगै दिनु
स्यानो बच्चा पीर कति नलिनु
सरर सल्लाघारी वन
पहिले जस्तो छैनौनी आजकल
निर्माया फेरि के यो मन
- केटी : चिठीबाट बताउन ठेगाना
म नि पोख्छु यो मनको वेदना
सरर सल्लाघारी वन
पहिले जस्तो छैनौनी आजकल
निर्माया फेरि के यो मन
- केटा : पुग्ने भएँ विदेशी किल्ला
भिसानुसार काम कसो नमिल्ला
सरर सल्लाघारी वन
पहिले जस्तो छैनौनी आजकल
निर्माया फेरि के यो मन
- केटी : हजुर मैले लाथेन कर
विदेश जान गर्नु भो रहर
सरर सल्लाघारी वन
पहिले जस्तो छैनौनी आजकल
निर्माया फेरि के यो मन
- केटा : दुःख-सुख गरेर खानु
बालबच्चा छाडी कहीं नजानु
सरर सल्लाघारी वन
पहिले जस्तो छैनौनी आजकल
निर्माया फेरि के यो मन
- केटी : मेरो पनि उमेर छ कच्चा
आउनु प्यारा सम्भेर बालबच्चा
सरर सल्लाघारी वन
पहिले जस्तो छैनौनी आजकल
निर्माया फेरि के यो मन
- केटा : अब तिमले नमान चिन्ता
पाँचलाख हुन्छ नेपाल फर्किँदा
सरर सल्लाघारी वन
पहिले जस्तो छैनौनी आजकल
निर्माया फेरि के यो मन
- केटी : एउटा मलाई हरायो पीर
फर्केपछि साहूको ऋणतिर
सरर सल्लाघारी वन
पहिले जस्तो छैनौनी आजकल
निर्माया फेरि के यो मन
- केटा : म बस्दिन साहूको ऋणमा
धेरथोर जमिन किन्नेछु जीवनमा
सरर सल्लाघारी वन
पहिले जस्तो छैनौनी आजकल
निर्माया फेरि के यो मन
- केटी : बच्चा पाउन गराउन बन्द
केलाई जमिन चाह्यो र यो भन्दा

सरर सल्लाघारी वन
पहिले जस्तो छैनौनी आजकल
निर्माया फेरि के यो मन

केटा : निःसन्तान हामी दुई दम्पति
छोराछोरी यिनै हुन सम्पति
सरर सल्लाघारी वन
पहिले जस्तो छैनौनी आजकल
निर्माया फेरि के यो मन

केटी : अहिले बुद्धि पुगेन भनी
भासे हुन्छ सिमलको खेतमुनि
सरर सल्लाघारी वन
पहिले जस्तो छैनौनी आजकल
निर्माया फेरि के यो मन

केटा : तिमी गछ्यौं डराउने कुरा
अरूभन्दा कमजोरी काँ छुरा
सरर सल्लाघारी वन
पहिले जस्तो छैनौनी आजकल
निर्माया फेरि के यो मन

केटी : एउटा छोरा एउटा छोरी
शिक्षा दिन नहुनु कमजोरी
सरर सल्लाघारी वन
पहिले जस्तो छैनौनी आजकल
निर्माया फेरि के यो मन

दामन घुम्न जाउँ बोलको दोहोरी

केटा : रूप राम्रो मन खाने कुटुक्क
दामन घुम्न जाने कि सुटुक्क
दामन घुम्न जाउँ
(दामन मै बसेर चोखो माया-लाउँ)२

केटी : उकाली र ओराली धाई धाई
किन मलाई जाँ भन्छौं कर लाई-लाई
नजाउँ दामन
मन छैन जानलाई त्यसो नभन

केटा : हेर्न पाइन्छ चित्लाङ्को गाउँ पनि
मन मिले पिरती लाउँतानि
दामन घुम्न जाउँ
(दामन मै बसेर चोखो माया-लाउँ)२

केटी : नयाँ ठाउँ लाग्दछ डर
वैरा भन्छ कर मलाई नगर
नजाउँ दामन
मन छैन जानलाई त्यसो नभन

केटा : यो उमेरमा गार्दिन चाहना
व्यर्थै गछौं नहुने बाहना
दामन घुम्न जाउँ
(दामन मै बसेर चोखो माया-लाउँ)२

- केटी : धोका होला जाँदिन त्यसरी
कुरा काट्छन् गाउँलेले बेसरी
नजाउँ दामन
मन छैन जानलाई त्यसो नभन
- केटा : बल्दै थियो आशाको दियो
रिसाउँदैछ्यौ कल्ले के भन्दियो
दामन घुम्न जाउँ
(दामन मै बसेर चोखो माया-लाउँ)२
- केटी : आमा रुन्छन् छारीलाई खोजेर
बौले बिहे गर्दिन्छन् रोजेर
नजाउँ दामन
मन छैन जानलाई त्यसो नभन
- केटा : पाइन भने यो मेरो चोलामा
हाम्फाल्दिन्छु त्रिशुली खोलामा
दामन घुम्न जाउँ
(दामन मै बसेर चोखो माया-लाउँ)२
- केटी : कुलेखानी विजुली बत्तिले
त्यस्तो फूर्ति लगाए कत्तिले
नजाउँ दामन
मन छैन जानलाई त्यसो नभन
- केटा : यो मनले रोजेको साथी
छैन रैछ विश्वास मै माथि
दामन घुम्न जाउँ
(दामन मै बसेर चोखो माया-लाउँ)२
- केटी : जे भेटेनी हुनेछ ठिक्का
जाली कुरा नगर म सित्त
नजाउँ दामन
मन छैन जानलाई त्यसो नभन
- केटा : बैगुनीको मन कस्तो कस्तो
डडेलोले खाएको वन जस्तो
दामन घुम्न जाउँ
(दामन मै बसेर चोखो माया-लाउँ)२
- केटी : नौलो हुँदा गर्नेछौ माया
हुने हो कि दुई दिनको घामछाँया
नजाउँ दामन
मन छैन जानलाई त्यसो नभन
- केटा : माया तिम्रो पाए त साथ
हाँसी-हाँसी बित्नेथ्यो दिनरात
दामन घुम्न जाउँ
(दामन मै बसेर चोखो माया-लाउँ)२
- केटी : लौँछौ माया घुमाउरो पाराले
भिज्लौ बरु आँसुका धाराले
नजाउँ दामन
मन छैन जानलाई त्यसो नभन
- केटा : धन सम्पत्ति छँदै न घर

घुम्न जाँला हेटौँडा सहर
 दामन घुम्न जाउँ
 (दामन मै बसेर चोखो माया-लाउँ)२

केटी : सधैं मलाई हुन्छ कि पिरलो
 बारा घुम्ती डरलाग्छ भिरालो
 नजाउँ दामन
 मन छैन जानलाई त्यसो नभन

केटा : रातो सारी पौडर घसेर
 बसको सिटमा भयालको छेउ बसेर
 दामन घुम्न जाउँ
 (दामन मै बसेर चोखो माया-लाउँ)२

केटी : जान्न म त नौ बिसे काटेर
 बम्बईतिर लान्छौ कि ढाँटेर
 नजाउँ दामन
 मन छैन जानलाई त्यसो नभन

केटा : घुम्न जाँला बुटवल र खसौली
 छ-छ माया दिलैमा बसौली
 दामन घुम्न जाउँ
 (दामन मै बसेर चोखो माया-लाउँ)२

केटी : मन मिलेर गरेको कुरा
 म पनि त नबुझ्ने काँ छुरा
 नजाउँ दामन
 मन छैन जानलाई त्यसो नभन

शिखरकोटमा भेट भयो भन्ने बोलको दोहोरी

केटा : शिखरकोटमा हे माया भेट भयो हाम्रो
 के छ खबर राम्रो कि नराम्रो

केटी : पालुङ गाउँमा हे कान्छा आइपुग्यो कसरी
 बल्ल भेट भो रामसीता जसरी

केटा : घर्तीखोला हे माया जाँसँगै तरेर
 लौला माया ओखरगाउँ भरेर

केटी : ओखर गाउँमा हे कान्छा एकैछिन बसेर
 लाइदेउ माया दुई मुटु गाँसेर

केटा : ऋषेश्वरको हे माया महादेवलाई भागेर
 जन दिएन सिमभञ्ज्याङ काटेर

केटी : फागुन महिना हे कान्छा ऋषेश्वर मेला
 सिन्दुर पोते लाइदिनु त्यै बेला

दवै : (अब हामी हे माया जाँसँगै घर
 बल्ल पुग्यो दुवैको रहर)२

टिस्टुङ पालुङ गाउँ बोलको दोहोरी

केटा : सिमभञ्ज्याङको चिसो है बतास
 माया लाउन नगर हतास

टिस्टुड पालुड गाउँ
ऋषेश्वर थानैमा माया प्रीति लाउँ

केटी : सिमभञ्ज्याडमा वर्षेनी पछि हिउँ
भेट गर्ननी पाएन कुनै निउँ
टिस्टुड पालुड गाउँ
ऋषेश्वर थानैमा माया प्रीति लाउँ

केटा : भेट्न इच्छा छ भने मनमा
पर्खि बस्छु दामनको वनमा
टिस्टुड पालुड गाउँ
ऋषेश्वर थानैमा माया प्रीति लाउँ

केटी : डरले मेरो सुक्छ नि मुख र ओठ
आउन बरु भेट्नलाई शिखरकोट
टिस्टुड पालुड गाउँ
ऋषेश्वर थानैमा माया प्रीति लाउँ

केटा : शिखरकोटमा भेट भाथ्यो पहिले नि
मनको कुरा पोख्दैनाँ कहिल्ये नि
टिस्टुड पालुड गाउँ
ऋषेश्वर थानैमा माया प्रीति लाउँ

केटी : फागुन महिना ऋषेश्वर मेला
मनको कुरा पोखौंला त्यै बेला
टिस्टुड पालुड गाउँ
ऋषेश्वर थानैमा माया प्रीति लाउँ

केटा : ऋषेश्वरको जात्रामा भेटौंला
यो मनको तिरसना मेटौंला
टिस्टुड पालुड गाउँ
ऋषेश्वर थानैमा माया प्रीति लाउँ

केटी : वर्षौं पछि भेट भाछु हाम्रो
कहिले पनि नहोसै नराम्रो
टिस्टुड पालुड गाउँ
ऋषेश्वर थानैमा माया प्रीति लाउँ

केटा : कुलेखानी ढुङ्गामा चढौंला
माया लगाई ओराली भरौंला
टिस्टुड पालुड गाउँ
ऋषेश्वर थानैमा माया प्रीति लाउँ

केटी : कुलेखानी ताल राम्रो पानीले
दियो माया विसेर जानीले
टिस्टुड पालुड गाउँ
ऋषेश्वर थानैमा माया प्रीति लाउँ

केटा : टिस्टुड बाराही पालुडकी इन्द्रायणी
तिम्रै पीरले लाग्दैन निन्द्रानी
टिस्टुड पालुड गाउँ
ऋषेश्वर थानैमा माया प्रीति लाउँ

केटी : दियो मलाई मुटुमा बस्ने ठाउँ
जनम जनम म तिम्रै हुन पाउँ

टिस्टुङ पालुङ गाउँ
ऋषेश्वर थानैमा माया प्रीति लाउँ

केटा : ऋषेश्वरको महादेवलाई भागेर
राख्छु तिमलाई मुटुमै साँचेर
टिस्टुङ पालुङ गाउँ
ऋषेश्वर थानैमा माया प्रीति लाउँ

केटी : फागुन महिना ऋषेश्वर मेला
सिन्दुर पोते लाईदिउँला त्यै बेला
टिस्टुङ पालुङ गाउँ
ऋषेश्वर थानैमा माया प्रीति लाउँ

केटा : वर्षौं भयो ऋषेश्वर भागेको
सानैदेखि तिमलाई नै ताकेको
टिस्टुङ पालुङ गाउँ
ऋषेश्वर थानैमा माया प्रीति लाउँ

केटी : कसम खाउँला पिरती गाँसने
जिन्दगीमा एउटै भै बाँचने
टिस्टुङ पालुङ गाउँ
ऋषेश्वर थानैमा माया प्रीति लाउँ

केटा : यो मुटुमा पिरती पालेको
बिर्स्या छैन अंगालो हालेको
टिस्टुङ पालुङ गाउँ
ऋषेश्वर थानैमा माया प्रीति लाउँ

केटी : बालखमा साँगाँसँगै डुलेको
मैले पनि काँ छु र भुलेको
टिस्टुङ पालुङ गाउँ
ऋषेश्वर थानैमा माया प्रीति लाउँ

केटा : धेरै भयो देखेको सपनी
भिन्नदेखि खुशी छु म पनि
टिस्टुङ पालुङ गाउँ
ऋषेश्वर थानैमा माया प्रीति लाउँ

केटी : पालुङमाथि क्या राम्रो ऋषेश्वर
हाम्रो जोडी मिलाइ देऊ परमेश्वर
टिस्टुङ पालुङ गाउँ
ऋषेश्वर थानैमा माया प्रीति लाउँ

केटा : तिमलाई सम्झी दिनरात विताको
पुग्ने भयो यो मनले चिताको
टिस्टुङ पालुङ गाउँ
ऋषेश्वर थानैमा माया प्रीति लाउँ

केटी : तिमी मेरो हितैको साथी
विश्वासघात नगर म माथि
टिस्टुङ पालुङ गाउँ
ऋषेश्वर थानैमा माया प्रीति लाउँ

केटा : माया बस्यौ चौबन्दी तुनामा
राख्छु तिमलाई मुटुको कुनामा
टिस्टुङ पालुङ गाउँ

ऋषेश्वर थानैमा माया प्रीति लाउँ

केटी : आफ्नो मनलाई नलाइजाउ मोडेर
आखिरमा जान्छौं कि छोडेर
टिस्टुड पालुङ गाउँ
ऋषेश्वर थानैमा माया प्रीति लाउँ

केटा : चोखो माया मुटुमा साँचौला
मुनामदन भएर बाँचौला
टिस्टुड पालुङ गाउँ
ऋषेश्वर थानैमा माया प्रीति लाउँ

पालुङ शिखरकोट भाकाको गीत

केटा : आखिरमा छोड्यौं नि कन्यले
तिमी विना बाँच्दैन भन्नेले
पालुङ शिखरकोट कान्छी पालुङ
शिखरकोट क्या राम्रो बोल तिम्रो
पीपलपाते ओठ

केटी : यस्तै रहेछ मायाको रीति त
तिमीले नै विर्सिए पछि त
पालुङ शिखरकोट कान्छा
पालुङ शिखरकोट
(दिएर गयौं नि मनमा भारी चोट)२

केटा : विर्सिएको थिएन मैले
बाच बन्धन तोड्दियो आफैले
पालुङ शिखरकोट कान्छी पालुङ
शिखरकोट क्या राम्रो बोल तिम्रो
पीपलपाते ओठ

केटी : मलाई छोडी सहरमा गइदियो
आफ्नै माया बिरानो भइदियो
पालुङ शिखरकोट कान्छा
पालुङ शिखरकोट
(दिएर गयौं नि मनमा भारी चोट)२

केटा : गको थिएँ सहरमा कमाउन
भविष्यलाई बलियो बनाउन
पालुङ शिखरकोट कान्छी पालुङ
शिखरकोट क्या राम्रो बोल तिम्रो
पीपलपाते ओठ

केटी : भिलिमिलि त्यो ठूलो सहरमा
चोखो माया बेच्यौंरे बजारमा
पालुङ शिखरकोट कान्छा
पालुङ शिखरकोट
(दिएर गयौं नि मनमा भारी चोट)२

केटा : धेरै कुरा सुन्छ्यौंरे हिन्दै
त्यै भएर मन भाछ भिन्नै
पालुङ शिखरकोट कान्छी पालुङ

शिखरकोट क्या राम्रो बोल तिम्रो
पीपलपाते ओठ

केटी : परिवर्तन धेरै नै भाए
पात हाल्लिन्न बतास नचले
पालुङ शिखरकोट कान्छा
पालुङ शिखरकोट
(दिएर गयौ नि मनमा भारी चोट)२

केटा : किन सबै मलाइ नै लाउँछ्यौ दोष
त्यति विग्न के थियो ममा खोट
पालुङ शिखरकोट कान्छी पालुङ
शिखरकोट क्या राम्रो बोल तिम्रो
पीपलपाते ओठ

केटी : लाउँछौ माया जो भेटे पनि
सोच्छौ अफ के दोष छ भनि
पालुङ शिखरकोट कान्छा
पालुङ शिखरकोट
(दिएर गयौ नि मनमा भारी चोट)२

केटा : एउटै भूल भो जानी या नजानी
बभनु पथ्यो अल्लारे छ भनि
पालुङ शिखरकोट कान्छी पालुङ
शिखरकोट क्या राम्रो बोल तिम्रो
पीपलपाते ओठ

पेम्बा डाँडा हावा सरर बोलको गीत

केटा : घुम्दै फिर्दै आइपुगे दामन
तिमलाई देखि दोधार भो यो मन
पेम्बा डाँडा हावा सरर
ओखलढुङ्गा बजारै छ राम्रो
घुम्न जाउँन मोटर चढेर

केटी : दाजु तिमले के दुःख पाएको
किन यहाँसम्म धाएको
पेम्बा डाँडा हावा सरर
ओखल ढुङ्गा बजार खै के जानु
दामन छोड्ने छैन रहर

व्यर्थै

केटा : म त आको वनजङ्गल घुम्नलाई
लालीगुराँस टिपेर चुम्नलाई
पेम्बा डाँडा हावा सरर
ओखलढुङ्गा बजारै छ राम्रो
घुम्न जाउँन मोटर चढेर

केटी : उसो भए जानुनी वन
किन गछौ व्यर्थैमा दोमन
पेम्बा डाँडा हावा सरर
ओखल ढुङ्गा बजार खै के जानु
दामन छोड्ने छैन रहर

केटा : ओखलढुङ्गा बजारै छ राम्रो
घुम्न जाउँन मोटर चढेर
पेम्बा डाँडा हावा सरर

- ओखलढुङ्गा बजारै छ राम्रो
घुम्न जाउँन मोटर चढेर
केटी : मन लाग्यो सारैन रमनलाई
तिम्रो दिलको जङ्गलै घुम्नलाई
पेम्बा डाँडा हावा सरर
ओखल ढुङ्गा बजार खै के जानु
दामन छोड्ने छैन रहर
- केटा : हे कस्तो रहेछ मातेको यो केटा
मुहार हेर्दा बौभन्दा छ जेठा
पेम्बा डाँडा हावा सरर
ओखलढुङ्गा बजारै छ राम्रो
घुम्न जाउँन मोटर चढेर
- केटी : दारी फेसन को हुन्छन बूढा
कस्तो तिमले नबुभ्या यो कुरा
पेम्बा डाँडा हावा सरर
ओखल ढुङ्गा बजार खै के जानु
दामन छोड्ने छैन रहर
- केटा : फुल्या दारी हुँदैन फेसन
लाउने गच्यो रङ्ग र बेसन
पेम्बा डाँडा हावा सरर
ओखलढुङ्गा बजारै छ राम्रो
घुम्न जाउँन मोटर चढेर
- केटी : रङ्ग होइन दारी नै फालौला
तिम्रो इच्छा सपूरा गरौला
पेम्बा डाँडा हावा सरर
ओखल ढुङ्गा बजार खै के जानु
दामन छोड्ने छैन रहर
- केटा : हे मेरो इच्छा केही छैन परदेशी
जानुबरु चाँडै नै यहीदेखि
पेम्बा डाँडा हावा सरर
ओखलढुङ्गा बजारै छ राम्रो
घुम्न जाउँन मोटर चढेर
- केटी : तिम्रो हातको मीठो च्या खाउँ भन्या
तिमी साथ लिएर जाउँ भन्या
पेम्बा डाँडा हावा सरर
ओखल ढुङ्गा बजार खै के जानु
दामन छोड्ने छैन रहर
- केटा : तिमी सुखी त्यो रमभम सहरको
म त दुःखी पहाडी गाउँ घरको
पेम्बा डाँडा हावा सरर
ओखलढुङ्गा बजारै छ राम्रो
घुम्न जाउँन मोटर चढेर
- केटी : लालीगुराँस फुल्याछ वनमा
त्यस्तो विचार नलिनु मनमा
पेम्बा डाँडा हावा सरर
ओखल ढुङ्गा बजार खै के जानु
दामन छोड्ने छैन रहर

- केटा : साथी हुन्छ धनीको धनी नै
म दुःखीले के सुख पाउने खै
पेम्बा डाँडा हावा सरर
ओखलदुङ्गा बजारै छ राम्रो
घुम्न जाउँन मोटर चढेर
- केटी : दुःख-सुख जीवनको चलन
पीर छोडी मीठो गफ गरन
पेम्बा डाँडा हावा सरर
ओखल दुङ्गा बजार खै के जानु
दामन छोड्ने छैन रहर
- केटा : निर्णय गर्नु सोचेर हजरले
नमातिनु जवानी जोसले
पेम्बा डाँडा हावा सरर
ओखलदुङ्गा बजारै छ राम्रो
घुम्न जाउँन मोटर चढेर
- केटी : केटी खोज्नु भनेको आमाले
निर्णय गरी पठाको मामाले
पेम्बा डाँडा हावा सरर
ओखल दुङ्गा बजार खै के जानु
दामन छोड्ने छैन रहर
- केटा : मेघ गर्ज्यो असिना पर्नेभो
दाजु तिमले मनचोरी गर्नुभो
पेम्बा डाँडा हावा सरर
ओखलदुङ्गा बजारै छ राम्रो
घुम्न जाउँन मोटर चढेर
- केटी : बल्ल तिम्रो मन बुभ्या जस्तो छ
भन अब विचार कस्तो छ
पेम्बा डाँडा हावा सरर
ओखल दुङ्गा बजार खै के जानु
दामन छोड्ने छैन रहर
- केटा : तिमीसित जान त मन लाग्छ
तर बा आमाको डर लाग्छ
पेम्बा डाँडा हावा सरर
ओखलदुङ्गा बजारै छ राम्रो
घुम्न जाउँन मोटर चढेर
- केटी : मन मिल्यो मिल्यो नि हाम्रो थर
चोखो माया लाउनलाई केको डर
पेम्बा डाँडा हावा सरर
ओखल दुङ्गा बजार खै के जानु
दामन छोड्ने छैन रहर
- केटा : जान्न म त सुटुक्क भागेर
माया भए लैजाउन मागेर
पेम्बा डाँडा हावा सरर
ओखलदुङ्गा बजारै छ राम्रो
घुम्न जाउँन मोटर चढेर
- केटी : ज्योतिषिलाई साइत हेराउँछु
उसोभए जन्ती बस लेराउँछु

पेम्बा डाँडा हावा सरर
ओखल दुङ्गा बजार खै के जानु
दामन छोड्ने छैन रहर

केटा : मनमा खुशी उमङ्ग भरेर
बसीरन्छु प्रतिक्खा गरेर
पेम्बा डाँडा हावा सरर
ओखलदुङ्गा बजारै छ राम्रो
घुम्न जाउँन मोटर चढेर

केटी : चाँडै आउने कसम खाएर
जान्छु म त लौ विदा भएर
पेम्बा डाँडा हावा सरर
ओखल दुङ्गा बजार खै के जानु
दामन छोड्ने छैन रहर

केटा : जाने बेला विदा छ तिमीलाई
आउनु चाँडो राख्नेछु घर सजाई
पेम्बा डाँडा हावा सरर
ओखलदुङ्गा बजारै छ राम्रो
घुम्न जाउँन मोटर चढेर ।^{१०}

सररर डिमो रेलैमा लोक भाका

कला क्षेत्र (तिम्रो गाउँ आको)२
भनेजस्तो मनखाको नपाको

सररर डिमो रेलैमा
छोडी जाने मन थिइन निर्माया
भूतले खाजा खानी बेलैमा
जाउन चरी रुँदै रातमा
नरोइ बस भन्दिनु सासूलाई
तिम्रो छोरी मेरो साथैमा

किन मेरो (मनमुटु खान्छ)२
दाजु तिम्रो भ-भल्को आइरन्छ
सररर डिमो रेलैमा
छोडी जाने मन थिइन निर्माया
भूतले खाजा खानी बेलैमा
जाउन चरी रुँदै रातमा
नरोइ बस भन्दिनु सासूलाई
तिम्रो छोरी मेरो साथैमा

पराई देख्यौ (म तिम्रै थिएनी)२
वैरावैरा पीर गर्दै ठुस्किनी
सररर डिमो रेलैमा
छोडी जाने मन थिइन निर्माया
भूतले खाजा खानी बेलैमा
जाउन चरी रुँदै रातमा
नरोइ बस भन्दिनु सासूलाई
तिम्रो छोरी मेरो साथैमा

हिर्दयको (खुलिदेऊ दैलो)२
कसले तिम्रो बनायो मन मैलो

सररर डिमो रेलैमा
छोडी जाने मन थिइन निर्माया
भूतले खाजा खानी बेलैमा
जाउन चरी रुँदै रातमा
नरोइ बस भन्दिनु सासूलाई
तिम्रो छोरी मेरो साथैमा

साथीसँग (जो पनि बोल्छ)२
किन तिम्रो दिनदिनै मन पोल्छ
सररर डिमो रेलैमा
छोडी जाने मन थिइन निर्माया
भूतले खाजा खानी बेलैमा
जाउन चरी रुँदै रातमा
नरोइ बस भन्दिनु सासूलाई
तिम्रो छोरी मेरो साथैमा

दुखेको घाउ (अल्पत्र परियो)२
तिम्रो माया दशतिर छरियो
सररर डिमो रेलैमा
छोडी जाने मन थिइन निर्माया
भूतले खाजा खानी बेलैमा
जाउन चरी रुँदै रातमा
नरोइ बस भन्दिनु सासूलाई
तिम्रो छोरी मेरो साथैमा

तिम्रो माया (तिम्रै छ धोको)२
त्यति तिम्रो बोलीले मन रोको
सररर डिमो रेलैमा
छोडी जाने मन थिइन निर्माया
भूतले खाजा खानी बेलैमा
जाउन चरी रुँदै रातमा
नरोइ बस भन्दिनु सासूलाई
तिम्रो छोरी मेरो साथैमा

मैले कसम (मायामै खाछु)२
तिम्रो खबर फोनबाट चाल पाछु
सररर डिमो रेलैमा
छोडी जाने मन थिइन निर्माया
भूतले खाजा खानी बेलैमा
जाउन चरी रुँदै रातमा
नरोइ बस भन्दिनु सासूलाई
तिम्रो छोरी मेरो साथैमा

अन्तै पच्यो (मायालाई चौका)२
माया भए भेट गर्ने छ मौका
सररर डिमो रेलैमा
छोडी जाने मन थिइन निर्माया
भूतले खाजा खानी बेलैमा
जाउन चरी रुँदै रातमा
नरोइ बस भन्दिनु सासूलाई
तिम्रो छोरी मेरो साथैमा

गर्दै छौरे (मायामा किस्मत)२
बेल पाकेर कौवालाई के बिस्मत्
सररर डिमो रेलैमा
छोडी जाने मन थिइन निर्माया

भूतले खाजा खानी बेलैमा
जाउन चरी रुँदै रातमा
नरोइ बस भन्दिनु सासूलाई
तिम्रो छोरी मेरो साथैमा

म चाँदैछु (मायाको जेलो)^२
किन मनमा सल्काउँछौ डढेलो
सररर डिमो रेलैमा
छोडी जाने मन थिइन निर्माया
भूतले खाजा खानी बेलैमा
जाउन चरी रुँदै रातमा
नरोइ बस भन्दिनु सासूलाई
तिम्रो छोरी मेरो साथैमा ।^{३०}

४.५ तामाङ जातिको सेलो गीत

देशभित्रको कुल जनसङ्ख्यामध्ये १२,८२,३०४ जना (२०५८), प्रतिशतगत हिसाबले ५.६४ प्रतिशत जनसङ्ख्या भएको तामाङ जाति देशको राजधानी काठमाडौँ उपत्यकाका वरिपरिका जिल्लालाई केन्द्रविन्दु बनाएर बसोवास गरिआएका छन् । तामाङहरू काठमाडौँका प्राचीन वासिन्दा मानिन्छन् । उपत्यकामा अन्य समुदायको प्रवेश भएपछि नै तामाङहरू उपत्यका छाडेर वरिपरिका पर्वतमालाहरूमा आवाद हुन थालेका हुन् भन्ने धारणा छ ।

देशभित्र लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक सङ्घीय शासन व्यवस्था घोषणा भइसक्दा पनि आदिवासी जनजाति तामाङ समुदायको भने आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक र शैक्षिक अवस्था माथि उठ्न नसक्नु दुःखद पक्ष हो । देशको राजधानी काठमाडौँ आसपासका जिल्ला काभ्रेपलाञ्चोक, नुवाकोट, मकवानपुर, धादिङ, सिन्धुली, रसुवा, सिन्धुपाल्चोक, चितवन आदि भूभागमा तामाङहरूको बाहुल्यता भए तापनि सरकारी कामकाजको क्षेत्रमा न्यून उपस्थिति हुनुलाई राज्यले ठगेको उनीहरूको दावी छ । आफ्नै रीतिथिति, धर्म, संस्कार, भाषा र भेषभूषा भएका यिनीहरूको मौलिक लोकजीवनका यावत् पक्ष झल्काउने विविध पक्षहरू नभएका होइनन् तर यसलाई उजागर गर्ने माध्यम र शैक्षिक हैसियत कम भएकैले होला उनीहरू आफ्नो कला,

^{३०} दामन-२, घर्तिखोला बस्ने श्री बमबहादुर बर्तौलासँग शोधकर्ताले लिएको प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता ।

संस्कृतिलाई लिपिबद्ध गर्न असमर्थ देखिन्छ । आफ्नै बुई चढाएर कयौंलाई राज्य सञ्चालनको कुर्सीमा पुऱ्याए, तर उनीहरूले आफ्नो स्वार्थअनुकूल काम गरे तापनि बुई चढाई सहयोग गर्नेहरूको हालत भने जिउँका तिउँ छ । 'खोलो तऱ्यो लौरो बिऱ्यो' भन्ने उखानको चरितार्थ भएको छ । जुन कुराको प्रमाण आज उनीहरूले पाउनु पर्ने न्यूनतम अधिकार समेत पाउन नसकेको उदाहरणबाट ती कुराको पुष्टि हुन्छ ।

तामाङहरूको सबभन्दा बढी जनसङ्ख्या रहेको जिल्ला मकवानपुर हो । यस जिल्लामा कुल जनसङ्ख्याको ४७.३५ प्रतिशत बसोवास गर्दछन् । यहाँ बसोवास गर्ने तामाङहरूको हालत पनि उही र उस्तै नै छ । दामनपालुङ क्षेत्रमा पनि यिनीहरूका सङ्ख्यात्मक उपस्थिति कम छैन । यस क्षेत्रमा तामाङहरूले आफ्नो लोकसंस्कृति जर्गेन गर्ने काम नै नगरेको भन्न मिल्दैन । तुलनामा हिसाबले हेर्दा कम खोज, अनुसन्धान र कथ्य संगालोलाई लिपिमा उतार्ने काम भने कमै भएको छ भन्दा फरक पर्दैन । यो समाजको पौरखी, सबभन्दा सोभ्का र मिहिनेती तामाङहरूले इतिहासको कालखण्डमा थुप्रै अनुभव सङ्गालेका छन् । तीनै अनुभवभित्र पर्ने लोकजीवनको एक पाटो हो तामाङ जातिले गाउने लोकभाका सेलो । सेलो भाका तामाङ जातिको आफ्नै पेवाका रूपमा रहेको लोक भाका हो । जसले तामाङ जातिको पीर, मर्का, हाँसो, आँसु, दुःख, सुख, रोदन, क्रन्दन र हर्षोल्लासको ताजा स्पर्श बोकेको हुन्छ । यसलाई उनीहरू विवाह, व्रतबन्ध, जात्रामात्रा, चाडपर्व, मेला, उत्सवका बेला लोकबाजा डम्फुको साथमा गाइएको पाइन्छ । सेलो नै उनीहरूको एकमात्रा अमूल्य नीधि बनेर जनसमुदायको कण्ठमा सीमित रहेको छ । यिनैमध्येका सेलोलार्ई नमुनाको रूपमा तल पस्किएको छ :

गरी राखौं रमाइलो

लातका म्हा छिड छार रा ह्यो
खुयु तोबा आमाकेन्छे
चुचाम ह्वाईकी पाङमामी
म्हीसेका गिल्ला लालारो १ १ १

म्हीसेका गिल्ला लासैनुनर
योरी आपेर सन्छयाके च्याङपा

छिकिला ल्हेडवो पाङथान्के १ १ १

लावेतारे बेतारे कितारी होइन तेतारी
निलावा च्याङ्पा चित्तारी १ १ १

योरी आपेर सन्ध्यामम्
छिकिला ल्हेडपो पाङ्च्यामम्
निलावा च्याङ्पा चित्तारी १ १ १

लातका म्हा छिङ सोरलारो
सिसिका तिला भोर्लारो १ १ १

लातका म्हा छिङ् छाचिमैर
चोसो ख्यारख्योरे च्यामामी
धन्देला चुका धुइरीमी
रीतिबिति खाचिमै १ १ १
रीतिबिति खाचिमैर
तोरतोर याम्बुरी डा निमाम्
तीमलाम कौसीरी म्हेन्तोला तोङर
एला माया आरेन डा योङ्योङ १ १ १

एहेम पाङसी काङ् चाङ्केर
सान्को इष्ट डाई पाङ्के
सिसिका तिला भोर्लारो
सिसिका तिला भोर्लारो
घाम लागेर घमाइलो
लासीम थान्के रमाइलो । १३^{ठम}

माथिको तामाङगीतको सार यस प्रकार छ :

देउतालाई काँचो चामल र नयाँ बाखा चाहिन्छ रे मान्छेले हामीलाई
गिल्ला गलरि तैपनि म तिमीलाई बूढी भाको ठूली आमाले एउटा गीत
गाएर सघाउँछु तर यो गीत तिम्रो मनमा जाला कि नजाला मान्छेको जीवन
छोटो छ दयामाया गरिराख मरेर केही लाँदै न बाँचुञ्जेल रमाइलो गरी राख्नु
भन्ने आशय अभिव्यक्त भएको छ ।

म जस्तो सुहाउला कि नसुहाउला

पनौतीला मार्सी सुन
मार्सीमा सुनला म्हा हाङ्पा
ए निला घुइरी डा चिमा
दोलखा भिमसेन ला हाङ्पा
भेलाकि आभे डा हाङ्पा

मालीमा मेला तारतार न्हे
तारतार न्हेला उरउर तर
साइँली तेन माइली भयोन्खाचिम

^{११} दामन-७, सिमभञ्ज्याङ् वस्ने वर्ष ७७ की श्रीमती हिरामाया बलसंग बेलुकी ६ बजे शोधकर्ताले लिएको प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता ।

डालाका नाम्सा जिल्लारी
ताहो ह्वाङ्ला मिनतेन थर

हाजु नाम्साला नानाआडा
परेवाला रुपरङ्ग
बैसमा निला बराबरा
से स्युगे छयाम्छयाम् सरासर

चोते ज्यावा मायालु
हानड दोना प्रासेला
डान्नाका तिमरी यारासम्
स्यातेन म्हाकन केम ख्वाला ।^{६६}

माथिको तामाङगीतको सार यस प्रकार रहेको छ :

पनौतीको मार्सी चामल जस्तो दिदीबहिनीको बीचमा म बस्दा
दोलखा भिमसेन देउताजस्तो सुहाउला कि नसुहाउला मजस्तो । माली
गाईको सेतो दूध सेतो दूधको पहेंलो तर साइली र माइली आउनु भो मेरो
गाउँ जिल्लामा के होला तिम्रो नाम र थर । कुन गाउँको दिदीबहिनी
परेवाको रूपजस्तो बैस आउँछ जान्छ बारबार जाँ सँगै सरासर यति राम्री
मायालु कहाँसम्म पुग्ने गरी हिँड्ने हो हाम्रो घरमा जाने भए मासु र भात
खाउने थैं भन्ने आशय माथिको तामाङगीतमा अभिव्यक्त भएको छ ।

दिदी भाइबीचको सचेतना दोहोरी तामाङ सेलो

आले : लबुला चाना ओई ठूली नाना
दुःख सुख तिलमूला सुङ्गो था याङ्ना

नाना : ह्वारीला खाले ओइ च्याङपा आले
दुःख सुखै आरे वरु ह्वाङ्ला तामुला सुङ्गोले

आले : सुख भीवा डा दुःखीला इहोरी व्रीवै आरेवा
छे सोतर लाबरी तिम्रै भाङ्गरी प्रातोवा

नाना : रुपछयाम ल्हामन आतानी याङ्ला
सेमला ताम ताघोसे आले थानस्युगो ताम ह्वाङ्ला

आले : सेमला ताम पेनान तालसी थान्से
व्यालासी ल्होल्हो चिउ सुङ्गवा भयोचाङ्से

नाना : डा न्होङ्ची आले व्यालासी मामले
के जम्मै ख्लासी पद्घीउले सेम ध्यानले

आले : भाजरी आनी चुबुद्धि डाला

^{६६} दामन-६, किटेनी बस्ने वर्ष ६० का श्री अकलबहादुर के.सी. संग शोधकर्ताले बेलुकी ६ बजे लिएको प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता ।

खेप्पातोसी पद्धीसी पो खेप्पा ता याडला

- नाना : आपा आमा डान्सीमाम् ल्हानन् डाला सेमखाबा
लोप्पता आले सेममुसम हाल्छेकै याड्ता आकाबा
- आले : काते खासे नाना चु दुःख डान्सी
पद्धी मन्वा हन्ते सेममी उमेरसे घाड थाची
- नाना : भयोभयो आले नाना आडा पद्धिसम तसेला
दुःख भिपा कोल्छेले हट्धिपन थारेड्कै निसेला
- आले : ता पाड्से नाना तीडन्हाड्ला तामनुन
कोरसी प्रासी म्हीला केलामन दुःख याड्ची आभयानन्
- नाना : पद्धीलेम आले डाई पाड्वा ड्यान्छम्
तिनी हेन्छे स्कूल भर्नालाई याड्नी छ्याम्
- आले : ताला नाना जहिलेन स्कूल लोप्पारी निसेला
याड्नी सेसी गोसी नाम्सारी सेनागोना लासेला
- नाना : पद्धीउ आले पद्धीउ आडा म्हीला ताम थाड्यान्गो
दुःख हान्ते लासम सुख याड्ला मोजमस्ती थाडान्को
- आले : पद्धीतोपा थाताची डाई तिनी
खले भरिया तोपरी डा अनि
- नाना : स्कूल पुइगो भामेकोला भाकोला ज्ञानीसे
पढाइ ख्लासी व्या लासी आनिसे ।^{६४}

माथिको तामाडगीतको अर्थ यस प्रकार रहेको छ :

- भाइ : मुलाको चाना ओइ ठूली दिदी
दुःख सुख के छ भन्नु न था हुने गरी
- दिदी : वारीको आरु ओइ कान्छा भाइ
दुःख सुख केही छैन वरु तिम्रो के छ भन न
- भाइ : सुख भन्ने कुरा मेरो भाग्यमा लेखेको रहेनछ
वरु घाँस सोतर गर्न जुका घारीमा हिँड्नु पर्छ
- दिदी : भेटघाट लामो समयसम्म भएन हाम्रो
भित्री कुरा कसरी बुझ्ने आफ्नो कुरा भन वरु तिम्रो
- भाइ : मनको कुरा सबै कसरी पोख्ने
विवाह गरी भिन्नै बस भन्नु हुन्छ दाइ भाउजूले
- दिदी : म विग्रे भाइ विवाह गरें करले
काम सबै छाडी वरु पढ्नु ध्यानले
- भाइ : सानोमा मेरो पढ्ने बुद्धि आएन
बूढो भई पढेर ठूलो भाग के पाउँछु र ?
- दिदी : बुबाआमा सम्भेर धेरै मेरो मन रुन्छ

^{९३} दामन-७, जुरेथुम बस्ने वर्ष ३८ की श्रीमती सरीता लामासँग शोधकर्ताले बेलुकी दिउँसो ११ बजे लिएको प्रत्यक्ष अन्तवार्ता ।

सिकनलाई भाइ मन भए कसैले रोक्दैन

- भाइ : कति रनु दिदी यो दुःख सम्भरे
पढन मन लाग्छ डाँडो काट्यो बूढो भो उमेर
- दिदी : दाजुभाइ दिदीबहिनी पढेत हुनेथ्यो
दुःख भन्ने कुरा बिस्तारै हटेर जानेथ्यो
- भाइ : के भन्नु दिदी मुटु भित्रका कुरा
डुली मान्छेको काम गरी हिँड्दा दुःख पायो नराम्ररी
- दिदी : पढौं न त भाइ मैले भन्या मान्ने भए
आजैदेखि स्कूल भर्ना गरौं हामी सँगै
- भाइ : हुन्छ दिदी सधैं सिकन स्कूल जाउँला
हामी दुई जान्ने बुझ्ने भई गाउँले सबैलाई सिकाउँला
- दिदी : पढ भाइ पढ बहिनी मान्छेको कुरा नसुन
दुःख अहिले गर्नु भने सुख पछि पाउनेछौं मोज मस्ती नसम्भ
- भाइ : पढनु पर्ने था पाएँ आज मैले
खले भरिया बन्न कहिले नि नजाने
- दिदी : स्कूल पठाउ छोराछोरी बुझ्नेले
पढाइ छाडी विवाह गरी नपठाउ कसैले

४.६ नेवारी लोकगीत

दामनपालुङ क्षेत्रको आदिवासीका रूपमा परिचित नेवार समुदायको उपस्थिति राम्रै रहेको कुरा २०६५ सालमा प्रकाशित नमुना सर्वेक्षणले प्रमाणित गर्छ । चारसय वर्षको इतिहास बोकेको नेवार समुदाय काठमाडौंको पाटनबाट राजनीतिक वा सामाजिक कारणले उपत्यका बाहिरिने क्रममा पालुङ क्षेत्रलाई आफ्नो मुख्य बसोवास थलो बनाएका हुन् भन्ने कुरा यहाँका स्थानीय जानकारहरू बताउँछन् । नेवार समुदाय सांस्कृतिक हिसाबले धनी समुदायका रूपमा चिन्न सकिन्छ । उनीहरूले मान्ने विभिन्न पर्वहरूले यो कुराको पुष्टि गर्छ । असारको धान रोपाइँमा होस्, स्थानीय चाडपर्वमा होस्, बिहान बेलुकी गर्ने भजनकीर्तन होस् अथवा स्थानीय जात्राहरूमा होस् यिनीहरूको सहभागी र उपथितिबाटै के कुराको छनक दिन्छ भने नेवारी समुदाय नेपाली लोक कलासंस्कृतिको पुञ्जा नै हो भनी निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

नेवारी समुदायमा विशेष गरी नृत्यसँग गायन जोडिएको हुन्छ । उनीहरूको आफ्नै भाषा, लिपी, भेष, भुषा, संस्कार, रीतिथिति, चालचलन,

धर्म र संस्कार भएको हुँदा आफ्नै भाषामा लोकजीवनका अनुभूति पस्कन सक्षम छन् । यिनै पक्षहरू उनीहरू लोकभाकामा यसरी प्रस्तुत गर्दछन् :

नेवारी असारे लोकगीत

जि ओया लालछी मदुनी छीकाय सभाँय धाल
थुगु छवार ली गना ओ दिसँन न्ह ॥१॥

अर्थ : पहिलेको लोग्ने तर्फको दाजुभाइले छोरालाई लिन आउँदा
प्रतिउत्तरमा छोराको चरित्र हेर्छु अनिमात्र सोचौंला भनी
दिएको जवाफ ।

आयली भलीया मयजु जिकाये लिंगने मखूँ
जिकायमा लजुगाल मदु न्ह ॥२॥

अर्थ : मेरो छोराको चरित्र असल भएकोले फर्काउँदिन, म आफैँ नै
छोराको भरणपोषण गर्न सक्छु भनी दिएको जवाफ ।

आयली माजुहाय छिकायमा लजुगाल मदुसा
जिगुँ कोस लजुगाल निय न्ह ॥३॥

अर्थ : हुनेवाला बुहारीवाट सासू समक्ष उसको छोरा र आफ्नो
सम्बन्ध गाँसीदिन आग्रह गर्दै दिएको जवाफ ।

नेवारी भजन (आरती)

न्याचा चाया चिप लखँ स्नान याना ओ
हरिहरि स्नान याना औथा साचा चाया चिप दुरू
म्हास लुना ओ आरती माये जिन थगु म्ह चिनाओ ॥१॥
भमोलया चिप स्वान सिर सँ छाना ओ
हरिहरि सं छाना ओ, हरिहरि सं छाना ओ,

सिल तयानिप चन्दन लहालीकास तिना ओ
आरती माये जिन थगुमन चिनाओ ॥२॥

नेवारी मायाप्रितिका दोहोरी गीत

गन वने त्यना मयजु लुक्कु लुक्कु संका
जिगु छँ नं थुखे हे ख गने देया लिक्क

अर्थ : जिउ हल्लाई-हल्लाई कहाँ जान लागेकी मेरो पनि यतै
गणेश थान नजिक हो सँगै जाउँला भनी दिएको जवाफ ।

मिसा (ज्यापुनी)

हिसि मदम्ह मीजं थन वने साहु सुंक्का
पने मत्ये लं बिये छं अलमल जुईका
॥धु॥

ज्याप्पु (मीज)

अर्थ : मलाई जिस्काएर नबस जाने भए खुरुखुरु जाऊ भनी
दिएको जवाफ ।

मस्युगु दु सुनां छन्त ल्यासे जुया जुगु
ल्यु ल्यु न्ह्यो न्ह्यो ल्याम्ह तथा नकल कया जुईगु
मां बौ यात पासा पिन्थाय वने धका वनीगु
देसे दक्व ल्याम्ह तयत इसारा याना जुइगु
॥१॥

मिसा (ज्यापुनी)

अर्थ : तिम्रो बानी मलाई थाहा छैन र, केटाहरू पछि लगाएर
हिँड्ने आमा बाबालाई चाहिँ साथीकाँ जाने भन्ने तर उल्टै
गाउँ भरिका केटाहरूलाई उल्टै जिस्काएर हिँड्ने भनी
दिएको जवाफ ।

धाय मते योये जीत मनु म्हसीका जु
छर्थे उखेँ थेखेँ हेका खुया नैमा मखु
खल्ली दाँछी दा मदुसाँ फुर्ती याना जुइगु
भट्टी नया देवा मदया गताँ ज्वँका जुइगु
॥२॥

अर्थ : मलाई जथाभावी भन्ने होइन आफूचाहिँ अरूको ढाँटेर छलेर
खाने पाकेटमा एक पैसा छैन भट्टी पसलमा गएर अरूको
गाली खाने भनी दिएको जवाफ ।

मायाँप्रतिको नेवारी लोकगीत

आ वइगू बुद्धवार यो मै
ल त्वनेगु करुवा यो मै
छ छम्ह यकेयात पिखा लखुई पिवा मै
छ छु धन्दा
॥धु॥

अर्थ : तिम्रो आशमा बाटो हेरिरहेको छु ।

आख च्वयगु कलम यो मै
जि मरसय वने मखु या मै

छन्त जिं पिया च्चना छन्त इयका
यो मै छं छु धन्दा
॥१॥

अर्थ : तिमी मनपरेको केटी हो, त्यसैले म तिमीलाई छोडी कतै
जान सक्दैन ।

सलं किसी चित यो मै
नया सिखलं चीगु यो मै
मन यात मन हे ची लुंया सिखलं ची
मै छं छु धन्दा यो मै
॥२॥

अर्थ : मान्छेको जुनी भएर चोरी ढाँटी खानुहुँदैन । आफ्नै मनको
सिक्रीले बाँध्नुपर्छ । गाई भैँसीलाई मात्र फलामको
सिक्रीले बाँध्छ ।^{१४}

४.७ निष्कर्ष

नारायणी अञ्चलमा पर्ने मकवानपुर जिल्लाको उत्तरी क्षेत्रमा अवस्थित दामनपालुङ पनि अधिराज्यका अन्य जिल्लाहरूको प्रचलित क्षेत्रभैँ लोकसाहित्यका विभिन्न विधाहरूमध्ये नेपाली लोकगीतका रूपमा निकै नाम कहलिएको क्षेत्र हो ।

दामनपालुङमा प्रचलित नेपाली लोकगीतहरूलाई सांस्कारगीत, पर्वगीत, कर्मगीत, बाह्रमासेगीत र जातिगीतमा वर्गीकरण गरिएको छ । यी गीतहरू नै दामनपालुङमा प्रचलित छन् । सांस्कारगीतहरूले नेपाली समाजमा प्रचलित लोकसांस्कृतिलाई झल्काइरहेका हुन्छन् । यी गीतहरू ऋतुकालीन, पर्व र कर्मका अवसरमा नेपाली भाषा तथा अन्य भाषाका गीतहरू दामनपालुङमा गुन्जायमान हुने गर्दछन् । यस क्षेत्रमा प्रचलित कर्मगीतमा असारे, घाँसे र दाइँगीत पर्दछन् । पर्वगीतमा तीजगीत, देउसीभैँलो, सोरठी र ख्यालीगीत महत्त्वपूर्ण मानिन्छन् भने बाह्रमासेगीतमा भ्याउरे, बालगीत, सिलोक, भजन, सवाई, बालन र दोहोरीगीत पर्दछन् । यस क्षेत्रमा बसोवास गर्ने नेवार र तामाङ समुदायले जातीय परम्परामा गाउने गीतलाई

^{१४} पालुङ-१, ओखरबजार बस्ने वर्ष ३८ को श्री अर्जुन बलामीसँग शोधकर्ताले बेलुकी दिउँसो ४ बजे लिएको प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता ।

जातिगीतअन्तर्गत राखिएको छ । नेवार जातिले गाउने भजन र असार, तामाङ जातिले गाउने सेलोलाई जातिगीतका रूपमा लिएको छ ।

यी नेपाली लोकगीतहरूले दामनपालुङ क्षेत्रका पाखापखेरा, भञ्ज्याङ्ग अनि चौतारीहरूलाई गुन्जायमान तुल्याएका छन् भने धर्म, संस्कृति र परम्परालाई जगेर्ना गरिराखेका छन् र मानव मनका दुःख, पीडा, हर्ष र उल्लासमय उतारचढापहरूलाई सरल, सहज, छरितो र रसिलो पारी मनोरञ्जनात्मक तुल्याएका छन् । दामनपालुङमा गाइने विभिन्न नेपाली लोकगीतहरूमा मानिसहरूका दुःख र पीडाका साथै कारण उत्पन्न भएका समस्याहरू र माया प्रीतिका कुराहरू उठाएर मनका भावनाहरू व्यक्त गर्न यस्ता नेपाली लोकगीतहरू गाएका हुन्छन् । यसरी सधैंभरि गाइने नेपाली लोकगीतहरूको आफ्नै महत्त्व रही आएको देखिन्छ ।

पञ्चम परिच्छेद

दामनपालुङमा प्रचलित लोकगीतको विश्लेषण र मूल्याङ्कन

दामनपालुङ क्षेत्रमा प्रचलित नेपाली भाषाका लोकगीत, तामाङ समुदायको सेलो र नेवारी समुदायको नेवारी लोकगीत नै यस क्षेत्रको चिनारी बन्न पुगेको छ । यहाँ प्रचलित नेपाली लोकगीतलाई विषयवस्तु, भाव, प्रस्तुति, लय र भाषाशैलीका आधारमा विश्लेषण गरिनेछ । यी लोकगीतमा निहित मौलिक पहिचानका कारण यहाँ प्रचलित लोकगीतले राष्ट्रिय पहिचान बनाउन सफल भएका छन् । यी लोकगीतहरूको विश्लेषणबाट तिनको प्राप्ति र सीमाबारे जानकारी प्राप्त गर्न सकिनेछ । यसरी यस क्षेत्रको पहिचान बोकेर आएका लोकगीतहरूलाई विभिन्न शीर्षक र उपशीर्षकमा राखेर तल क्रमैसँग विश्लेषण गरिएको छ ।

५.१ संस्कारगीत

संस्कारगीत नेपाली लोकगीतको फाँटमा युगौँ पहिलादेखि लोकव्यवहारमा देखिँदै आएको छ । संस्कार एक किसिमले जीवनको पथप्रदर्शनको अनिवार्य अङ्गजस्तै भएको छ । यसबाट जीवनमा नियमितता र व्यवस्थितता आउने गरेको देखिन्छ । संस्कृतिको मुख्य उद्देश्य मानिसमा विचारको परिष्कार गर्नु पनि हो ।^{९५} यिनै संस्कारहरूमा दामनपालुङ क्षेत्रमा गाइने रत्यौली, माहल र खाँडोलाई संस्कारगीतअन्तर्गत राखेर विश्लेषण

^{९५} कृष्णप्रसाद पराजुली, **नेपाली लोकगीतको आलोक**, (काठमाडौँ : वीणा प्रकाशन, २०५८), पृ. २२२ ।

गरिएको छ । यी गीतहरू मानव जन्मेदेखि मृत्युपूर्व विभिन्न सांस्कारिक अवसरमा मात्रै गाइन्छन् । यी गीतहरूलाई विषयवस्तु, भाव, लय, प्रस्तुति र भाषाशैलीका आधारमा यहाँ विश्लेषण गरिएको छ ।

५.१.१ संस्कारिकगीतको विश्लेषण

विवाहको दिनमा दुलहादुलही लिन गएपछि दुलहाका घरमा आफन्तजन र गाउँलेहरू भेला भई स्वतःस्फूर्त रूपमा हास्यव्यङ्ग्यात्मक ढंगले रातैभरि बसेर गाइने गीत नै रत्यौली हो । यसैगरी विवाह, व्रतबन्धजस्ता माङ्गलिक कार्यमा नारीहरू एकै ठाउँमा भेला भई वरबधूको सफल दाम्पत्य जीवनको कामना गर्न माहलगीत गाइन्छन् भने क्षेत्रीहरूको विवाहमण्डपमा विवाहसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण कार्य सम्पन्नपश्चात जन्ति पक्षको एक जनाले मुखार्ण खाँडो गाउने परम्परा यस क्षेत्रमा रहेको छ । खाँडो गाउने कार्य सम्पन्न पछि बैरीको थाप्लोमा ठ्याक-ठ्याक भन्दै जग्गेमा गाडिएको केराको खम्बालाई काटी खाँडोगीत टुङ्ग्याउने चलन छ ।

५.१.२ रत्यौलीगीतको विश्लेषण

विवाहका दिन दुलहादुलही लिन गएपछि दुलहाका घरमा आफन्त र छिमेकी गाउँले महिलाहरू जम्मा भएर स्वतन्त्र रूपमा हास्यव्यङ्ग्यात्मक ढङ्गले रातैभरि गाइने हुँदा 'रत्यौली' को अर्थ रातमा गाइने गीत भन्ने पुष्टि हुन्छ ।

छोराको विवाह गर्दा ग्रहशान्ति गर्दा बालिएको बत्ती भोलिपल्ट दुलही नभित्र्याउँदासम्म निभ्नु हुँदैन भन्ने मान्यताअनुसार पुरुषहरू जन्त गइसकेपछि दुलहाका घरमा सबै आफन्त महिलाहरू र गाउँघरका छिमेकी महिलाहरू भेला भएर बत्ती हेर्दै रात बिताउने क्रममा स्वतन्त्र रूपमा विभिन्न गीतहरू जति धेरै गाउन सक्थे उति राम्रोसँग दुलहा र दुलहीको सम्बन्ध सुमधुर हुन्छ भन्ने लोककथन छ । रत्यौली खेल्ने गाउने ठाउँमा पुरुषको निषेध गरिने हुँदा नारीलाई पुरुषको भूमिका निभाउन लगाइ रमाइलो गर्ने चलन रही आएको छ ।

५.१.२.१ विषयवस्तुका आधारमा रत्यौलीगीतको विश्लेषण

विषयवस्तुका आधारमा रत्यौलीगीतको विश्लेषण गर्नुपर्दा मकवानपुर जिल्लाको उत्तरी क्षेत्र दामनपालुङको सेरोफेरोमा गाइने रत्यौलीगीत दुलहा र दुलहीकै चर्चामा यी गीतहरू केन्द्रित हुन्छन् भने गीतको विषयवस्तु शिष्ट र मर्यादित विधिमा आधारित हुन्छ । हाँस्ने र हसाउने गीतका रूपमा चिनिने रत्यौलीगीत मायाप्रीति बाहेक ठट्यौलो हाँसाउने गीतका रूपमा पनि गाइन्छन् । यीनै प्रसङ्गमा गाइएका गीतहरू तल नमुनाको रूपमा प्रस्तुत छ :

नुने डोको पानी डोको खप्प खपाइदे
दुलहीकी आमालाई भुँडी बोकाइदे ।
* * * *
मुङ्गो केरा ढल्न लाग्यो चोके लगाइदे
दुलहाका भाउजूलाई बोका लगाइदे ।
* * * *

यस बाहेक दुलही बनेर जानुपर्ने बाध्यताप्रति आक्रोश व्यक्त गरेकी दुलहीको प्रसङ्गमा गाइएको रत्यौलीगीत यस प्रकार छ :

मलाई लिन शिरफूल कमाइ तिमी आयौ करमा
जान्न म त शिरफूल लगाइ पराइ घरमा ।
* * * * *

यी बाहेक सासूको मनजित्न गरेको प्रयास होस्, देवी-देवतालाई पुकारी वरबधूको सुखमय दाम्पत्य जीवनको कामना गर्दाहोस्, ख्याल ठट्टा गरी नाचगान गर्दा होस् अथवा साली-भिनाजुको प्रेम प्रसङ्गमा होस् यस क्षेत्रमा गाइने रत्यौली गीतले सांस्कारिक महत्त्व अझ बढी बोकेको कुरा घामजतिकै छर्लङ्ग छ ।

५.१.२.२ भावका आधारमा रत्यौलीगीतको विश्लेषण

भावविधानका आधारमा हेर्दा यस क्षेत्रमा गाइने रत्यौली गीतमा हास्यव्यङ्ग्य, मायाप्रीति, रतिक्रिडा र देवी-देवताप्रति भक्तिभाव राखी गाइने गरेको पाइन्छ । यी विविध भावहरूमध्येका केहीलाई प्रस्तुत गर्नुपर्दा

दुलादुलहीप्रति व्यङ्ग्य प्रहार गरी गाइएको रत्यौली गीतको नमुना यस प्रकार छ :

* * * *
 अमिलो दैको मथी दही ल्यायो घिउ
 भए आज दुलादुलै सिङ्गो एकै जिउ

५.१.२.३ लयका आधारमा रत्यौलीगीतको विश्लेषण

लयका आधारमा विश्लेषण गर्नुपर्दा यस क्षेत्रमा प्रचलित रत्यौलीगीत विशेष गरी भ्याउरे लोकलयमा गाइन्छन् । यस्ता रत्यौलीगीतमा कतै ९ अक्षर कतै योभन्दा बढी अक्षरको पङ्क्तिमा संरचित भएको देखिन्छ । यी भ्याउरे रत्यौली गीतहरूमा विश्रामले लयात्मकता थप्ने काम गरेको छ । यीमध्येका एक भ्याउरे लयमा संरचित रत्यौलीगीतको नमुना यस प्रकार छ :

गौराबारी धागाले जेलेको
 भाइको बेमा रत्यौली खेलेको
 डाँडैकाटे भो
 बिसिएको मायालाई सम्भना
 यो रुमाल व्यर्थै साटेको
 * * * *
 यो घरमा कति छुन् चेली
 निस्क बैरा आजै हो रत्यौली
 डाँडैकाटे भो
 बिसिएको मायालाई सम्भना
 यो रुमाल व्यर्थै साटेको

५.१.२.४ प्रस्तुतिका आधारमा रत्यौलीगीतको विश्लेषण

प्रस्तुतिका आधारमा यस क्षेत्रमा गाइने रत्यौलीगीतमा महिला नै नायक र नायिकाको भूमिका निर्वाह गरी अभिनय समेत गर्दछन् । विशेष गरी राम र सीताको तथा शिव र पार्वतीको विवाहको परिकल्पना गरी अभिनय गरिन्छ । रत्यौलीगीतमा वाद्यवादनका रूपमा केवल मादल, चाँपमात्र प्रयोग गरी थपडी र हातमा लगाइएका चुराका झङ्कारसँगै नाच्ने र गाउने काम गरिन्छ । यसका साथै विवाह हुने वरबधूको क्रियाकलापमा समेत अभिनय गर्ने गरिन्छ । मौखिक रूपबाट जे-जस्तो शब्द फुर्छ त्यसरी

नै रत्यौली गाइन्छ । दामनपालुडमा भने रत्यौली भोलिपल्ट भोज खाइसकेर पनि गाउने र रमाइलो गर्ने परिपाटी छ ।

५.१.२.५ भाषाशैलीका आधारमा रत्यौलीगीतको विश्लेषण

भाषाशैलीका आधारमा दामनपालुड क्षेत्रमा प्रचलित रत्यौलीगीत धेरैजस्तो दुई पङ्क्तिका हुन्छन् । यस गीतको पहिलो पङ्क्तिले लय मिलाउने र दोस्रो पङ्क्तिले भाव अभिव्यक्त गर्ने गर्दछ । पहिलो र दोस्रो पङ्क्तिमा अक्षर समान नआउन पनि सक्छ । रत्यौलीगीतमा रात, वर-बधू संस्कृत स्रोतबाट प्रयोग भएका शब्द हुन भने दुलादुलै, बैरा, भुँडी र लाउरेजस्ता शब्द स्थानीय स्रोतबाट प्रयोग भएका हुन् ।

५.१.३ मागलगीतको विश्लेषण

मागलगीत माङ्गलिक गीतका रूपमा यस क्षेत्रमा गाउने गर्दछन् । यो विशेष गरी विवाह, व्रतबन्धजस्ता सांस्कारिक अवसरमा गाइने हुँदा यसलाई मङ्गलगीतका नामले पनि पुकारिन्छ । विषयवस्तुगत रूपमा विश्लेषण गर्नुपर्दा मागलगीत धार्मिक र सांस्कारिक अवसरमा गाइन्छन् भने यस गीतमा बढीजसो भक्तिभाव, हास्यभाव, व्यङ्ग्यभाव र प्रेमभाव अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । वाचवादनको प्रयोगविना नै विनाथकावट निरन्तर रूपमा गाइने यस गीतमा लयगत श्रुतिमधुरता र प्रस्तुति पक्ष सबल भएको पाइन्छ । स्थानीय नेपाली भाषाका शब्द र तिनको प्रचुर प्रयोगबाट मागलगीतलाई मौलिक बन्न मद्दत मिलेको छ ।

५.१.४ खाँडोगीतको विश्लेषण

परापूर्व कालदेखि नै क्षेत्री र ठकुरीहरूका बिहेमा गाइने गीत नै खाँडो हो । 'बाहुनको बिहेमा गाथा गाउनु क्षेत्रीको बिहेमा खाँडो जगाउनु' भन्ने उखान गाउँ समाजमा अहिले पनि जीवितै छ । खाँडो गाउनुको मुख्य उद्देश्यलाई प्राचीनतर्फ फर्केर हेर्ने हो भने सैनिकहरूको सैन्य जोशमा कुनै कमि आउन नदिनु, बौद्धिक प्रदर्शन गराउनु र रङ्गरमाइलोका लागि खाँडो गाउने गरिएको पाइन्छ ।

५.१.४.१ विषयवस्तुका आधारमा खाँडोगीतको विश्लेषण

विषयवस्तुका आधारमा हेर्दा खाँडो ऐतिहासिक, धार्मिक र सांस्कृतिक पक्षसँग सम्बन्धित भई गाइएको पाइन्छ । ईश्वरीय आस्था राखी गाउँदा भक्तिभाव, सैन्य जोश बढाउन खाँडो गाउँदा उत्साहभाव र विवाह, व्रतबन्धमा खाँडो गाउँदा हास्यव्यङ्ग्यभाव भल्किन्छ । सिलोकभैँ गाइने हुँदा खाँडोमा लोकलयकै प्रभुत्व बढी देखिन्छ ।

५.१.४.२ प्रस्तुतिका आधारमा खाँडोगीतको विश्लेषण

प्रस्तुतिगत हिसाबले खाँडो विना वाद्यवादनको साथ गाइने भए तापनि विवाह मण्डपमा विवाह सम्बन्धि सम्पूर्ण कार्य समापन पश्चात जन्ती पक्षको एक जना मुख्याग्र खाँडो भन्ने र अन्त्यमा हातमा लिएको खड्ग (तरवार) ले केराको खम्बालाई काटेर छिनाल्ने परम्परा यथावत छ । जसका कारण रमिता हेर्नेहरूका लागि खाँडो बडो रोचक हुन्छ ।

५.१.४.३ भाषाशैलीका आधारमा खाँडोगीतको विश्लेषण

भाषाशैलीका आधारमा विश्लेषण गर्नुगर्दा खाँडोगीत पहिलो र दोस्रो पङ्क्ति बीचको अक्षर बराबरी नभइकन पनि अन्त्यानुप्रास मिलेको हुन्छ । जसबाट खाँडोगीतले सुन्नेलाई सुनीरहन मद्दत गर्दछ । हातमा तरवार (खड्ग) लिएर गाउने हुँदा खाँडो प्रस्तुतिगत हिसाबले सफल छ भने भाषाशैलीगत हिसाबले हेर्दा पनि त्यस्तो खासै नबुझिने शब्द यहाँ प्रयोग भएको पाइँदैन । इतिहासको कालखण्डमा के भएको होला ? यसपछि के हुनेछ ? भन्ने जिज्ञास उब्जाइदिने हुँदा सुन्नेहरूलाई कौतुहलता पैदा गराई खाँडो सुन्न आकर्षित गराउँछ । प्रायः खाँडो ऐतिहासिक विषयवस्तुमा रचिने हुँदा जङ्गबहादुरलगायत अन्य राजामहाराजाको चर्तिकला खाँडोगीतमा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । त्यस्तै प्रसङ्ग भल्किने खाँडोगीतको केही अंश तल प्रस्तुत छ :

श्री श्री श्री गणगृह चक्र चुडामणि नारायण देउताबली
श्री श्री श्री मल्ल महाराजा श्री जङ्गबहादुरके फौजमे
भोटके निकटमे, काशीक्षेत्रमे मन्त्रीके खेल्से,
मन्त्रीके बुभसे भुजे लस्कर से धन्य धन्य रहेके
श्री ५ महाराजाधिराज सिपाही, शूरा, और युद्धमा पूरा, भोट, मधेश,

समस्त कुच विहार, लाहौर, दिल्ली, बेलायतको साँध बनाएर,
१२ हजार बैरीको थाप्लामा खाँडो ठ्याक-ठ्याक ।

५.२ पर्वगीतको विश्लेषण

नेपाल आफैँमा विविधताको नमुना बोकेको देश हो । यहाँका विभिन्न जातजाति, धर्म, संस्कृति, रीतिरिवाज र चालचलनमा अनेकता भएकै आधारमा यहाँ मनाइने पर्वहरूमा पनि विविधता रहेको कुरा सजिलै अनुमान लगाउन सकिन्छ । दामनपालुङ क्षेत्र पनि विविधताको क्षेत्रीय पहिचान बोकेको स्थानीय नगर भएकोले यहाँ मनाइने विभिन्न पर्वहरूमा ती पहिचानहरू सजिलै देख्न सकिन्छ । नेपालको राष्ट्रियस्तरमा मनाइने सबै खाले चाडपर्वहरू यस क्षेत्रमा अत्यन्त हर्षोल्लासका साथ मनाइन्छन् ।

सम्पूर्ण दुःख र अभावलाई बिसिएर गाइने यस्ता पर्वगीतले सुखद् अनुभूति दिनुका साथै आपसी भाइचाराको सम्बन्ध सुदृढ बनाउन सफल छ । यस भेगमा गाइने भैलो र देउसी, तीजगीत, सोरठी र ख्यालीगीलाई पर्वगीतका रूपमा चिनाउँदै तल विश्लेषण गरिन्छ ।

५.२.१ भैलो र देउसीगीतको विश्लेषण

वर्षाऋतुको सिमसिम पानीको घुम्टो ओडाएको आकाश छ्याङ्ग बन्दै शरदऋतुको आवगमनसँगै नेपालीहरूको मनोभावना उमङ्गले प्रफुल्लित भएको हुन्छ । नेपालीहरूको महान चाड विजयादशमीको लगतै आउने दोस्रो ठूलो चाड तिहारले लिएर आउने रमभ्रमका कारण छुट्टै आनन्दानुभूति महसुस हुन्छ । अझ तिहारमा खेलिने भैली र देउसीले त भ्रम उमङ्गमा रौनकता थपिदिएको हुन्छ । तिहार एक किसिमले उज्यालो र रमाइलो सँगसँगै गाँसिएको चाड हो । यस चाडलाई दीपावली पनि भनिन्छ र दीपावलीलाई ज्योति भनिएको छ ।^{१६}

दामनपालुङ क्षेत्रमा लक्ष्मीपूजाका दिनदेखि भैली र देउसी खेल्ने परम्परा छ । यस पर्वमा बच्चादेखि बूढासम्मको समान सहभागीतामा भैली

^{१६} कृष्णप्रसाद पराजुली, पूर्ववत्, पृ. १०७ ।

र देउसी खेले तापनि विशेष गरी यस क्षेत्रमा युवापुस्ता नै बढी सम्लग्न भएको देखिन्छ । यस चाडमा भैलो र देउसी खेल्दै नाचगान गरी हर्षोल्लासका साथ रमाइलो गर्दै कात्तिके दान लिने काम हुन्छ ।

५.२.१.१ भैली र देउसीगीतको विश्लेषण

दामनपालुङ क्षेत्रमा भैली र देउसी खेल्दा गाइने भैली र देउसीगीत विभिन्न विषयवस्तुमा आधारित हुन्छ । यहाँ गाइने भैली र देउसीगीतमा यहाँको सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कारिक, विकास तथा वातावरणको वर्णन पाइन्छ ।

भावका आधारमा हेर्दा भैली र देउसीगीतमा करुण, प्रेम तथा भक्तिभावका साथ गाइने यी गीतहरूमा लोकमानसको विविध पक्षहरू चित्रण गरेका हुन्छन् । यस क्षेत्रमा भैलो केटा र केटी दुवैले खेखिन्छ भने देउसी केटाले मात्रै खेल्ने गरिन्छ । केटाले भैलो खेल्दा 'भैलीराम' र केटीले भैलो खेल्दा भने 'भैलिनी' समूहकाले भन्दछन् ।

प्रस्तुतिका आधारमा विश्लेषण गर्नुपर्दा यस क्षेत्रमा खेलिने भैलो र देउसी वाद्यवादनका रूपमा मादल, हारमोनियम, गितार, किबोर्ड, खैजडी आदि प्रयोग गरी सामूहिक रूपमा एकै स्थानमा धेरैवेर खेल्ने र एकै स्थानमा दान दक्षिणा ल्याउन लगाउने प्रचलन पछिल्लो समयमा देखापरेको छ । यसबाट समयको बचत भई रमाइलो अधिक भएको छ भने परम्परा आधुनिक हुन गई मौलिक पहिचान गुम्न नदिनका लागि भने युवापुस्ता त्यतातर्फ सचेत हुनुपर्ने देखिन्छ । वाद्यवादन प्रयोगका कारण प्रस्तुति पक्ष सफल बन्न पुगेको छ ।

भाषाशैलीका आधारमा भैली र देउसीगीतको विश्लेषण गर्नुपर्दा स्थानीय भाषाको ज्यादा प्रयोग गरी भैलो र देउसी खेलिने हुँदा स्तरीय नेपाली भाषाको प्रयोगमा खासै ध्यान दिइन्न । राजधानीसँग जोडिएको जिल्ला मकवानपुर भएकोले पनि भाषामा खासै अन्तर त भेटिन्न तैपनि यहाँको जातीय विविधताको आधारमा भने भाषिक प्रयोगमा फरकपन भेटिन्छ । जस्तै—

स्थानीय रूप	स्तरीय रूप
हामरो	हाम्रो
हैनौ	होइनौ
हामरी	हाम्री
काँको	कहाँको

५.३ तीजगीतको विश्लेषण

भाद्र शुक्ल तृतीयका दिन मनाइने तीज आम नेपाली दिदीबहिनीहरूको महान पर्व हो । दामनपालुङ क्षेत्रमा तीजगीत प्रशस्तै गाइन्छन् । प्रायःजसो भ्याउरे भाकामा नै गाइन्छ । भदौ महिनामा पर्ने तीजको अवसरमा यस क्षेत्रका कृषक दाजुभाइ तथा दिदीबहिनीहरूले वर्षको पहिलो वाली भित्र्याई सकेर दोस्रो वालीलाई लगाइ गोडमेल गरिसक्ने हुँदा कामको त्यति चटारो पर्दैन । यही मौका छोपी यहाँका दिदीबहिनी, आमा र चेलीबेटीहरू तीज मनाउन नजिकै रहेको पाण्डुकेश्वर महादेवको मन्दिर परिसरमा एकत्रित भई आफ्नो मनभरि गुटमुटिएका दुःख-वेदनाका कारोणिक भावना र सुखका अनुभूतिहरू एकआपसमा साटासाट गर्दै रमाइलो गर्ने परम्परा रही आएको छ ।

५.३.१ विषयवस्तुका आधारमा तीजगीतको विश्लेषण

यस क्षेत्रमा गाइने तीजगीतमा सामाजिक परिवेशमा घटेका घटनाहरूलाई टपक्क टीपि थपक्क तीजगीतमा तुनेर गाउने परम्परा यहाँ रहेको छ । यस बाहेक नारी समस्या, धर्म-संस्कृति, प्राकृतिक वातावरणको चित्रण, आर्थिक अभावलगायतका विषयमा तीजगीतले उभिने आधार पाएको छ । यी विविध विषयहरूमध्येका एक नारी पीडालाई अभिव्यक्त गर्ने तीजगीतको नमुना यस प्रकार छ :

तामदानीमा हालेर आँगनीमा बिसाए
भित्र्याएको भोलिपल्ट सासू रिसाए ।

* * * *

काम गर्न जानुपर्ने असी मुरी फाँटमा
घर फर्की आउनुपर्ने मध्यरातमा ।

५.३.२ भावका आधारमा तीजगीतको विश्लेषण

भावविधानका आधारमा यहाँ गाइने तीजगीतले करुण, व्यङ्ग्य तथा भक्तिभावलाई आत्मसात गरी फक्रने अवसर पाएको छ । यस्तै भावमध्येका एक करुणभाव अभिव्यक्त गर्ने तीजगीतको नमुना यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

तीज आयो आयो रे पाइन मैले जाने ठाउँ
पराइ भयो माइती राजै (रोइरोइ मन बुझाउँ)२
* * * * *

हा हा
छैनन मेरो आफन्त छैनन मेरो आमा बौ
कसले पो बोलाउँछ म दुःखीलाई (घरिघरि रोइ रौं)२
* * * * *

हा हा
तीजको दिन सबै माइतीतिर
बरालियो मन (छैनन् मेरो मनथिर)२
* * * * *

हा हा
ठुस्सा पर्ने भाउजू छन् हुस्सा पर्ने व्वारी
जानमनथ्यो जन्मघर (कसले पो बुझ्छ पीरभारी)२
* * * * *

हा हा
जलिएको पाखा वन त्यही सम्झी रुन्छ मन
दाजुभाइ उस्तै हुन् (आमा सम्झी रुन्छु भन्)२
* * * * *

हा हा
अंशियारे दाजुभाइ बाँडी खाए जै जेथा
म छोरीलाई पाखा लाई (बुझ्दिन मनको पीरव्यथा)२
व्यङ्ग्यभाव अभिव्यक्त तीजगीतको छोटो अंश यहाँ प्रस्तुत गरिएको

छ :

दिदी साह्रै चोथालेछिन नफकाऊ भिनाजू
कालोमोसो दलिदिउँला पाखुरामा नसमाऊ ।
* * * * *

भक्तिभाव अभिव्यक्त तीजगीतको केही अंश यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ

:

बेलपत्र टिपें मैले शिवजीलाई चढाउन
भोकै बसें स्वामीजीको आयू बढाउन ।
* * * * *

५.३.३ लयका आधारमा तीजगीतको विश्लेषण

यस क्षेत्रमा गाइने तीजगीत सबैजसो भ्याउरे लयमै गाइन्छ । यस्ता तीजगीत कतै-कतै १४ अक्षर, कतै १५, १६, १८ र १९ अक्षरमा संरचित देखिन्छ । यिनै भ्याउरे तीजगीतलाई नमुनाको रूपमा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

१६ अक्षरे भ्याउरे तीजगीतको नमुना तल प्रस्तुत गरिएको छ :

वर्षदिनको तीजमा लिन आउनु मलाई
सासूज्यूलाई रिभाइ आउंछु विदा मिलाई ।

* * * * *

१८ अक्षरे भ्याउरे तीजगीतको नमुना तल प्रस्तुत गरिएको छ :

मलाई पराइ सम्भ्रदियौ बाबै पीडामात्र दिन
सबैलाई आफ्नो ठान्थे आफू बाबा नबोलाको किन ?

* * * * *

१९ अक्षरे भ्याउरे तीजगीतको नमुना तल प्रस्तुत गरिएको छ :

माइतामा जाँदा फाटेको सारी, लाइ सासूकी व्वारीले
कतिमा दुःख सहनु पन्यो, अभागी हो हामी छोरीले

* * * * *

माथिको तीजगीतमा १८ र १९ अक्षरमा संरचित तीजगीतको दशौं अक्षरमा विश्राम, १४, १५ र १६ अक्षरमा संरचित तीजगीतमा आठौं अक्षरमा विश्राम भएको छ । उक्त सबै पङ्क्तिहरूमा अन्त्यानुप्रासको संयोजनले गर्दा तीजमा साङ्गीतिक भङ्कार अभ्र थप्न मद्दत पुगेको छ ।

५.३.४ प्रस्तुतिका आधारमा तीजगीतको विश्लेषण

प्रस्तुतिका आधारमा दामनपालुङ क्षेत्रमा गाइने तीजगीतमा स्थानीय प्राकृतिक छँटाको रङ्ग पाइन्छ । स्थानीय पहिरन र साथमा गरगहना लगाएर मादल र चाँपको साथमा रातो तथा चोखो पहिरनमा ठाँटिएर पूजापश्चात दिदीबहिनीहरूले सामूहिक स्वरमा गाइने तीजगीतको प्रस्तुति पक्ष सबल बन्न पुगेको छ ।

५.३.५ भाषाशैलीका आधारमा तीजगीतको विश्लेषण

भाषाशैलीका आधारमा तीजगीतको विश्लेषण गर्नुपर्दा स्थानीय क्षेत्रमा प्रयोग गरिने स्थानीय भाषाका शब्दहरू प्रचुर मात्रामा प्रयोग भएको पाइन्छ । मौलिक शब्दहरूको प्रयोजनले गर्दा तीजगीतको रौनकता अझ बढी थपेको छ । तीजगीतको लय मिलाउन शब्दलाई भाँचभूँच पार्ने, बङ्ग्याउने, तन्काउने र तलमाथि पार्ने परम्परा छँदैछ । यस क्षेत्रमा गाइने तीजगीत प्रायः काठे भ्याउरे भाकामै गाइने गरिन्छ । यस क्षेत्रमा तीजगीत गाउँदा प्रयोग भएका स्थानीय शब्दहरूको स्तरीय रूप तल प्रस्तुत गरिएको छ :

स्थानीय रूप	स्तरीय रूप
हामरो	हाम्रो
खेलम	खेलौँ
पैलो	पहिलो
वर्द्धन	व्रतबन्ध
पश्चिम	पश्चिम
उँदो	तल
करीम	कर्म
केइ	केही
मुरीमुरी	धेरैधेरै

५.४ सोरठी र ख्यालीगीतको विश्लेषण

नृत्यप्रधान गीतका रूपमा सोरठीलाई चिन्ने गरिन्छ । सोरठी मङ्गोलहरूमा प्रचलित गीत हो । दामनपालुङ क्षेत्रमा देउसी र भैलो खेल्दा, पूजाआजा गर्दा, एकादशी जात्रा आदि पर्वहरूमा पुरुषलाई महिलाको श्रृङ्गारिक सामग्री लगाई मारुनी बनाएर नाचगान गरिन्छ । वाद्यवादनका रूपमा मादल र खुट्टामा लगाउने चाँपले ताल मिलाउँदै नाच्ने र गाउने काम सोरठीमा हुन्छ ।

सोरठी गाउँदा बीचबीचमा गाइने एक प्रकारको गीत नै ख्याली गीत हो । सोरठी गाउने तथा सुन्नेलाई एउटै भाकाले दिक्क नलागोस् र मनोरञ्जन प्रदान गरोस् भन्ने उद्देश्य राखी ख्याली गीत गाइन्छ । ख्यालीको सामान्य अर्थ हो- हाँसखेल, प्रेममा जालीकुरा गर्ने, रसरङ्ग उब्जाउने हँसिलो ठटेउलो व्यक्ति तर यहाँ लोकगीतको चर्चा प्रसङ्गमा ख्यालीको मतलब हो बाह्रमासे

लोकगीतको प्रसिद्ध भाका ।^{१७} दामनपालुङ क्षेत्रमा प्रायः दशैंको घटस्थापनादेखि पूर्णिमासम्म र तिहारको कोजाग्रत पूर्णिमासम्म ख्यालीगीत गाउँदै नाचगान सम्पन्न गर्ने प्रचलन छ ।

५.४.१ सोरठी र ख्यालीगीतको समग्र विश्लेषण

विषयका आधारमा ख्यालीगीत धार्मिक, ऐतिहासिक, पौराणिक र सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित भई गाउने गरिन्छ । यिनैमध्येका एक धार्मिक विषयवस्तुमा आधारित भई रचिएको ख्यालीगीतको केही अंश नमुनाका रूपमा तल प्रस्तुत गरिएको छ :

ए हो
सुपारी खाइखाइ (खोइ मलाई लाग्यो पानवीर)२
(लड्का जलाई सीता भिकाइ ल्याउनी धन्य हो राम वीर)५
* * * * *
श्री कृष्णको बानी दर्शाउने सोरठीगीतको नमुना यस प्रकार छ –
हे
चढे कृष्ण जी ह ह चढे कृष्ण जी
गोपीनीलाई छल गर्दै रुख चढे कृष्ण जी
* * * * *

भावगत आधारमा सोरठी र ख्यालीगीत श्रृङ्गार, करुण तथा भक्ति भावलाई समेटी गाइएको पाइन्छ । यी भावमध्येका एक श्रृङ्गार भाव अभिव्यक्त गर्ने सोरठी र ख्यालीगीतको नमुना यस प्रकार छ ।

श्रृङ्गार भाव अभिव्यक्त सोरठीगीतको नमुना यस प्रकार छ :

यो नानीको कति राम्रो अल्को ह ह ह
सपनीमा लागि रन्छ माया तिम्रो भल्को
सपनीमा लागि रन्छ माया तिम्रो मात्र भल्को ह ह ह
* * * * *

श्रृङ्गार भाव अभिव्यक्त ख्यालीगीतको नमुना यस प्रकार छ :

ए हो
पाटन सहर जाउँला मुला किनी खाउँला

^{१७} नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना, पूर्ववत्, पृ. १०१ ।

(टाउको काटी तिमलाई दिउँला)२
 (नरोउ-नरोउ सानी नानी तिम्रो जोवन मैँ पो लिउँला)५
 * * * *

लयगत आधारमा सोरठी र ख्यालीगीत प्रायःजसो अन्त्यानुप्रासयुक्त नै हुन्छ । जसबाट साङ्गीतिक मधुर आवाज गुञ्जायमान हुन्छ । भ्याउरे लोकलय मैँ आधारित भई गाइने यी गीतले लोकमानसको मन छुन सफल भएको देखिन्छ । मादल र मजुराको साथ सामूहिक रूपमा गाइने हुँदा प्रस्तुति पक्ष भनै सफल देखिन्छ । कतिपय बेला अन्त्यानुप्रास नमिलेको सोरठी र ख्याली गाउँने परम्परा यहाँ रहेको छ । यसको चिनारी तलको पङ्क्तिले प्रष्ट पाछै ।

अन्त्यानुप्रास नमिलेको सोरठीगीतको नमुना तल प्रस्तुत गरिएको छ

:

नेपाल सहर जाउँला ह ह ह
 सिम्रिक किनी ल्याउँला
 देशै छाडी जानुप्यो मैँले पापीनीले गर्दामा ।
 अन्त्यानुप्रास नमिलेका ख्याली
 * * * * *
 पूर्व दिशाको श्यामसुन्दर केटी
 (आमा छोडी बाबा छोडी केलाई आयौ)२
 (माइती राजै हो माया मोहनीले भुलाई ल्यायो)।५
 * * * * *

भाषाशैलीका आधारमा हेर्दा सोरठी र ख्यालीगीतमा स्थानीय भाषाको सरलीकृत रूप प्रयोग हुनुले सुन्ने र भन्ने दुवैलाई भरपुर मनोरञ्जन दिलाउँछ । स्तरीय नेपाली भाषाभन्दा स्थानीय भाषाको प्रयोगका कारण सबैको कर्णप्रीय गीत बन्न पुगेको छ । यस गीतमा प्रयोग भएका स्थानीय शब्द र त्यसको स्तरीय रूप यस प्रकार रहेको छ :

स्थानीय रूप	स्तरीय रूप
मोरदिने	मरिदिने
बन्दुकी	बन्दुक
मोलाई	मलाई
मोत	म त

५.५ कर्मगीतको विश्लेषण

नेपाल कृषिप्रधान देश भएको नाताले पनि यहाँका नेपाली दाजुभाइ तथा दिदीबहिनीहरूले वर्षेभरि मेलापात, दाउराघाँस गर्न वनजङ्गल आउँदा-जाँदा, प्रायः वर्षेभरि लोकजीवनका विविध पक्ष भल्किने लोकगीत गाई जीवनको हाँसो-आँसुलाई सङ्गीत पक्षसँग साट्ने काम गर्दछन् । दामनपालुङ क्षेत्रमा पनि राष्ट्रिय स्तरमा गरिने सम्पूर्ण कर्म यहाँ गरिने हुँदा यस क्षेत्रमा कर्मगीत गाइनु नौलो कुरा भएन । विशेष गरी असारे, घाँसे र दाइँगीतलाई यस क्षेत्रको कर्मगीतका रूपमा चिनाउन सकिन्छ । यी गीतहरू विशेष अवसर र समयमा मात्र गाइने हुँदा यसको महत्त्व छुट्टै भल्किन्छ ।

५.५.१ विषयवस्तुका आधारमा कर्मगीतको विश्लेषण

ग्रीष्म ऋतु सकिने बेला र वर्षा ऋतु सुरु हुने क्रममा मौसमा परिवर्तन भई वर्षात हुन थाल्छ । यही भरी वर्षा भएपश्चात यसैलाई मौकाका रूपमा प्रयोग गरी धान रोप्ने यहाँको परम्परा हो । सबै क्षेत्रमा सिँचाइको सुविधा नभएको कारण यसै समयलाई सदुपयोग गर्दै मानाको मुरी उब्जाउन हरक्षण व्यस्तता हुने यहाँको दैनन्दिनी हो । धान रोप्दा असारे, धान भाडा दाइँ र घाँस-दाउरा गर्न वनपाखा जाँदा घाँसेगीत उराल्ने यहाँको मौलिक पुख्यौली परम्परा हो । विशेष गरी कृषि, संस्कृति, सामाजिक परम्परा र नारी समस्यासँग सम्बन्धित कर्मगीत यहाँ गाइन्छन् । यी गीतहरूको केही नमुना तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

असारे मासको भल्किने दिने असारे लोकगीतको नमुना तल प्रस्तुत गरिएको छ :

हो हो री हो हो हो
मीठैमा खाउँला राम्रैमा लाउँला
असारको मेलैमा
हलो र जुवा कोदालो लिउँला
धान रोप्ने बेलैमा
* * * *

मायाप्रीतिको भल्किने दिने असारेगीतको नमुना यस प्रकार छ :

असारे मासको दबदबे हिलो छिःमलाई घिनलाग्यो

पातली ज्यानलाई फरिया किन्दा छवीस ऋणलाग्यो

* * * * *

प्राकृतिक वर्णन गरिएको घाँसेगीतको नमुना यस प्रकार छ :

फलामे खिली सामुदायिक मिली वन पालेर भोरैभोर

हातामा खरी ऐस आराम गरी वन पालेर भोरैभोर

फेदीमा लाग्छ यो इन्द्रणी मेला पालुडमाथि ऋषेश्वर

* * * * *

कृषि सम्बन्धी असारेगीतको नमुना यस प्रकार छ :

किसानी हो ११

स्वास्थ्य र माटोको माया छ

उर्वराशक्ति घटेमा जैविक मलखेती चाहिन्छ ।

रासायनिक मल र विषादी

यिनको आयु धेरै छैन बेलाको घाम डुवेभै

डुवेर जान बेर छैन ।

* * * * *

५.५.२ भावविधानका आधारमा कर्मगीतको विश्लेषण

विभिन्न समय र जीवनको विविध क्षणमा गाइने कर्मगीतले विशेष गरी व्यङ्ग्य, रतिक्रिडा, भक्तिभाव, करुण र श्रृङ्गारभावमा सजिएका हुन्छन् । यी भावहरूमध्येका केही प्रमुख भाव भल्किने कर्मगीतको नमुना यस प्रकार रहेको छ ।

व्यङ्ग्यभाव अभिव्यक्त घाँसेगीतको नमुना तल प्रस्तुत गरिएको छ :

यतिकैलाई लान उतिकैले हुन्छ सिङ उम्रकै चाहिन्छ र

लामापाते सुर्ती नलाउ माया फुर्ति सिङ उम्रकै चाहिन्छ र

* * * * *

व्यङ्ग्यभाव अभिव्यक्त असारेगीतको नमुना यस प्रकार रहेको छ :

असारे मासको दबदबे हिलो छिःमलाई घिनलाग्यो

पातली ज्यानलाई फरिया किन्दा छवीस ऋणलाग्यो

* * * * *

व्यङ्ग्यभाव अभिव्यक्त दाइँगीतको नमुना यस प्रकार रहेको छ :

माली गाईको छोरो तारी गाईको नाति

हिँडन थाल्यो बरादो धान परालमाथि हो ।

* * * * *

श्रृङ्गारभाव अभिव्यक्त असारेगीतको नमुना यस प्रकार रहेको छ :

असारे मासमा रोपेको धान सछ्छ कि सदैन
मै परें काली निन्याउरो मुहार मन पछ्छ पदैन ।

* * * * *

श्रृङ्गारभाव अभिव्यक्त घाँसेगीतको नमुना यस प्रकार रहेको छ :

सिमभञ्ज्याङ वनमा घाँस काट्न आउँदा विसौ भारी चौतारी
सलाई कारखानालाई हाम्रो चार जनालाई लौ पाएन दौतरी ।

* * * * *

यसरी दामनपालुङ क्षेत्रमा मायाप्रीतिमा

व्यङ्ग्यभावका साथै सामाजिक थिचोमिचो र महिला दिदीबहिनीहरूको
कारोणिक पीर व्यथा बोकेका अन्य गीतहरू पनि गाइन्छन् ।

५.५.३ लयका आधारमा कर्मगीतको विश्लेषण

दामनपालुङ क्षेत्रमा असारको रोपाइँ गर्ने बेला होरी, घाँसे र भ्याउरे
भाकाको असारेगीत गाइन्छन् । घाँसे भाकामा चुड्का राखेर, भट्टयाएर र
सिधै गाउने गरिन्छ । त्यसै गरी दाइँगीत भ्याउरे लोकभाकामा गाउने
गरिन्छ । लयका विविध प्रकार भएकोले अक्षरमा समेत फरकता पाइन्छ ।
दाइँगीतमा ७ अक्षरभन्दा माथि प्रयोग हुन्छ । यसरी यहाँ केही नमुनाका
रूपमा तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

१४ अक्षरे असारेगीतको नमुना यस प्रकार रहेको छ :

हिजो है पानी पन्यो आज कुहिरो भान्यो
छेकी हाल्यो तारालाई बाबा तारालाई

* * * * *

यो काँचो अभागी चोला किन बाँचे होला
पीर पारेर सारालाई बाबा सारालाई

* * * * *

२० अक्षरे घाँसेगीतको नमुना तल प्रस्तुत गरिएको छ :

कल्ले दया गछ्छ कल्ले माया गछ्छ मागी खाने जोगीलाई
आँपखाने काँचै हो भनेको साँचै मागी खाने जोगीलाई

* * * * *

मियोमा गोरुलाई घुमाउँदै गाइने दाइँगीतको नमुना यस प्रकार
रहेको छ :

हो बरादो हो

हाम्रो बरादो हो कामधेनुका नाति
हिँड है भाइ हो पुतलीका भाँति ।

* * * * *

५.५.४ प्रस्तुति र भाषाशैलीका आधारमा कर्मगीतको विश्लेषण

दामनपालुङ क्षेत्रको धान रोपाइँका बेलामा गाइने असारगीत वाद्यवादनविना नै स्वतःस्फूर्त ढंगमा सामूहिक गाउने हुँदा प्रस्तुति पक्ष सबल देखिन्छ । कर्मगीतमा अधिक स्थानीय भाषाको प्रयोग गरी गाउने हुँदा भाषागत सरलता र शैली पक्ष सबल रहेको महसुस गर्न सकिन्छ । जस्तै- गोरुलाई बरादो, फिटिककै भन्नुको अर्थ पटककै, लाम्ला, खाम्लाजस्ता शब्दहरूको प्रयोग यहाँको कर्मगीतमा असाध्यै प्रयोग भई भाषाशैलीगत सरलता र स्वभाविक बन्न पुगेको छ ।

५.६. बाह्रमासे लोकगीतको विश्लेषण

बाह्रमासे लोकगीत भन्नाले दामनपालुङ क्षेत्रमा वर्षेभरि गाइने सरल, सहज र स्वतःस्फूर्त लयात्मकता भएको गीतलाई बाह्रमासेगीत भनी नामकरण गरिएको छ । लोकजीवनका हरेक दैनन्दिनीमा गरिने विविध क्रियाकलाप, अनुभव र अनुभूति, संस्कार परम्परा आदिमा सहभागी हुँदा मनोरञ्जन तथा सुख-दुःखका अनुभूतिहरू साटासाट गर्न यस क्षेत्रमा बाह्रमासे लोकगीत गाउने र आनन्द लिने चलन छ । बाह्रमासे लोकगीतअन्तर्गत भ्याउरे, बालगीत, सिलोक, भजन, सवाई, बालन र दोहोरीगीतलाई समावेश गरिएको छ ।

दामनपालुङ क्षेत्रमा गाइने भ्याउरेगीत रेडियो नेपाल र एफ.एम. प्रसारण केन्द्रबाट प्रसारित भएका लोकगायक-गायिकाहरूले गाउँदा प्रत्यक्ष सुनेका काठे भाकालाई हु-बहु अनुकरण गरी गाउनु यहाँको विशेषता हो । भ्याउरे भाकाको रूपमा यहाँ प्रचलित केही भाकाहरूमा साइँली, जुनतारा, कान्छा, कमला, निर्माया, ए बैनी, सम्भना आदिलाई प्रमुख भ्याउरे भाकाका रूपमा लिन सकिन्छ ।

बालबालिकाहरूले आफ्नो उमेर समूहका साथी सङ्गीहरूसित मिलि विभिन्न क्रियाकलापमा सहभागी भई मनोरञ्जन लिने र दिने उद्देश्यले

गाउने गीत नै बालगीत हो । यस क्षेत्रका बालबालिकाहरू सहरी क्षेत्रको जस्तो खेलौना र मनोरञ्जन लिने अन्य साधन यहाँ पाइए तापनि प्रयोग कमैले मात्र गर्छन् । त्यसो त यहाँका अधिकांश बालबालिकाहरू एकै ठाउँमा जम्म भई समय सुहाउँदो खेल खेल्ने र गाउने गर्दछन् ।

फुर्सदिलो समयलाई उपयोग गर्न विभिन्न विषयवस्तुमा आधारित र सामाजिक, शैक्षिक जागरण गर्न बूढापाकाहरू यस क्षेत्रमा सिलोक गाउन निककै नै खप्पिस देखिन्छ । ऐतिहासिक वीरगाथा, भक्तिगाथा, धार्मिक, पौराणिक, शैक्षिक तथा वातावरणीय विषयवस्तुमा आधारित भई सांस्कारिक महत्त्व भल्काउने गरी सिलोक वाचन गर्ने प्रचलन आजसम्मै जीवितै रहेको छ । जसले लोकमानसको व्यवहार जीवन्त उतारेको छ ।

स्थानीय चाडबाड होस्, जात्रामात्रा होस्, विवाह-व्रतबन्ध होस्, कुनै स्थानीय कार्यक्रम नै होस् जहाँ जहिले पनि उतिकै मनोरञ्जन दिन र सांस्कारिक पक्षलाई जीवन्त राख्न यहाँको भजनकीर्तनले विशेष महत्त्व राख्दछ । विशेष गरी खैजडी, कर्ताल र मजुरालाई वाद्यवादनका रूपमा स्वीकार्ने भजले बालकदेखि वृद्धसम्मको मन छुन सफल देखिन्छ । शैक्षिक, विकासे तथा वातावरणसँग सम्बन्धित सचेतना जगाउन यिनै भजनको साथ लिने सबैको गलाको बोली बन्न पुगेको छ ।

यस क्षेत्रमा इतिहासको विभिन्न कालखण्डमा के-के घटना घटेका थिए भन्ने जिज्ञासाको निदान गरिदिने काम यहाँ प्रचलित सवाईले पुष्टि गर्दछ । सवाई स्थानीय भाषा र लोकव्यवहारमा आधारित लोकलयमा कहने गरिन्छ । यसबाट सम्बन्धित क्षेत्रको जानकारी लिन र भविष्यका पुस्तालाई बाटो कोरिदिन दरिलो माध्यम बनेको छ ।

पर्व विशेष मनोरञ्जन दिन र लिनका लागि प्रायः जसो बाहुन समुदायकाले ऐतिहासिक, पौराणिक, धार्मिक र समसामयिक विषयवस्तुमा आधारित भई विशेष गरी तिहारको बेला देउसी-भैली खेल्दा बालन गाउँदै खेलिने प्रचलन छ । बालन नृत्यप्रधान गीत भएकोले हेर्ने र गाउने दुवैलाई मन्त्रमुग्ध बनाउँदछ ।

प्रश्नोत्तरात्मक शैलीमा गाइने गीतलाई यस क्षेत्रमा दोहोरी गीत भन्ने गरिन्छ । श्रीमान र श्रीमती, दाजु र बहिनी, आमा र छारी, प्रेमी र प्रेमीका, सासू र बुहारी, भाउजू र देवर, नन्द र भाउजू, यात्रु र चालक, धनी र गरीब, सम्पन्न र विपन्न, सुखी र दुःखी दुई पक्षमा विभक्त भई प्रश्नोत्तरात्मक ढंगले पक्ष र विपक्षमा विभाजन भई पक्षले प्रश्न सोध्ने र विपक्षकाले उत्तर दिँदै लामो समयसम्म गाउने दोहोरीगीतले सबैको मनमस्तिष्कमा डेरा जमाउन सफल छ । दामनपालुङ क्षेत्रमा विवाह, व्रतबन्ध, जात्रामात्रा, चाडबाड, यात्रा, वनपाखा, स्थानीय जुनसुकै कार्यक्रममा दोहोरीले स्थान पाएकै हुन्छ । विदेशी भूमिमा काम गर्दा सहनुपर्ने खप्की, मायाप्रीतिमा हुने धोका, घरपरिवारमा चलने द्वन्द्व, सामाजिक परिवेशमा सहनुपर्ने थिचोमिचो, नारीमाथि गरिने दमनजस्ता कारोणिक पक्षलाई निसङ्कोच दोहोरीले प्रस्तुत गरिदिन्छ । विनावाद्यवादन पनि तालीको भरमा गाउन सकिने दोहोरी वास्तवमै नेपाली जनजीवनको यथार्थबोध गराउने ज्वलन्त पक्षका रूपमा चिन्न सकिन्छ ।

५.६.१ विषयवस्तुका आधारमा भ्याउरेगीतको विश्लेषण

मकवानपुर जिल्लाको लघु उपत्यका दामनपालुङ क्षेत्र र त्यसको सेरोफेरोमा गाइने भ्याउरे लोकगीतले सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, मायाप्रीति र प्राकृतिक विषयवस्तुमा आधारित भई गाउने गरेको पाइन्छ । यी गीतहरूले समाजको यथार्थ पक्षको चित्रण गरेको छ । यस क्षेत्रमा गाइने भ्याउरे लोकगीतले यहाँको यथार्थ पहिचान गराउनुका साथै विभिन्न विषयवस्तुमा आधारित भई गाइएको भ्याउरेगीतले भरपुर मनोरञ्जन दिन पनि सफल छ । यी विषयवस्तुहरूमध्येका केही नमुना तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

सामाजिक चित्रण गरिएको भ्याउरेगीतको नमुना यस प्रकार रहेको छ :

कोदो पाक्या मकै पाक्यो गाउँको मुखियालाई
जाँ गएनि सुख छैन कर्म दुःखियालाई ।

* * * * *

आर्थिक पक्ष चित्रण गरिएको भ्याउरेगीतको नमुना यस प्रकार रहेको

छ :

भोको पेट खान पाइन यतिञ्जेल
खोज्यो मैले परानले भटिञ्जेल ।

* * * * *

नारी पीडा बोकेको भ्याउरेगीतको नमुना यस प्रकार रहेको छ :

नहेप हामीलाई यौन दासी भनी
गाउँ सुधारमा हामले नि भाग लिएका छौं नि ।

* * * * *

धर्मसंस्कृतिको बयान गर्ने भ्याउरेगीतको नमुना यस प्रकार रहेको

छ :

फागुन मैना हे माया ऋषेश्वर मेला
दर्शन गर्दा वर दिनु त्थै बेला ।

* * * * *

प्रेम प्रसङ्ग वर्णन गर्ने भ्याउरेगीतको नमुना यस प्रकार रहेको छ :

मेरो माया छ भने तेता
पानी खाने निउ गरी आउ यता ।

* * * * *

मेरो माया बोलकी थियो
कुन पापीले नबोल भन्दिया ।

* * * * *

कृषिसम्बन्धी बयान गर्ने भ्याउरेगीतको नमुना यस प्रकार रहेको छ

:

हाम्रो बारी मुला र काउली
भए खाउली नभए के खाउली ।

* * * * *

प्रकृति चित्रण गर्ने भ्याउरेगीतको नमुना यस प्रकार रहेको छ :

हिउँ परेर सिम्भञ्ज्याङ सेतम्यै
गुराँस फूल वन पाखा रातम्यै ।

* * * * *

५.६.२ भावका आधारमा बाह्रमासे भ्याउरे लोकगीतको विश्लेषण

दामनपालुङ क्षेत्रमा गाइने बाह्रमासे भ्याउरेगीतलाई भावका आधारमा विश्लेषण गर्नुपर्दा हास्यव्यङ्ग्य, भक्ति तथा करुणभावलाई नै मुख्य केन्द्रबिन्दु बनाएर भ्याउरेगीतमा आएको पाइन्छ । यी भाव अभिव्यक्त गर्ने गीतको केही अंश नमुनाका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

सामाजिक व्यङ्ग्यभाव अभिव्यक्त गर्ने भ्याउरेगीतको नमुना यस प्रकार रहेको छ :

घरव्यवहार उमेरमा सोच्नु
गरीबमारा साहूलाई नछोड्नु ।
* * * *

करुणभाव अभिव्यक्त भ्याउरेगीतको नमुना यस प्रकार रहेको छ :

म छोरीको अभागी करमा
जानुपर्ने अर्काको घरमा ।
* * * *
हाँसखेल गर्ने रहरथ्यो मनमा
रोडरोड बित्नेभो जोवन ।
* * * *

भक्तिभाव अभिव्यक्त भ्याउरेगीतको नमुना यस प्रकार रहेको छ :

पालुङ वेंसी मादेवथान भक्केश्वर
हाम्रो साथ जुराईदेऊ परमेश्वर ।
* * * *
भगवानको साथ हामलाई पाओस्
दैव दशा कसैलाई नलागोस् ।

५.६.३ लयका आधारमा भ्याउरेगीतको विश्लेषण

लयको आधारमा यस क्षेत्रमा प्रचलित भ्याउरेगीतको विश्लेषणतर्फ दृष्टि दिँदा भ्याउरे लोकलय ठाडो भाकाका गाइन्छ । कतिपय भाका छिमेकी जिल्लाबाट सापटी लिइ गाइने गरेको पनि पाइन्छ । लयमा अन्त्यानुप्रासको समायोजनले गर्दा सुन्नेलाई कुनै खल्लो महसुस हुँदैन । ९ अक्षरदेखि २४ अक्षरसम्मका भ्याउरे लोकगीत यहाँ पाइएको छ । यस क्षेत्रमा प्रचलित भ्याउरे लोकलयलाई नमुनाको रूपमा तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

१० अक्षरे भ्याउरे लोकगीतको नमुना यस प्रकार रहेको छ :

कहाँ गएर के हुने छ र
बस माया जोवनै धानेर ।

१३ अक्षरे भ्याउरे लयको लोकगीत यस प्रकार रहेको छ :

भाइलाई भनेर स्कूलमा पठाउने
मइ छोरीलाई नौ डाँडा कटाउने ।

प्रस्तुत माथिको १० अक्षरे भ्याउरे लयमा ५ अक्षरमा विश्राम र १३ अक्षरे भ्याउरे लयमा ६ अक्षरमा विश्राम भई सङ्गीतमय बन्न पुगेको छ ।

५.६.४ प्रस्तुतिका आधारमा भ्याउरेगीतको विश्लेषण

दामनपालुङ क्षेत्रमा गाइने भ्याउरे लोकलयको प्रस्तुति आफ्नै पाराका छन् । समय, परिवेश र परिस्थितिअनुसार यिनका प्रस्तुतिमा विविधता पाइन्छ । मेलापर्व, घाँस-दाउरा, पानी-पँधेरो, खेतीपाती आदिमा पनि यस प्रकारको लोकगीतहरू गाइन्छन् । यहाँका प्राकृतिक वातावरणमा कहिले मायाप्रीतिको गीत गाउँछन् त कहिले बिरह वेदनाका गीतहरू गाइन्छन् । चाडपर्व, उत्सव, मेला र अन्य सांस्कृतिक कार्यक्रममा गाउँदा चाँप, मादल, बाँसुरी, हारमुनियम, खैँजडी आदि वाद्यवादनको प्रयोग गरी गाउने गरिन्छ । यसरी सरल र सहज ढङ्गमा प्रस्तुत हुने भ्याउरेगीत दामनपालुङ क्षेत्रको लोकप्रीय भाका बन्न पुगेको छ ।

५.६.५ भाषाशैलीका आधारमा भ्याउरेगीतको विश्लेषण

यहाँको भ्याउरेगीतमा प्रयोग हुने भाषा स्थानीय स्तरमा प्रचलित शब्द तथा थेंगोका कारणले भाषिक सरलता हुन गई श्रुतिमधुरता बन्न पुगेको छ । यी गीतहरूमा बरी लै, लै-लै, हो-हो, आदि थेंगो प्रयोग भएका छन् भने एक श्लोकमा दुई पाउ रहने व्यवस्थामा आधारित छ । अन्त्यानुप्रासको समायोजनले लयात्मकता बन्न पुगेको आभास हुन्छ । शब्दलाई लम्ब्याउने, टुक्रयाउने र तान्ने परम्परा यहाँ प्रचलित भ्याउरेगीतमा पाइन्छ । यी गीतमा प्रयोग भएका स्थानीय शब्दका केही स्तरीय रूप यस प्रकार रहेको छ :

स्थानीय रूप

स्तरीय रूप

साउ	साहू
स्यानो	सानो
करम्	कर्म
बाराबिसे	बाह्रबिसे
माओल	माहोल
यकल	एकल

५.७ बालगीतको विश्लेषण

बालबालिकाहरू मिली एकआपसमा खेल्दै गाइने गीत नै बालगीत हो । दामनपालुङ क्षेत्रमा आधुनिक खेल सामग्रीको कम प्रयोजनले गर्दा यहाँ स्थानीय परिवेश अनुकूल खेल खेल्दै र गीत गाउँदै रमाइलो गर्ने यहाँको स्थानीय परम्परा नै हो । बालगीतमा यहाँको स्थानीय रङ्ग सहजै देख्न सकिन्छ ।

५.७.१ विषयवस्तुका आधारमा बालगीतको विश्लेषण

बालबालिकाहरू जुन क्षेत्रमा बसोवास गर्छन्, उनीहरूलाई त्यहाँको स्थानीय वातावरणले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पारेको हुन्छ । उनीहरू आफूलाई मनपर्ने रमाइला क्रियाकलाप गर्दै जाँदा जुनचाहिँ बढी सजिलो र आफूले गर्न सकिन्छ, त्यसैमा उनीहरूको ध्यान पहिला जाने हुँदा यस क्षेत्रका बालबालिकाहरूमा पनि यस्तै प्रभाव भेटिन्छ । खास गरी प्राकृतिक वातारण, कृषि, धर्मसंस्कृति, सामाजिक समस्यासँग सम्बन्धित बालगीत नै यस क्षेत्रमा बढी प्रचलित देखिन्छ । यी बालगीतहरूमध्येका केही बालगीतको नमुना यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रकृति चित्रणगर्ने बालगीतको नमुना यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

घामपानी घामपानी घमाइलो
बाघ बूढो जन्ति आए स्यालको बे रमाइलो ।

* * * * *

कृषि सम्बन्धि बयान भएको बालगीतको नमुना यस प्रकार रहेको छ

:

ऐया बाबा घैया पाक्यो
चिउरी कुटाइ देउन
पल्ला घरे माइला बाजे

मागदै आए दैलो ढप्काइ देउन ।

* * * * *

धर्मसंस्कृतिको चित्रण गर्ने बालगीतको नमुना यहाँ प्रस्तुत गरिएको

छ :

हरहर मादेव पानी दे
अलिअलि होइन धेरै दे
खरानीको डल्लो कति सारो
मादेवलाई पानी दिन कति गारो ।

* * * *

दशैं आयो
खाउँला पिउँला
कहाँबाट ल्याउँला
चोरी ल्याउँला
धत् पापी, म त छुट्टै बसुंला ।

* * * *

सामाजिक समस्यासँग सम्बन्धित बालगीतको नमुना यहाँ प्रस्तुत
गरिएको छ:

कुखुरी काँ
बासी भात खा
खै बासी भात ?
बिरालोले खायो ।
खै बिरालो ?
मुसा मार्न गयो ।
खै मुसो ?
दुलोभिन्न पस्यो ।
खै दुलो ?
गाईले कुल्च्यो ।
खै गाई ?
खोलाले बगायो ।
खै खोलो ?
सुक्यो ।

* * *

बालबालिकाहरू सामूहिक जमघट भई खेलै गाउने बालगीतको
नमुना यस प्रकार छ :

चीँ मुसी चीँ
ओखल बजिया
कान समात
उड्की मुड्की लावा चुड
चुङ्गे दारा पुतली
बेल पाक्यो राना ज्यू

तल्लो घरकी गोठाली
माथ्लो घरकी चोथाली
नून, ढुक, चूक ।
* * *

५.७.२ भाव, लय र प्रस्तुतिका आधारमा बालगीतको विश्लेषण

यस क्षेत्रमा प्रचलित बालगीतको भावगत विश्लेषण गर्नुपर्दा बालबालिकाको जीवन परिवेश र भावविन्दुअनुसार नै बालगीतको भाव समाविष्ट भएको हुन्छ । गायनसँगै नृत्य गाँसिएर आउने हुँदा बालगीत बालकको मनोभावना अनुकूल बनेर भाव अभिव्यक्त भएको पाइन्छ ।

लामो स्वर तानेर लोकलयकै शैलीमा गाइने बालगीत सुन्दैमा भनकानै थापेर सुनिरहुँ जस्तो लाग्छ । कुटुकक, सुपुकक, लुटुककजस्ता अनुकरणात्मक शब्दको प्रयोगले लयमा श्रीवृद्धि गरिदिन्छ । यस्तै अनुकरणात्मक शब्दले युक्त बालगीतको नमुना यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ –

ताराबाजी लै लै
मामा आए घोडा
माइजू आइन डोली
पापा ल्याइन सोली
बाँडी खाउँला भोलि
बुबु माम सुपुकक
काफलगेडी कुटुकक
विरालो भन्छ म्याऊँ-म्याऊँ
अगुल्टो भन्छ उछिट्याउँ ।

यसमा ६ अक्षर छन् र प्रत्येक पङ्क्तिमा चौथो र २ अक्षरमा विश्राम छ । बालगीत अभिनयको साथमा सामूहिक रूपमा गाइन्छ । बालगीत जुनसुकै बेला पनि एकलै वा सामूहिक रूपमा गाउन सकिन्छ । लिङ्ग, जाति आदि तोकिदैन । कुनै गीतमा अभिनय र खेल पनि हुन्छ । जसले गर्दा प्रस्तुति पक्ष सफल भएको पाइन्छ ।

५.७.३ भाषाशैलीका आधारमा बालगीतको विश्लेषण

यस क्षेत्रमा गाइने बालगीतमा भाषागत सरलता, लयविधानमा मौलिकता पाइनु यहाँको विशेषता हो । बालमनोभावनालाई स्वभाविक किसिमले अभिव्यक्त गर्न भाषा सक्षम छ । बालबोलीमा चरोलाई 'चरी', भातलाई 'माम', लुगालाई 'नाना', खेल्ने कुरालाई 'चाचा', तेललाई 'तेते',

दुधलाई 'बुबु', मासुलाई 'चिचि', खानेकुरालाई 'पापा' भन्ने गरिन्छ । यसरी शब्दलाई उकारान्त तथा उकारान्त तुल्याएर शब्दमा मिठास भरिने भएकोले नै चरी र खुकुरी देखा परेका हुन् । यसमा अनुकरणात्मक शब्द थपिनाले बोलीमा बढी ध्वन्यात्मकता थपिएको छ ।

५.८ सिलोक र भजनगीतको समग्र विश्लेषण

आफूले आस्था राख्ने देवीदेवताको गुणगान गर्दै वा आराधाना उपासना गर्दै गाइने गीत भजन हो । समयले कोल्टे फेरेभै अहिले आएर भगवानको गुणगानमा मात्र सीमित नरही वातावरण, जडीबुटी, मौसम, राजनीति, शिक्षा र स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित भजन दामनपालुडमा गाउने गरिन्छ ।

यसै गरी संस्कृतको श्लोक शब्दको नेपालीकरण रूप सिलोक हो । संस्कृतमा शास्त्रीय छन्दमा आवद्ध भएका पद्यलाई श्लोक भनिन्छ । यस क्षेत्रमा विशेष गरी विवाह र लोकजीवनका विभिन्न पक्षमा प्रश्नोत्तरात्मक शैली अड्गाली सिलोक गाउने चलन छ ।

५.८.१ विषयवस्तुका आधारमा सिलोक र भजनगीतको विश्लेषण

दामनपालुड क्षेत्रमा गाइने सिलोक तथा भजन विभिन्न चाडपर्व, विवाह, माङ्गलिक कार्य, शिक्षा, स्वास्थ्य तथा वातारणसँग सम्बन्धित हुन्छन् । यिनै अवसरमा गाइने सिलोक तथा भजन यस प्रकार रहेको छ ।

भगवान् श्री कृष्णको स्तुति वयान गर्ने भजनको नमुना यस प्रकार छ :

किस्न काले नक्कले नक्कल नपारे
सोह सय गोपीनीको आँसु नभारे ।

* * * *

विवाहमा गाइने प्रश्नोत्तरात्मक सिलोकको नमुना यस प्रकार छ :

दुलहीपट्टि :काँबाट आयौ तिम्रो सब जन्ती ?

कहाँसम्मको दाउ ?

धरती तिम्रो भान्जी बुहारी

काँ टेकी आयौ पाउ ?

* * * *

जन्ती : हेटौँडाबाट आयौं हामी सब जन्ती
 यहाँसम्मको दाउ
 धरती हाम्रो भान्जी बुहारी
 पत्थर टेकी आयौं पाउ ।

* * * *

धार्मिक तथा पौराणिक विषयसँग सम्बन्धित भजनको नमुना यस

प्रकार छ :

भट्टयाउने : हे राम राम राम राम राम राम राम
 ए बाबु ?

समूह : हजुर

भट्टयाउने : चतुर्वाहु नारायणलाई त्यस बेलाका अप्सरा भन्ने ती गोपीनीहरू
 जम्मा भएर

कसैले मखन दिएको कसैले सातु दिएको ए बाबु ?

समूह : हजुर

भट्टयाउने : नारायण

समूह : हरिहरि

आए भट्टनलाई, आए भेट्टनलाई

चतुर्वाहु नारायणलाई आए भट्टनलाई

आए भेट्टनलाई, आए भेट्टनलाई

भट्टयाउने : नारायण

समूह : हरिहरि ।

हास्यव्यङ्ग्यात्मक सिलोकको नमुना यस प्रकार रहेको छ :

नेवारपानीबाट जन्ती आए

थरथर काम्दै भतेर खाए

दुलहीभन्दा दुलहा सानू

दुलहाको बाबुको टुपी लामू ।

* * * *

वातावरणसँग सम्बन्धित भजनको नमुना यस प्रकार रहेको छ :

सामुदायिक वन

ऋषेश्वरको छाँया सबलाई दिन्छ माया

सामुदायिक वन

* * * *

फोहोरमैला दुश्मन

प्लाष्टिकको भोलामा नाली र खोलामा

फाहोरमैला दुश्मन

* * * *

आफै सफा गरिदिँऊ

भुईँको धुलो पानी जाने कुलो

आफै सफा गरिदिँऊ ।

* * * *

नारी व्यवहारसंग सम्बन्धित सिलोकको नमुना यस प्रकार रहेको छ

:

केई रात छँदै उठेर घरको काम गर्नुपर्ने महाँ
उठ्दै नन् भलमल्ल घाम नभई स्त्री धर्म हो त्यो कहाँ ।

* * * * *

सिउँदो पारी कपाल बाटी चुलठी उसमा छरी सिन्दुर
लाई गाँजल नेत्रमा हरबखत सौभाग्यको मङ्गल ।

* * * * *

विकास वर्णन गरिएको सिलोकको नमुना यस प्रकार रहेको छ :

गाउँगाउँमा बाटो खुल्यो पुग्यो बत्तीपानी चारैतिर
कुलेखानी पावरहाउसले बनायो भिलिमिलि गाउँघर ।

* * * * *

माइतामा बसेकी छोरीलाई घरजान सम्झाउँदै गरेकी आमा र
छोरीबीचको सवालजवाफमा आएको सिलोकको नमुना यहाँ प्रस्तुत गरिएको
छ :

आमा : जानु आफ्नो घरमा पाउनु छोराछोरी खुशी गराउ पति
माइतीको घरमा नबस हुकेर वचन नराम्रो अति

छोरी : कहाँ जानु अहिले के खानु मैले कस्को जलारी बनौं
भित्री मन रोएको हे कृष्ण भगवान् कस्को अगाडि भनौं

आमा : सबै उठ्नु मुसुमुसु हाँस्नु खुशी हुन्छन् कृष्ण जी
नचाउँछन् गोपीनी श्री कृष्ण भगवान् दुई हातमा बाँसुरी ली

शिक्षासंग सम्बन्धित सिलोकको नमुना यस प्रकार रहेको छ :

भाइबहिनी तिमीले पढी दियो भनी आफैँ हुनेछौ धनी
असी प्रतिशत देश र तिमीलाई बीस नाफा हामीलाई पनि ।

* * * * *

५.८.२ भावका आधारमा सिलोक र भजनगीतको विश्लेषण

यस क्षेत्रमा प्रचलित भजन र सिलोक विशेष गरी हास्यभाव,
भक्तिभाव र व्यङ्ग्यभावमा आधारित भई भजन र सिलोक गाउँदछन् ।
हाल आएर यसमा मात्र सीमित नरही शिक्षा, स्वास्थ्य तथा
वातावरणसंग सम्बन्धित सचेतना फैलाउने भजन र सिलोकको रचनाले
यसको भावगत क्षेत्र विस्तार भएको कुरा सजिलै भन्न सकिन्छ ।

५.८.३ प्रस्तुतिका आधारमा भजन र सिलोकको विश्लेषण

दामनपालुङ क्षेत्रमा गाइने भजन र सिलोकमा वाद्यवादनको रूपमा प्रयोग गरिने खैँजडी, मजुरा, (मजिरा), कर्तालको एकैसाथ प्रयोगले प्रस्तुतिमा दम थप्ने काम भएका छन् । विशेष गरी सिलोक एकल गाइए तापनि समूहमा प्रस्तुत गर्ने हुँदा गाउने र सुन्ने दुवैलाई चनाखो बनाउँदछ । भजन सामूहिक रूपमा गाइन्छ । यसरी समूहिकतामा गाइने हुँदा प्रस्तुति पक्ष अब्बल बन्न पुगेको छ ।

५.८.४ भाषाशैलीका आधारमा भजन र सिलोकको विश्लेषण

भजन र सिलोक स्थानीय भाषामा प्रयुक्त शब्द तथा सरल भाषाशैलीमा गाइने हुँदा भजन र सिलोक आफैँमा सफल देखिन्छ । कृष्ण चरित्र, महाभारत, रामायण तथा लोकजीवनसँग सम्बन्धित भई गाउने भजन र सिलोकले भन्ने र सुन्ने दुवैलाई उत्तिकै मन्त्रमुग्ध पार्न सफल छ । जसका कारण आमजनसमुदायको मनपर्ने विधा बन्न पुगेको छ ।

५.९ बालन र सवाईगीतको विश्लेषण

मकवानपुर जिल्लाको उत्तरी क्षेत्र दामनपालुङमा नृत्यको साथमा गाइने गीतलाई बालन भनिन्छ । विशेष गरी बाहुन समुदायले आफ्नो पुख्र्यौली सम्पत्तिको रूपमा संरक्षण गर्दै आएको बालन नेपालीहरूको महान् पर्व विजया दशमीको पावन अवसरमा र तिहारको देउसी र भैलो कार्यक्रममा नृत्यसहित नाचगान गरी रमाइलो गर्ने परम्परा यस क्षेत्रमा रही आएको छ ।

इतिहासको विभिन्न कालखण्डमा घटित घटनाहरूको स्मरण गराउन यहाँका बृढापाकाहरूले कथ्य वा लेख्य रूपमा संरक्षित गरी राखेको ऐतिहासिक तथा पौराणिक महत्त्वका दृष्टिले जीवनपयोगी गाथा नै सवाई हो । विगत समयमा स्थानीय इलाका वा भित्र के-कस्ता देवी तथा

प्राकृतिक घटनाहरू घटेका थिए भन्ने यथार्थ विवरण सवाईमा पाइनु वास्तवमै लोकजीवनको लागि ऐतिहासिक प्राप्तिको कुरा हो ।

५.९.१ बालन र सवाईगीतको समग्र विश्लेषण

दामनपालुङ क्षेत्रमा गाइने बालन र सवाई ऐतिहासिक, पौराणिक, धार्मिक र सांस्कृतिक विषयवस्तुमा आधारित भई गाइएको पाइन्छ । भावगत आधारमा हेर्दा विशेष गरी भक्तिभाव र करुणभावलाई आत्मसात गरी बालन र सवाई गाइने गरेको पाइएको छ । लयका दृष्टिले चाहे बालन होस्, चाहे सवाई नै किन नहोस् स्थानीय लोकलयमै आधारित भई गाउने यहाँको विशेषता नै भएकोले लय पक्ष सफल भएको मान्न सकिन्छ । विना वाद्यवादन गाइने यी गीतहरू एकल र सामूहिकतामा आवद्ध भई गाइनुले प्रस्तुति पक्ष सबल देखिन्छ । लयमा सामूहिकताको स्वर गुञ्जनुले लयगत श्रुतिमधुर हुन्छ । स्थानीय भाषाको ज्यादा प्रयोग र नयाँ शब्द संयोजनले भाषा र शैलीमा ओज थपेको छ । धार्मिक र ऐतिहासिक पक्ष झल्काउने बालन र सवाईको केही नमुना तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

मङ्गला चरणमा गाइने बालनको नमुना यस प्रकार रहेको छ :

ए हो
श्री सिद्धिनायक नाउँ विनायक
कार्य छैन जो विनायक । ५१
* * * * *

ए हो
यस्तो लम्बोधरले मङ्गल गरून
बिगन सबै हाम्रा हरून । ५१
* * * * *

ए हो
तुलसीको मठमा विष्णुको पूजा
ए भरे हुन्छन् फूलका धूजा । ५१

ऐतिहासिक विवरण झल्काउने सवाईको नमुना तल प्रस्तुत गरिएको

छ :

सुनसुन पञ्च म केही भन्छु
दामनपालुङको सवाई कहान्छु
* * * *

१९९० साल माघ २ गते भूकम्प आयो
अधिकांश घरगोठ कम्पनले भत्कायो ।

* * * *
 स्कूल खुल्यो ०१४साल सबलाई ज्ञान दिन
 सरस्वती नि.मा.वि.को पहिलो स्थापना ।
 * * * *
 २०३६ सालमा सुरु गऱ्यो तरकारी खेती
 आर्थिक पक्ष सबल रह्यो भयो उन्नति ।
 * * * *
 ०४५ सालमा दोस्रो ठूलो भूइँचालो आयो
 कच्ची घर, कच्ची गोठ भताभुङ्गा पाऱ्यो ।
 * * * *
 पचास साल साउन ४मा बाढी पहिरो आयो
 बाक्लो बस्ती पालुङ फाँट बाढीले बगाइयो ।
 * * * *
 आँखा पाक्ने रोग लाग्यो बैसठ्ठी सालमा
 सञ्चारको विकास भयो त्रिसठ्ठी सालमा ।
 * * * *
 दैव विपत्ति नपरोस् कसैलाई
 था पाई राखौँ विगतको कुरालाई ।
 * * * *

५.१० दोहोरीगीतको विश्लेषण

दामनपालुङ क्षेत्रमा गाइने विभिन्न लोकगीतहरूमध्ये प्रसिद्धि कमाएको लोकभाका हो दोहोरी । दोहोरीको अर्थ हुन्छ, सवाल-जवाफ अथवा प्रश्न र उत्तर । अर्को शब्दमा भन्नु पर्दा पक्ष र विपक्ष बीचमा गीतका माध्यमबाट चल्ने होडबाजी । यस क्षेत्रमा गाइने दोहोरीगीत विशेष गरी मायाप्रीति, नारी समस्या, धर्म-संस्कृति, शिक्षा, स्वास्थ्य, वातावरण, सामाजिक चालचलन, आर्थिक शोषण, विवाह, व्रतबन्ध, मेलापात आदिमा दुई पक्षमा विभक्त भई दोहोरी गाई रमाइलो गर्ने प्रचलन हालसम्म यथावत नै छ ।

५.१०.१ विषयवस्तुका आधारमा दोहोरीगीतको विश्लेषण

दामनपालुङमा गाइने दोहोरीगीतको विषयवस्तुगत धरातल भनेकै समाज हो । गाउँ समाजमा प्रचलित संस्कार, आर्थिक क्रियाकलाप, मायाप्रीति र प्राकृतिक अवस्थाले नै दोहोरीगीतको विषयवस्तु चयन गर्दछ । यी बाहेक लोकगायक गायिकाहरूलाई जे कुराले पहिलो प्रभाव पार्दछ,

त्यसैलाई विषयवस्तु बनाई दोहोरी घन्काउने यहाँको परम्परा नै हो । यी विषयवस्तुहरूमध्येका केही नमुना तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

सामाजिक अवस्थाको चित्रण गरिने दोहोरीगीतको नमुना यस प्रकार रहेको छ :

केटा : घर परिवार सबैलाई त्यागेर
जाँदैछु म विदेश भागेर ।
सररर डिमो रेलैमा
छोडी जान मन थिइन निष्पूरी
भूतले खाजा खाने बेलैमा
* * *

केटी : नजाऊ परान हामीलाई छोडेर
बसौं यतै घरबार जोडेर ।
नजाऊ प्यारा मध्ये रातैमा
तिमी बिना बाँचुला कसोरी
सम्झी बस्नु हाम्रो साथैमा ।
* * *

आर्थिक अवस्था चित्रण गर्ने दोहोरीगीतको नमुना यस प्रकार रहेको छ :

केटा : हे याँ बसेर पुगेन खानालाई
जान्छु विदेश धन कमाइ ल्याउनलाई ।
सरर सल्लाघरी वन
पहिले जस्तो छैनौनी आजकल
निर्माया फेरि के यो मन
* * * *

केटी : दुःख सुख गरेर खाउँला
नजाऊ विदेश नुन पानी तताउँला ।
सरर सल्लाघरी वन
पहिले जस्तो छैनौनी आजकल
निर्माया फेरि के यो मन
* * * *

केटा : चिठीबाट बताउन ठेगाना
म नि पोख्छु यो मनको वेदना ।
सरर सल्लाघरी वन
पहिले जस्तो छैनौनी आजकल
निर्माया फेरि के यो मन
* * * *

केटी : कर गरी जाँदैछौ विदेशमा
गई विदेश के पाउँछौ आखिरमा ।
सरर सल्लाघरी वन

पहिले जस्तो छैनौनी आजकल
निर्माया फेरि के यो मन

मायाप्रीति वर्णन भएको दोहोरीगीतको नमुना यस प्रकार रहेको छ :

केटा :रूप राम्रो मन खाने कुटुक्क
दामन घुम्न जानेकी सुटुक्क
दामन घुम्न जाउँ दामन मै बसेर
चोखो माया लाउँ

* * * *

केटी : उकाली र ओराली धाई-धाई
किन मलाई जाँ भन्छौ कर लाई-लाई
नजाऊँ दामन
मन छैन जानलाई त्यसो नभन

* * * *

स्थानीय वातावरणको प्राकृतिक चित्रण गरिएको दोहोरीगीतको
नमुना यस प्रकार रहेको छ :

केटा : शिखरकोटमा हे माया भेट भयो हाम्रो
के छ खबर राम्रो कि नराम्रो

* * * *

केटी : पालुङ गाउँमा हे कान्छा आइपुग्यो कसरी
बल्ल भेट भो राम सीता जसरी

* * * *

केटा : घर्तिखाला हे माया जाउँसँगै तरेर
लाउँला माया ओखर गाउँ भरेर

* * * *

केटी : ओखर गाउँमा हे कान्छा एकैछिन बसेर
लाइदेऊ माया दुई मुटु गाँसेर

* * * *

केटा : ऋषेश्वरको हे मायामादेवलाई भागेर
जान दिएन सिमभञ्ज्याङ काटेर

* * * *

केटी : फागुन मैना हे माया ऋषेश्वर मेला
सिन्दुर पोते लाइदिनु त्यै बेला

५.१०.२ भावका आधारमा दोहोरीगीतको विश्लेषण

भावका दृष्टिले दामनपालुङ क्षेत्रमा गाइने दोहोरीगीत विशेष गरी
माया प्रीतिमा रम्ने युवायुवतीले दोहोरीगीत गाउँदा श्रृङ्गारभाव अभिव्यक्त
हुन्छ । प्राकृतिक विपत्ति पर्दा गाइएको दोहोरीगीतमा करुणभाव अभिव्यक्त
हुन्छ भने कसैलाई छेड हानी गाइएको दोहोरीगीतमा व्यङ्ग्यभाव प्रकट

भएको पाइन्छ । यी भावहरू भल्कने दोहोरीगीतको नमुना तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

श्रृङ्गारभाव अभिव्यक्त भएको दोहोरीगीतको नमुना यस प्रकार रहेको छ :

केटा : टिप्नुड बाराही पालुडकी इन्द्रेणी
तिम्रै पीरले लागेन निन्द्रानी

* * * *

केटी : दियो मलाई मुटुमा बस्ने ठाउँ
जनम-जनम म तिम्रै हुन पाउँ

* * * *

केटा : यो मुटुमा पिरती पालेको
विर्स्या छैन अँगालो हालेको

* * * *

केटी : बालखमा संगसँगै डुलेको
मैले पनि काँ छ र भुलेका

करुणभाव अभिव्यक्त भएको दोहोरीगीतको नमुना यस प्रकार रहेको

छ :

केटा : डाँडैकाटी जाउँ भन्छ एउटाले
साथ दिइन ऋषेश्वर देउताले
सँगै जान्छु यमराजको साथ
नरोइ बस हे आमा सम्भेर
भेट्न म आउँछु जुनेलीको रात

* * * *

केटी : तिमलाई साथ दिएँ थे साथी
दैव दशा लागियो मै माथि
सँगै जान्छु यमराजको साथ
नरोइ बस हे आमा सम्भेर
भेट्न म आउँछु जुनेलीको रात

* * * *

केटा : कर्मै खोटी अभागी खुनीलाई
जाँ गए नि रोइ हिन्नु पर्नेलाई
सँगै जान्छु यमराजको साथ
नरोइ बस हे आमा सम्भेर
भेट्न म आउँछु जुनेलीको रात

* * * *

केटी : रैछौं खुनी अभागी वैगुनी
ईश्वर दैने कैल्ये नि नहुनी
सँगै जान्छु यमराजको साथ
नरोइ बस हे आमा सम्भेर

भेट्न म आउँछु जुनेलीको रात
व्यङ्ग्यभाव अभिव्यक्त भएको दोहोरीगीतको नमुना यस प्रकार रहेको

छ :

केटी : माया तिम्ले नलाऊ धेरै फुँई
जति उफ्रे नि भ्यागुतो भूँईको भूँई
* * * *
केटा : जिउसुकेर गाको छ दर्दले
आँटेपछि छाड्दैन मर्दले ।

५.१०.३ लयका आधारमा दोहोरीगीतको विश्लेषण

दामनपालुङ क्षेत्रमा गाइने लोकदोहोरीगीत प्रायः काठे भाकामा नै गाइन्छ । यी काठे दोहोरीमा अन्त्यानुप्रासको संयोजनले दोहोरीगीतहरू भनै सङ्गीतमय बन्न पुगेको छ । यहाँ गाइने दोहोरीगीतमा यहाँ गाइने भाकाअनुसार कतै १० अक्षर त कतै त्योभन्दा धेरथोर पङ्क्तिमा संरचित भएका छन् । यीमध्येका १६ अक्षरे भ्याउरे भाकाको दोहोरीगीत तल प्रस्तुत गरिएको छ र

पत्थरभन्दा सारो रहेछ हेर तिम्रो मन
हो कि होइन लौ भन कसम खाई कन

५.१०.४ प्रस्तुतिका आधारमा दोहोरीगीतको विश्लेषण

बाह्रै महिना लोकदोहोरीसँग रम्ने दामनपालुङबासी दोहोरी गाउँदा निश्चित ठाउँमा भेला भई प्रसङ्गअनुसार लम्ब्याएर दिनभर नै दोहोरीगीत गाउने गर्दछन् । लोकगायकका अन्तरहृदयबाट प्रस्फुटित भएका भावुक भावनालाई लयको साँचोमा ढालेर दुई पक्षका बीचमा निकै प्रतिष्पर्धात्मक ढंगले दोहोरीगीत गाउने गरिन्छ भने लोकगायक र गायिकाहरूको स्वरलाई तिखार्ने काम दोहोरीगीतमा प्रयोग हुने वाद्यवादन मादल, खैँजडी, बाँसुरी, हरमुनियम आदिले गर्दछन् । यसरी गाइएको दोहोरीगीतको प्रस्तुतिकरण प्रभावकारी हुन्छ नै ।

५.१०.५ भाषाशैलीका आधारमा दोहोरीगीतको विश्लेषण

दामनपालुङ क्षेत्रमा गाइने लोकदोहोरीगीतहरूमा यहाँ प्रचलित स्थानीय भाषाको प्रत्यक्ष प्रभाव लोकदोहोरीमा देखिन्छ । गीतमा

भाका मिलाउन शब्दलाई तन्काउने, घुमाउने र बीचबीचमा विश्राम दिने पनि गरिन्छ। यहाँ गाइने दोहोरीगीतमा स्थानीय क्षेत्रमा प्रचलित शब्दहरूको ज्यादा प्रयोगले लोकगीतको क्षेत्रमा ओज थप्ने काम भएको छ। यहाँ प्रचलित दोहोरीगीतमा प्रयोग भएका स्थानीय शब्द र तिनको स्तरीय रूप तल प्रस्तुत गरिएको छ :

स्थानीय रूप	स्तरीय रूप
सारो	साह्रो
कसम	किरिया
तिम्ले	तिमीले
गाको	गएको
बालख	बालक
देउता	देवता
बाराइ	बाराही
इन्द्रेणी	इन्द्रायणी

५.११ जातिगीतको विश्लेषण

दामनपालुङ उपत्यकाभित्र स्थायी बसोवास गर्ने क्षेत्री पछिको सङ्ख्यात्मक बाहुल्यता तामाङ जातिको रहेको छ भने केही कम नेवार जातिको रहेको छ। तामाङ र नेवार समुदायमा आ-आफ्नो भाषा, संस्कृति, रीतिरिवाज, परम्परा, चाडबाड, धर्म आदि मान्ने परम्परामा एकाद पक्ष समान देखिए तापनि अन्य धेरै पक्षमा विविधता रहेको छ।

यहाँका आदिवासी तामाङ र नेवार जाति मङ्गोल वर्गभित्र पर्दछ। यिनीहरूको आफ्नै मूल्य र मान्यता रही आएका छन्। उनीहरू लोकगीतलाई आ-आफ्नै भाषामा नै कथने र गाउने गर्दछन्। तामाङ जातिले गाउने लोकप्रीय भाका भनेकै 'सेलो' हो। सेलोमार्फत नै तामाङ दिदीबहिनी तथा दाजुभाइहरू आफ्नो पीर-व्यथा, दुःख-सुख, मायाप्रीतिको भावनाहरू एकआपसमा साटासाट गर्दछन्।

यसरी नै नेवार दाजुभाइ तथा दिदीबहिनीहरूले आफ्ना मनका भावनाहरू आफ्नै नेवारी लोकगीतमार्फत एकआपसमा साटासाट गर्दछन्। विभिन्न संस्कारले सम्पन्न मानिने यहाँका नेवार समुदायभित्र लोकलयमा आधारित कहिले भजन गाउँछन् त कहिले असारो। यिनै लोकगीतभित्र यी जातिहरूको पहिचान अडेको छ। जुन कुराको आधिकारिकता लोकगीतमा

भेटाउन सकिन्छ । तामाङ र नेवार जातिभिन्न प्रचलित लोकगीतका नमुना तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.११.१ विषयवस्तुका आधारमा जातिगीतको विश्लेषण

विभिन्न विषयवस्तुमा आधारित भई गाउने नेवारी लोकगीत र तामाङ सेलो प्राकृतिक, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक तथा मायाप्रीतिका साथै अन्य विषयवस्तुमा आधारित भई लोकगीत कथने र गाउने गर्दछन् । यी बाहेक जाति विशेष विभिन्न अवसरमा गाइने लोकगीतको नमुनालाई तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

दिदीभाइबीच प्रश्नोत्तर शैलीमा शैक्षिक उत्प्रेरणा जगाउन गाइएको तामाङ सेलोको नमुना यस प्रकार रहेको छ :

नाना : पढ्धीउ आले पढ्धीउ आडा म्हीला ताम थाइयान्ना
दुःख हान्ते लासम लिछा सुख याइला मोजमस्ती थाडान्को
* * * * *

अर्थ

दिदी : पढ भाइ पढ बहिनी अरूका कुरा नसुन
दुःख अहिले गरेदखि पछि सुख पाउनेछौ मोजमस्ती नसम्भ
आले : ता पाडसे नाना तीडन्हाइला तामनुन
कोरसी प्रासी म्हीला केलामन दुःख याइची आभयानन्
* * * * *

अर्थ

भाइ : के भन्ने दिदी मनभिन्नको कुराहरू
डुलेर हिँडी अरूको काम गर्दैमा दुःख पायो नराम्ररी
मायाप्रीतिको प्रसङ्गमा गाइएको तामाङ 'सेलो' को नमुना यस प्रकार रहेको छ :

पनौतीला मार्सी सुन
मार्सी सुनला म्हा ह्वाइपा
ए निला घुडरी डा चिमा
दोलखा भिमसेन ला ह्वाइपा
भेलाकि आभे डा ह्वाइपा
* * *

अर्थ

पनौतिको मार्सी धान

मार्सी धानको चामल जस्तो
तिमीहरू दुईको बीचमा म बस्दा
दोलखा भिमसेन भगवान् जस्तो
सुहाउँला कि नसुहाउँला म जस्तो

करुणभाव अभिव्यक्त डम्फु तामाङ सेलोको नमुना यस प्रकार रहेको

छ :

एहेम पाङसी काइ चाङके
सन्को इष्ट डाई पाङके
लातका म्हा छिड सोरलारो
सिसिका तिला भोर्लारो
ध्नीनी फेसी घमाइलो
लासी थान्के रमाइलो ।

* * * *

अर्थ

एहेम भनी पीडा निम्त्याउँछु
सुन्नुहोस मित्रजन म केही भन्छु
देउतालाई काँचो चामल चढाउँछु
मरेर केही लाँदैनाँ
घाम लागेर घमाइलो
गरेर राखौँ रमाइलो ।

विहान सबेरै उठी भगवान्को स्तुतिमा गाइने नेवारी भजन (आरती)

को नमुना यस प्रकार रहेको छ :

न्याचा चाया चिप लखं स्नान याना ओ
'हरिहरि स्नान याना ओ' २
साचा लुना ओ आरती माये जिन थगुम्ह चिना ओ ॥१॥

* * * * *

भमोलया चिप स्वान सिर सं छाना ओ 'हरिहरि सिर सं छाना ओ' २
सिल तयानिप चन्दन लहालीकास तिना ओ आरती माये जिन थगुमन
चिनाओ ॥२॥

मायाप्रीतिमा प्रेमभाव दर्शाउने गरी गाइएको नेवारी लोकगीतको

नमुना यस प्रकार रहेको छ :

आ वाइगु बुद्धवार यो मै
ल त्वनेगु करुवा यो मै
छ छम्ह यंकेयात पिखा लख
पिखा लखुई पिवा मै
छं छु धन्दा ॥धु॥

* * * *

अर्थ

तिम्रो आशमा बाटो हेरिरहेको छु ।

आख च्वयगु कलम यो मै
जि मरसय वने मखु या मै
छन्त जिं पिया च्वना छन्त इयकायो मै
छं छु धन्दा ॥१॥
* * * * *

अर्थ

तिमी मन परेको केटी हो, तिमी विना म कतै जान सकिदैन ।

सलं किसी चित्त यो मै
न्या सिखलं चीगु यो मै
मन यात मन हे ची लुँया सिखलं ची
मै छं छु धन्दा यो मै ॥२॥
* * * *

अर्थ

मान्छेको जुनी भएर चोरी ढाँटी खानु हुँदैन । आफ्नो मनको सिक्रीले
बाँध्नु पर्छ गाई भैंसीलाई मात्र फलामको सिक्रीले बाँध्छ ।

व्यङ्ग्यभाव अभिव्यक्त गर्ने नेवारी लोकदोहोरीगीतको नमुना यस
प्रकार रहेको छ :

गन वने त्यना मयजु लुक्कु लुक्कु संका
जिगु छें नं थुखे हे ख गने देया लिक्क
मिसा (ज्यापुनी)

अर्थ

जिउ हल्लाई हल्लाई कहाँ जान लागेको, मेरो पनि गणेश थान नजिकै
घर हो ।

हिसि मदुम्ह मीजं थन वने साहु सुंक्का
पने मत्ये लं बिये छं अलमल जुईका
॥ धु ॥
ज्यापु (मिजा)

अर्थ

मलाई जिस्क्याएर नवस, जाने भए आफ्नो बाटो सुरुसुरु लाग ।

करुणभाव अभिव्यक्त गर्ने नेवारी लोकगीतको नमुना यस प्रकार रहेको छ :

जि ओया लालछी मदुनी छीकाय सभांय धाल
थुगु छवार ली गनाओ दिसँन न्हा ॥ १ ॥

अर्थ

पहिलेको लोगने पट्टिका दाजुभाइले छोरा लिन आएपछि छोरा दिन हिचकचाउँदै मेरो छोराको चरित्र कस्तो हुन्छ, अनि मात्र दिने या नदिने सोचन सक्छु भनी दिएको प्रतित्तर ।

आयली भलीँचा मयजु जिकाये लगने मखूँ
जिकायमा लजुगाल मदु न्ह ॥ २ ॥

अर्थ

फेरि अर्को पटक छोरा लैजान्छु भनी आएका पहिलेका लोगने तर्फकालाई सम्झाउँदै मेरो छोराको चरित्र राम्रो भएकोले यिनलाई आफूसँगै राख्ने र आफैँले भरणपोषण गर्ने भनी दिएको प्रतिउत्तर ।

५.११.२ भावका आधारमा जातिगीतको विश्लेषण

दामनपालुङ क्षेत्रमा नेवार र तामाङ समुदायको वाक्लो बस्ती भएकै कारण यी जातिभिन्न विभिन्न सांस्कारिक विविधता पाइन्छ । विभिन्न चाडबाड, पूजापाठ, व्रतबन्ध, मेलापर्व तथा लोकजीवनका विविध पक्षमा गाइने जातीय लोकगीतले नेपाली भाषामा भैँ भक्तिभाव, श्रृङ्गारभाव र करुणभावलाई अनुसरण गरी आफ्नो लोकगीतमा केन्द्रीय भाव बनाएर अघि बढेको पाइन्छ ।

५.११.३ लयका आधारमा जातिगीतको विश्लेषण

नेवारी लोकगीत र तामाङ सेलोमा लयगत विविधता पाइन्छ । सेलो गाउँदा लामो स्वर तानेर एउटै पाउलाई दुई भन्दा बढी पटक दोहोर्‍याएर गाउने गरिन्छ । जसबाट लयमा मधुरता आउँछ । नेवारी लोकगीतमा पनि वाक्यको मध्य भागमा र अन्त्यमा विश्राम लिई लामो स्वर

तानेर गाउने र एउटै पाउलाई दुईभन्दा बढी पटक दोहोर्याएर गाउने हुँदा लय पक्ष सबल देखिन्छ ।

५.११.४ प्रस्तुतिका आधारमा जातिगीतको विश्लेषण

यस क्षेत्रमा बसोवास गर्ने तामाङ र नेवार समुदायमा प्रचलित जातीय लोकगीतमा वाद्यवादनको पनि प्रयोग हुने हुँदा प्रस्तुतिमा कुनै कमि देखिन्न । तामाङ जातिले गाउने 'सेलो' गीतमा डम्फु र दोहोरी गाउँदा मादलको प्रयोग गरिन्छ । यसै गरी नेवारी लोकगीतमा भ्याली, कर्ताल आदि बाजाको प्रयोगले प्रस्तुति पक्ष सबल बनाइदिएको छ । एकल र सामूहिक गाइने यी लोकगीतले लोकमानसको हृदय पगाल्न सफल देखिन्छ ।

५.११.५ भाषाशैलीका आधारमा जातिगीतको विश्लेषण

यहाँका आदिवासी जनजाति तामाङ र नेवार समुदायको आफ्नै मौलिक पहिचान बोकेको भाषाका कारण जातीय लोकगीतले मौलिने अवसर पाएको छ । नेवारी भाषा र तामाङ भाषामा लिखित यी लोकगीतहरूले मनोरञ्जन प्रदान गर्नको साथै जातीय भाषागत पहिचान दिन सफल भएको छ ।

५.१२ निष्कार्ष

नारायणी अञ्चलको मकवानपुर जिल्ला देशकै नमुना जिल्लाका रूपमा लिन सकिन्छ । प्राकृतिक स्रोत र साधन, धार्मिक मूल्य र मान्यता, सामाजिक रीतिथिति र चालचलन, ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक पक्षमा धनी रहेको यो जिल्ला हरेक पक्षमा विविधता र यिनै विविधताभित्र राष्ट्रिय एकताको सन्देश दिन यो जिल्ला सफल रहेको छ । यस जिल्लाको उत्तरी क्षेत्र दामनपालुङ पनि जिल्लालाई राष्ट्रिय स्तरमा परिचय गराउन सफल क्षेत्रहरूमध्येका एक प्रसिद्ध क्षेत्र हुन् । यिनै पहिचानहरू परिचित गराउने विधाहरूमध्येका एक हुन् नेपाली लोकसाहित्यका अनुपम

विधा लोकगीत । नेपाली लोकसाहित्यको जेष्ठ विधा लोकगीतले स्थानीय क्षेत्रमा प्रचलित सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कारिक, पौराणिक, ऐतिहासिक र प्राकृतिक विषयवस्तुलाई उजागर गर्न सक्षम छ । दामनपालुड उपत्यका आसपासका क्षेत्रमा गाइने सांस्कारिक तथा लोकजीवनका विविध कार्यमा गाइने कर्मगीत, त्यसै गरी जातीय पहिचान गराउने जातिगीत र विभिन्न माङ्गलिक कार्यमा गाइने पर्व तथा बाह्रमासे लोकगीतले स्थानीय क्षेत्रको पहिचान गराउन सफल देखिन्छ । यी लोकगीतहरूले यहाँको प्राकृतिक वर्णन गर्न, धर्म-संस्कृतिको परिचय गराउन, ऐतिहासिक तथा पौराणिक घटनाको जानकारी दिन, आर्थिक तथा सामाजिक पक्षको चित्रण गर्न दरिलो र भरपर्दो माध्यम बन्न पुगेको छ ।

दामनपालुडमा प्रचलित लोकगीतको समग्र विश्लेषण गर्नुपर्दा विषयगत आधारमा यहाँको लोकगीतले प्राकृतिक वातावरण, सामाजिक चालचलन, आर्थिक पक्षको चित्रण, मायाप्रीतिमा हुने मिलन विछोडजस्ता विषयलाई आफ्नो आधारशीला बनाएका छन् भने भावगत् दृष्टिमा चिनाउनु पर्दा यहाँ गाइने लोकगीतले स्थानीय माटो सुहाउँदो अनि यहाँ बसोवास गर्ने सम्पूर्ण दाजुभाइ तथा दिदीबहिनीहरूले लोकजीवनका विभिन्न पाटोमा भोगेका दैनन्दिनी क्रियाकलापबाट उब्जेका विविध भाव अभिव्यक्त गर्न सफल छ ।

लयका आधारमा विश्लेषण गर्नुपर्दा स्थानीय लोकलयको सेरोफेरोमा रम्य जनमानसको कण्ठमा निसङ्कोच प्रस्फुटित भई सरल तथा सहज ढंगमा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । विशेष गरी छिमेकी जिल्लाहरूमा गाइएका भाका तथा सञ्चारका माध्यबाट सुनिएका काठे लोकभाकामा नै यहाँको लोकगीत मौलाएको पाइन्छ ।

प्रस्तुति पक्षलाई ध्यान दिँदा स्थानीय लोकबाजाहरूको प्रयोगका साथै एकल गायनमा भन्दा सामूहिक गायनमा बढी जोडदिने हुँदा प्रस्तुति अझ दरिलो भएको भेटिन्छ । सरल भाषाशैली र स्थानीय क्षेत्रमा प्रचलित मौलिक शब्दहरूको ज्यादा प्रयोगबाट यहाँको लोकगीतले छुट्टै

पहिचान गराउन र यहाँको सार विशेषता लोकगीतमार्फत राष्ट्रिस्तरमा चिनाउन सफल रहेको छ ।

षष्ठ परिच्छेद

उपसंहार

मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रअन्तर्गत पर्ने नारायणी अञ्चलका पाँच जिल्लाहरूमध्ये मकवानपुर जिल्लाको उत्तरी पहाडी बस्ती नै दामनपालुङ हो । देशको राजधानी काठमाडौँ र जिल्ला सदरमुकाम हेटौँडादेखि ६५ कि.मि. को मध्यभागमा अवस्थित दामनपालुङ मानव बस्तीका हिसाबले अत्यन्तै लोकप्रिय र पुरानो बस्तीका रूपमा परिचित छ ।

दामनपालुङको सिमाना पूर्वमा मार्खु र बज्रबाराही गा.वि.स., दक्षिणमा भिमफेदी र नामटार गा.वि.स., पश्चिममा आग्रा र गोगने गा.वि.स. तथा उत्तरमा टिस्टुङ, गा.वि.स. हरू पर्दछन् । उत्तर-दक्षिणभन्दा पूर्व-पश्चिम अलि फैलिएर रहेको देखिन्छ ।

साह्रै फराकिला पाखा बारीहरू नभए पनि ओभाएका बारीहरू प्रायः कान्लाबारी तथा खेतहरू छन् । उल्लेख्य ठूलो फाँट बेंसी नभए पनि यहाँका केही फाँटहरूमा ठूलो बेंसी फाँट, चालिसे फाँट, कुखे फाँट, सोल्दु, घर्तीखोला, भुल्के, मान्खु प्रमुख छन् । यहाँको जमिन अधिक उब्जाउ योग्य

तथा धेरथोर सिँचाइ उपलब्ध भएको ठाउँमा धान लगाइन्छ भने पाखोतिर मकै खेती गरिन्छ ।

सहरीकरणको उतारचडापसगैँ यहाँका अधिकांश युवायुवतीहरू अध्ययन तथा कामको सिलसिलामा देशको विभिन्न भागमा बसोवास गर्न पुगेका छन् भने वैदेशिक रोजगारीतर्फ पनि त्यतिकै पलायन भएको पाइन्छ । पाश्चात्य संस्कृतिको प्रभाव यस क्षेत्रमा धेरथोर नपरेको भने होइन तर अन्य क्षेत्रको तुलनामा कमै देखिनु यहाँको चिनारी भन्न सकिन्छ । यहाँ आदिम कालदेखि चल्दै आएको लोकगीत र लोकसंस्कृति हालसम्म पनि जीवितै रहनु सुखद पक्ष मान्न सकिन्छ ।

दामनपालुडे लोकगीत लोकजीवनको दुःख-सुख, हाँसो-आँसु र हर्ष-विस्मातको प्रस्तुति भएकाले यसमा समाजको हुबहु अवस्था प्रतिविम्बित भएको हुन्छ । हाम्रो समाजको सामाजिक व्यवस्था, आर्थिक अवस्थाको चित्रण गरिने यस्ता लोकगीतहरूले हाम्रो लोक मूल्य र मान्यतालाई जीवितै राखिदिएको छ । आदिमकालदेखि मौखिक परम्परामा चल्दै आएको लोकसाहित्य पुरानो भैकन पनि नितान्त नवीन जस्तो महसूस हुन्छ । समाज समय सापेक्षा परिवर्तित हुँदैजाने हुँदा लोकगीतले विगतका पुरानो सामाजिक व्यवस्थालाई उही र उस्तै अवस्थामा चिनारी दिन महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरिदिएको छ । व्यक्ति विशेषबाट रचना भएको भए पनि रचनाकार अज्ञात रहने हुँदा अपौरुषेय भनिने लोकगीत एक व्यक्तिद्वारा रचित भैकन पनि समाजका सम्पूर्ण समस्यालाई सामूहिक ढङ्गबाट प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । आम नेपालीहरूले मान्ने दशैं, तिहार, तीजजस्ता पर्वहरूमा; विवाह, व्रतबन्धजस्ता संस्कार कार्यहरूमा, रोपाइँ अनि दाइँजस्ता कर्महरूका साथै अन्य समयमा पनि दामनपालुड क्षेत्रमा लोकगीतहरू गाइन्छन् । हाम्रा ग्रामीण अशिक्षित दाजुभाइ, दिदीबहिनीबाट लोकगीतको रचना हुने हुँदा उनीहरूकै सुख-दुःखको, विवशता र बाध्यताको चित्रण लोकगीतमा भएको हुन्छ । हाम्रो समाजमा पति-पत्नी, सासू-बुहारी, दिदी-भाइ, प्रेमी-प्रमिका आदि बीचको सम्बन्धलाई लोकगीतले झल्क्याउँदछ । आर्थिक दुरावस्थाको कारणले दुःख पाएका मानिसको चित्रण र नदीनाला, पहाड, लेक, बैँसीजस्ता प्राकृतिक सम्पदाको

चित्रण लोकगीतमा प्रस्तुत भएको हुन्छ । कुनै पनि क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको अध्ययनबाट त्यस स्थानको सामाजिक व्यवस्था, आर्थिक अवस्था र प्राकृतिक सम्पदाका बारेमा सजिलै थाहा पाउन सकिन्छ ।

यहाँको लोकगीतमा विविध रस र अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ । यी रस र अलङ्कार लिखित साहित्यमा भन्दा प्रायोजित रूपमा नआएर स्वतःस्फूर्त रूपमा आएका हुँदा यी कृत्रिम नभएर अत्यन्त स्वाभाविक हुन्छ । लोकगीतमा सबभन्दा बढी करुण र शृङ्गार रसको प्रयोग भएको पाइन्छ । दामनपालुडे लोकगीतमा प्रायः शृङ्गार, करुण, हास्य रसको प्रयोग बढी मात्रमा भएको पाइन्छ भने अनुप्रास, उपमा, रूपक, स्वभावोक्तिजस्ता अलङ्कार पाइन्छन् । विविध थैगो र भाकाअनुसार अक्षरहरू थपघट गर्न सक्छन् । आशुकवित्त्वका साथ गाइने हुँदा गीतमा कतिपय अर्थ नै नलाग्ने शब्दको पनि प्रयोग गरिएको हुन्छ । तल्लो पङ्क्तिको परिपुरकका रूपमा आउने माथिल्लो पङ्क्तिमा विशेष कुराको उल्लेख नभए पनि त्यसले भन्न खोजेको कुरालाई बढी खुलस्त पारेको हुन्छ । दामनपालुडे लोकगीतमा प्रयुक्त भाषिक स्वरूप आफ्नै प्रकारको छ । स्तरीय नेपाली भाषाभन्दा लोकगीतमा प्रयुक्त भाषा भिन्न प्रकारको हुन्छ । लोकगीत एक व्यक्तिबाट अर्को व्यक्तिमा, एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा सदैँ केही पुरानोपनलाई कायम राख्दै केही नवीनता थप्दै हालसम्म जीवित रहँदै आएको छ । ग्रामीण सभ्यता, त्यहाँका हरियाली, त्यहाँका शीतल चौतारी, खेतका गराहरूमा, देउराली र भञ्ज्याङ्गहरूमा लोकगीत जन्मिन्छ र हुर्कन्छ । नेपाल गाउँ नै गाउँले भरिएको मुलुक हो । एउटा गाउँ अर्को गाउँभन्दा त्यति धेरै फरक नहुने हुँदा एक ठाउँको लोकगीतले नेपालकै अधिकांश गाउँको प्रतिनिधित्व गरेको हुन्छ । तसर्थ दामनपालुडे क्षेत्रमा नजिकका जिल्लामा गाइने गीतको प्रभावले गर्दा ती काठे भाकालाई अनुसरण गरी गीत गाइने प्रचलन जीवितै छ । यसरी लोकगीतले नेपाली ग्रामीण जनजीवनको हरेक पक्षलाई प्रस्तुत गरिराखेको पाइन्छ ।

लोकगीतको विकासमा स्थानीय क्षेत्रमा क्रियाशील क्लव, साहित्यिक सङ्घसंस्था, शैक्षिक सङ्घसंस्था आदिले लोकगीतको संरक्षणमा सहयोग

पुऱ्याउँदै आएका छन् । यस शोधपत्रले आगामी दिनहरूमा दामनपालुड क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरूको अध्ययन गर्न, दामनपालुडे लोकगीतहरूको विस्तृत अनुसन्धान गर्न र जिल्लाभिन्न प्रचलित लोकगीतको अध्ययन गर्न चाहनेहरूका लागि गोरेटो कोर्ने काम भएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक “दामनपालुड क्षेत्रका लोकगीतहरूको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण” राखेर गरे जस्तै निम्नअनुसारका सम्भावित शोधशीर्षमा पनि शोधपत्र तयार पार्न सकिनेछ :

- (१) दामनपालुडमा प्रचलित नेपाली लोककथा,
- (२) दामनपालुडमा प्रचलित नेपाली गाउँखाने कथा,
- (३) दामनपालुडमा प्रचलित नेपाली उखान-टुक्का,
- (४) दामनपालुडमा प्रचलित नेपाली लोकनाटक र
- (५) दामनपालुडमा प्रचलित नेपाली लोकगीत र तामाड सेलोबीचको तुलनात्मक अध्ययन ।

सन्दर्भग्रन्थ-सूची

अनिल, सन्तराम, कन्नोजी लोकसाहित्य. दिल्ली : अनिल प्रकाशन, ई.सं. १९९५ ।

आर.डि र एल.एल., नेपालका विभिन्न जाति र लोकगीत एक परिचय. ललितपुर :

जगदम्बा प्रकाशन, २०३३ ।

इन्साइक्लोपेडिया ब्रिटानिका, खण्ड ९, संस्करण १४ ।

उप्रेती, कुन्दनलाल. लोकसाहित्य के प्रतिमान. दोस्रो संस्करण, अलिगढ : भारत

प्रकाशन मन्दिर, ई.सं. १९८० ।

उपाध्याय, कृष्णदेव. लोकसाहित्यको भूमिका, इलाहाबाद: इलाहाबाद साहित्य भवन,

ई.सं.१९७५ ।

उपाध्याय, चिन्तामणि. मालवी लोकगीत एक विवेचनात्मक अध्ययन. दिल्ली :

विनोद पुस्तक मन्दिर, ई.सं. १९८१ ।

उपाध्याय, कँडेल घनश्याम. केही अन्वेषण केही विश्लेषण. काठमाडौँ : भीमसेन

थापा, २०४० ।

कन्दड्वा, काजीमान. नेपाली जनसाहित्य. दोस्रो संस्करण, काठमाडौँ : रोयल नेपाल

एकेडेमी, २०४० ।

कलिङ्ग डबल बुक डिक्सनरी उन्ड इन्साइक्लोपेडिया. पृ. २०४

चौहान, विद्या. लोकसाहित्य. कानपुर : सरस्वती प्रकाशन, ई.सं. १९८६ ।

डिक्सनरी अफ फकलोर. खण्ड २, ई.सं. १९५० ।

तामाङ, परशुराम. तामाङ जातिको सामाजिक संरचना सांस्कृतिक भाषा. काठमाडौं
: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०५१ ।

तामाङ, सिताराम. तामाङ जातजातिको उद्गम इतिहास र राष्ट्रियताबारे. काठमाडौं
: जनसाहित्य प्रकाशन, २०५२ ।

त्रिपाठी, वासुदेव. सिंहवलोकन, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०२७ ।

त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य (सम्पा.). नेपाली बृहत् शब्दकोश. पाँचौं संस्करण,
काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र., २०५५ ।

थापा, धर्मराज. गण्डकीको सुसेली. काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र., २०३० ।

थापा, धर्मराज र सुबेदी, हंसपुर. नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना. काठमाडौं :
पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, त्रि.वि., २०४० ।

थापा, दिनबहादुर. गलकोट क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरूको सर्वेक्षण र अध्ययन.
नेपाली केन्द्रीय विभागमा प्रस्तुत स्नातकोत्तर शोधपत्र, २०५० ।

थापा, भैरवबहादुर. "सोरठीलाई खोज्दा," प्रज्ञा, वर्ष २, अङ्क ४, काठमाडौं :
ने.रा.प्र.प्र., २०५८ ।

देवकोटा, लक्ष्मीप्रसाद. मुनामदन. तेइसौं संस्करण, ललितपुर : साभा प्रकाशन,
२०५४ ।

पन्त, कालीभक्त. हाम्रो सांस्कृतिक इतिहास. भैरहवा : स्वयम्, २०२८ ।

पन्त, देवकान्त (सम्पा.). **डोटेली लोकसाहित्य एक अध्ययन**. काठमाडौं : नेपाल र एसियाली अध्ययन संस्थान, त्रि.वि., २०३२ ।

पन्त, नयराज. **श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश**. काठमाडौं : जगदम्बा प्रकाशन, २०२४ ।

पाण्डे, स. भीमबहादुर. **त्यस बखतको नेपाल**. काठमाडौं : नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि.वि. २०३९ ।

पोखरेल, बालकृष्ण. **पाँचसय वर्ष**. ललितपुर : जगदम्बा प्रकाशन, २०२० ।

के.सी., ईश्वरी. दाङ् जिल्लाको प्रचलित नेपाली लोकगीतको अध्ययन. नेपाली केन्द्रीय विभागमा प्रस्तुत स्नातकोत्तर शोधपत्र, २०५९ ।

भट्टराई, अम्बिकाप्रसाद. तनहुँ ढोरका लोकगीतको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण. नेपाली केन्द्रीय विभागमा प्रस्तुत स्नातकोत्तर शोधपत्र, २०५२ ।

मल्ल, सावित्री. **पाल्पाका लोकगीत अध्ययन र विश्लेषण**. पाल्पा : कक्षापति प्रकाशन, २०५२ ।

रोहतमी, सरोजनी. **अवधीका लोकसाहित्य**. दिल्ली : नेसनल पब्लिसिङ्ग हाउस, ई.सं. १९७१ ।

लोहनी, लक्ष्मण. **रोदिघर**. काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, २०१३ ।

शर्मा. शरदचन्द्र र भट्टराई, घटराज (सम्पा.). **प्राचीन नेपाली गद्य**. ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०४७ ।

श्रेष्ठ, 'सम्भव' दयाराम र शर्मा, मोहनराज. नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास.

काठमाडौँ : ने.रा.प्र.प्र., २०३४ ।

सापकोटा, महानन्द. नेपाली निर्वाचनको रूपरेखा. दोस्रो संस्करण, विराटनगर :

हिमाली प्रकाशन प्रा.लि., २०२८ ।

स्वर्णलता. लोकसाहित्य विमर्श. विकानेर : रत्न स्मृति प्रकाशन, ई.सं. १९७९ ।